

UNIVERZITET U BANJOJ LUCI
UNIVERSITY OF BANJA LUKA

FILOZOFSKI FAKULTET
FACULTY OF PHILOSOPHY

**ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЗЕМЉЕ У
ТИТУЛАТУРИ УГАРСКИХ ВЛАДАРА**
МАСТЕР РАД

Ментор:
проф. др Аранђел Смиљанић

Студент:
Миладин Вуковић

Бања Лука, 2024.

UNIVERZITET U BANJOJ LUCI
UNIVERSITY OF BANJA LUKA

FILOZOFSKI FAKULTET
FACULTY OF PHILOSOPHY

SOUTH SLAVIC LANDS IN THE TITLES OF HUNGARIAN RULERS

MASTER THESIS

Supervisor:
проф. др Аранђел Смиљанић

Candidate:
Миладин Вуковић

Banja Luka, 2024.

Ментор: Проф. др Аранђел Смиљанић, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет

Јужнословенске земље у титулатури угарских владара
Сажетак

Рад се бави титулатуром као одразом стварног стања, али и политичких и територијалних претензија и у свјетлу тога разматра питање титулатуре угарских владара те њену улогу у процесу ширења угарске власти на јужнословенске земље. Коришћењем доступних извора и литературе, истражиће се како су се различите титуле, које су угарски краљеви користили, током времена мијењале и прилагођавале према потребама времена, друштвених околности и политичких циљева. Успут се разматра утицај јужнословенских околности на употребу одређених титула, као и међусобни утицаји те како су угарски владари кроз њихове титуле покушавали артикулисати и пројектовати своју власт и изван својих стварних посједа. Рад се успут дотиче и процеса прожимања између Мађара и Јужних Словена током средњег вијека, а који је могао утицати на употребу и значење различитих титула. Одређена пажња посвећена је употреби титула као одразу стварне угарске власти, али и настојања да своју власт прошире на друге области тј. на титуле као политички програм експанзије. У раду истражујемо употребу титула и њену улогу у процесу пројекције политичких интереса, циљева, али и прожимања између Мађара и околних народа те како су се кроз титулатуру изражавале политичке амбиције угарских владара, а што се задржало до XX вијека. Неки одједи осјећају се и данас.

Кључне ријечи: титулатура, јужнословенске земље, Далмација, Хрватска, Славонија, Рама (Босна), Србија, Бугарска, Угарска.

Научна област: Друштвене науке

Научно поље: Историја

CERIF класификација: H220 – Историја средњег вијека

Ova master teza je dostupna za javnu distribuciju u okvirima licence nekomercijalnog autorstva (CC BYNC), kojom se dozvoljava svaka nekomercijalna upotreba, distribucija i reprodukcija na različitим medijima, pod uslovom da se navedu originalni autor i izvor.

Thesis supervisor: Prof. Arandjel Smiljanić, PhD, University of Banja Luka, Faculty of Philosophy

South Slavic Lands In The Titles Of Hungarian Rulers

Abstract

The paper explores the concept of titularity as a reflection not only of the actual circumstances but also of political and territorial aspirations. It delves into the historical context of Hungarian rulers titles and their role in expanding Hungarian state power. Through an examination of primary sources and existing literature, this study investigates how the titles used by Hungarian kings evolved over time, adapting to societal changes and political objectives. Furthermore, it considers the influence of South Slavic factors on the adoption of specific titles and the reciprocal influences between cultures, shedding light on how Hungarian rulers sought to convey their authority and aspirations through these titles. Additionally, the paper briefly touches upon the intermingling of Hungarians and South Slavs during the Middle Ages and its potential impact on the significance of various titles. A significant portion of this analysis focuses on the utilization of titles as instruments of governance within Hungary and as vehicles for expanding their influence into other regions, effectively serving as political programs for territorial expansion. This study explores the role of titles in advancing political interests, the goals they represented, and the permeation between Hungarian culture and neighboring peoples. It aims to elucidate how these titles served as expressions of political ambitions that continue to resonate in contemporary times.

Keywords: royal titles, South Slavic lands, Dalmatia, Croatia, Slavonia, Rama (Bosnia), Serbia, Bulgaria, Hungary.

Scientific Area: Social Sciences

Scientific Field: History

CERIF Classification: N220 – Medieval History

This master thesis is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Noncommercial License (CC BY-NC), which permits any noncommercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА.....	1
Извори.....	7
КРУНИСАЊЕ УГАРСКИХ КРАЉЕВА.....	12
ТИТУЛАТУРА УГАРСКИХ КРАЉЕВА И ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЗЕМЉЕ.....	17
Далмација, Хрватска, Славонија.....	18
Рама (Босна).....	37
Србија.....	56
Бугарска	80
ЗАКЉУЧАК.....	83
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	88
БИОГРАФИЈА.....	106

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Средњи вијек на подручју данашње Средње и Источне Европе био је вријеме великих промјена, турбулентних политичких односа и територијалних промјена.¹ У центру ових дешавања била је Угарска која се простирала од Алпа до Карпата, обухватајући велики дио територија данашње Мађарске, Хрватске, Словеније као и дијелове данашње Србије. Током IX и X вијека, прије насељавања, Мађари су по Европи извршили низ пљачкашких похода који су оставили дубок траг и, као такви, били добро документовани.² Поред ратова које је Византија дуже вријеме водила на два фронта (на западу и истоку) ускоро се и Каролиншко царство нашло у ситуацији да мора водити ратове на више страна због све учесталијих упада номадских мађарских група са истока уз, готово истовремене, упаде Викинга са сјевера и Арапа са југа.³ Своје кампање Мађари су обично спроводили као брзи и изненадни напад, користећи покретљивост своје коњице. Циљ ових похода био је пљачкање богатих градова и манастира, што је оставило дубок траг у памћењу Европе тог времена. Упади су подстакли изградњу фортификација и одбрамбених система како би се градови и манастири заштитили од све учесталијих мађарских упада. У покушају да се одбране од ових упада европске државе су се удруживале што је довело до разних савеза и борби за превласт.⁴ Походи ка западу заустављени су тек њиховим поразом у Бици код Леа 955. године што је довело до успостављања политичког поретка заснованог на новом односу снага.⁵ Та врста мађарских упада на територију Византије наставила се до краја вијека и оснивања хришћанске краљевине Мађарске чиме почиње нова епоха у односу Мађара са сусједима (да би касније ти односи и сукоби попримили друге појавне облике).⁶

¹ Од значаја за уводна разматрања в. Петар Рокаи, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 13-47.

² Током тог периода, Мађари заузимају Панонску низију, дуготрајним (могуће планским), усељавањем крајем IX и почетком X вијека; О насељавању Мађара у Панонску низију може се говори тек од 895. године. Те године је византијски цар Лав VI (886-912) позвао Мађаре да нападну Бугаре с којима је Византија била у рату. Бугарски кнез Симеон је позвао у помоћ Печенеге, који су напали Мађаре с леђа. Не могавши остати у Тракији, Мађари су кренули ка западу и населили се на подручју Панонске низије. Напади и пљачкашки походи (не треба заборавити да је пљачка битна грана тадашње привреде) извођени су на различите регионе западне Европе. О томе свједочи и химна из Модене, око 900. године: „...ab Ungerorum nos defendas iaculis“ („...сачувај нас од мађарских стрела“) в. Miklós Halmágyi, *A magyarok nyilaitól...* Aetas, Szeged, 2007, 22 (3), 142; Barbara H. Rosenwein, *A short history of the Middle Ages*, University of Toronto Press, 2009, 152; Jean-Baptiste Duroselle, *Europe: a history of its peoples*, Viking, 1990, 124;

³ Florin Curta, Jace Stuckey, *Charlemagne in medieval East Central Europe (ca. 800 to ca. 1200)*, Canadian-Slavonic papers LIII, 2011, 181-208; Florin Curta, *Oblivion and invention. Charlemagne and his wars with the Avars*, 2021, Frühmittelalterliche Studien, 61-88 ; Sarah Whitten, *Franks, Greeks, and Saracens: violence, empire, and religion in early medieval southern Italy*, *Early Medieval Europe* 27 (2), 2019 251 – 278; О упадима у доба карла Великог в. Samuel Ottewill-Soulsby, *Those same cursed Saracens': Charlemagne's campaigns in the Iberian Peninsula as religious warfare*, *Journal of Medieval History*, 42.4, 2016, 405-428.

⁴ Рокаи, 13-21.

⁵ Рокаи, 20.

⁶ Рокаи, 17-31.

Од X вијека, Мађари су почели да се све више интегришу у европске токове. Под притиском локалних прилика, унутрашњих промјена у мађарском друштву, преласка на сједлачки начин живота походи су се јењавали, поготово након пораза у бици на Леху, која је претходила сталном мађарском насељавању у Панонском базену, стога би походе, условно речено, могли подијелити на походе прије сталног насељавања (IX вијек)⁷ и походе након сталног насељавања (X вијек).⁸ Крајем X вијека, Угарска је полако постаје дио ширег европског система, чему је допринијела и христијанизација која свакако није могла бити спроведена без отпора и паганске реакције.⁹ У то вријеме запажамо и неке промјене у унутрашњој организацији.¹⁰

Угарски владари, током периода о коме је овдје ријеч, нису били само суверени монарси, већ и крупни играчи у ширем европском контексту са амбицијама да прошире свој утицај и контролу над што већим територијама. У контексту њихових амбиција титулатура је, поред војне снаге, временом постала кључни елемент. Титуле које су угарски владари користили нису биле само формални наслови; оне су одражавале сложен однос између власти, владарске идеологије, територија и претензија у контексту међународних односа. У овом раду, истражујемо еволуцију титулатура које су угарски владари користили током средњег вијека и њихову дубљу улогу у ширењу (и покушајима ширења) угарске власти на јужнословенске територије, односно, како су се различите титуле мијењале и прилагођавале времену, друштвеним околностима и политичким циљевима те како су се кроз њих изражавале политичке амбиције угарских владара и изван граница њихових стварних посједа што је, временом, добило обресе политичког програма експанзије. Размотрићемо и утицај које су одређене околности на јужнословенском простору имале или могле имати, на проширење угарских титула, односно, како су угарски владари вјешто користили локалне прилике за ширење свога утицаја, али и реалне власти. Јужнословенске земље, попут Далмације, Хрватске, Босне, Србије и Бугарске¹¹ биле су први сусједи

⁷ Kevin Alan Brook, *The Jews of Khazaria*, Rowman & Littlefield, 2009, 142; Victor Spinei, *The Romanians and the Turkic nomads north of the Danube Delta from the tenth to the mid-thirteenth century*, BRILL, 2009, 69; Victor Spinei, *The Romanians and the Turkic nomads*, 69-75; видјети и припадајуће одреднице у Gyula Kristó, *Encyclopedia of the Early Hungarian History - 9-14th centuries*.

⁸ Lajos Gubcsi, *Hungary in the Carpathian Basin*, Budapest, 2011, 35; Timothy Reuter, *The New Cambridge Medieval History: c. 900-c. 1024*, Cambridge University Press, 1995, 543; Peter Heather, *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*, Pan Macmillan, 2012, 369; Timothy Reuter, *Germany in the Early Middle Ages 800-1056*, New York, 1991, 129; Peter F. Sugar, Péter Hanák, *A History of Hungary*, Indiana University Press, 1994, 13; Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge University Press, 2006, 193; Karl Leyser, *Medieval Germany and its neighbours, 900-1250*, Bloomsbury, 1982, 50; Various authors, *Santa Coloma de Farners a l'alta edat mitjana: La vila, l'ermita, el castell*, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXIII, Girona, 1994, 355-370; Istvan Elter, *Remarks on Ibn Hayyan's report on the Magyar raids on Spain*, Magyar Nyelv 77, 1981, 413-419; Laszlo Makka, *The Hungarians' Prehistory, their Conquest of Hungary, and their Raids to the West to 955*, A History of Hungary, ed. Peter F. Sugar, Péter Hanák, Tibor Frank, Indiana University Press, 1990, 13; Nora Berend, József Laszlovszky, Béla Zsolt Szakács, *"The kingdom of Hungary"*. In Berend, Nora (ed.). *Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus'*, c. 900-1200. Cambridge University Press, 2007, 329, 319-368; Stanley Sandler, *Ground warfare: an international encyclopedia I-I*, ABC-CLIO, 2002, 527; Paul K. Davis, *100 Decisive Battles: from Ancient Times to the Present*, Oxford University Press US, 2001, 110; Рокаи, 43.

⁹ Рокаи, 34-37; Предхришћански Мађари практиковали жртвовање у светим шумама и изворима који су била су значајна компонента њихове паганске религијске праксе, чиме су испољавали дубоко укоријењену повезаност са природом, а средњовјековни географи из исламског свијета пружили су нам драгоцене податке о њиховим религијозним обичајима током IX вијека. Говорећи о Мађарима током овог периода можда се могу примјетити неки утицаји муслимана, Јевреја и хришћана на њихов религијски живот, али због недостатка извора овдје су потребна даљња истраживања. Иначе, овај период карактерише још увијек релативно слаба централна власт, док су вође мађарских племена у својим акцијама често дјеловали независно в. Gyula Kristó, *Magyarország története, 895-1301 (The History of Hungary, 895-1301)*, 1998, 76.

¹⁰ Тактика мађарских упада састојала се у следећем: лака и покретна мађарска коњица са брзим пљачкашким нападима без икаквог упозорења (прије него се жртве организују) били су главне карактеристике тактике мађарских упада овог доба. Користећи своју специфичну војну тактику засновану на брзини и покретљивости, коњаници су изводили брзе нападе, изненадне повлачење и избегавање директних сукоба са већим војскама. в. Stanley Sandler, *Ground warfare: an international encyclopedia*, I-I, Santa Barbara, 2002, 527.

¹¹ Под термином јужнословенске земље у раду се подразумевају републике некадашње Југославије и Бугарска. Што се тиче Бугарске, већина становништва тадашње Бугарске је, етнички гледано, јужнословенска (у изворима се спомиње седам словенских племена, која су

Угарске, а самим тим и прве на путу угарске експанзије. Сложена геополитичка ситуација и натегнути односи несложних словенских племена (због тога још више подложних упливима са стране) олакшали су експанзију и успорили политички развој Јужних Словена. Осим тога, може се видјети и како су друге околности и промјене током средњег вијека утицали на употребу и значење различитих титулатура. На примјер, како су се односи између Мађара и јужнословенских народа развијали, тако су се и културни утицаји преносили, што се одражавало и кроз језичка прожимања. Размотримо и како су титулатуре биле дио знатно ширих процеса који превазилазе локалне прилике и односе. Одраси тих стријемљења и процеса осјећају се и данас.

Еволуција титулатура кориштених од стране угарских владара током средњег вијека рефлектује сложеност политичких и територијалних промјена овог турбулентног периода. Почевши од периода XII и прве деценије XIII вијека, када је Угарска била ангажована у борбама са Византијом и Бугарском за превласт у Подунављу, титулатуре су играле кључну улогу у артикулисању и пројектовању власти. У првом дијелу овог периода, прије краја XII вијека, владари Рашке и Босне били су савезници Угарске у настојањима да се ослободе византијске превласти. Управо у овом раздобљу уочавамо и прве промјене у титулатури угарских владара кроз уношење нових територија – Далмације,¹² а нешто касније Хрватске и Славоније.¹³ Убрзо се у титулатури угарских краљева појављује и Рама, након што је Јелена, кћерка жупана Уроша I, постала угарска краљица удајом за Белу II (1131–1141) што је неким истраживачима, уз остале трагове у изворима, дало идеју у ком се свјетлу то, до тад необјашњено, проширење може разматрати.¹⁴ Овај период такође је обиљежен значајним личностима као што је Белош, син рашког великог жупана Уроша I, брат великог жупана Уроша II и угарске краљице Јелене, палатин краљевине,¹⁵ неко вријеме и рашки велики жупан, који је имао велики политички утицај у Угарској тога доба,

вјероватно већ тада мање или више измјешана са ранијим трачким етничким супстратом) док је владајући слој, бар у почетку епохе о којој говоримо, био протобугарски тј. татарски, дакле етнички и културно различит од Словена, а који је држави и народу дао назив. О Бугарима в. Димитар Попов, Иван Божилов, Цветана Георгијева, Константин Косев, Андреј Пантев, Искра Баева, *Историја Бугарске*, Београд (Клио), 2008; Што се тиче назива *протобугари* модерна бугарска историографија тежи да направи отклон од њега што се може видјети у најновијим синтезама бугарске историје в. Група аутора, *Историја Бугарске*, 67 (напомена бр.1). Слично као на територији Источних Словена тј. каснијој Русији, постоје константно завађена словенска племена, утицај византијске културе и страни етнички елемент који „уводећи ред“ међу завађена словенска племена (иначе бројчано знатно надмоћнија) организујући их кроз племенски савез (касније и државу) преко кога се шири ново (несловенско) име. Прве владајуће династије су етнички различите од Словена (Рјуриковичи у Русији до 1598. након којих долазе Романови који су по женској линији сродници Рјуриковича). За више детаља о историји куће Рјуриковича в. Владимир Михайлович Коган, *История дома Рюриковичей*, Издательский дом "Бельведер" Санкт-Петербург, 1993.

¹² Далмација се, у изворима, увијек јасно разликује од Хрватске. Паралела би могло бити стање у Дукљи описано код Порифирогенита по коме учени цар Дукљи тог периода не придаје никакви племенске/етничке атрибуте као што је то учинио приликом описивања околних земаља. Објашњење би могли бити да је узак приморски дио са утврђеним градовима (који Порифирогенит првенствено имао у виду) романски и обично сматра ромејског тј. византијског цара за свог суверена (што се само по себи подразумева па се можда зато ни не спомиње), док је залеђе словенско са експлицитно наведеним племенским и етнички називима.

¹³ „Specifican је случај Славена у међурјежју Драве и Саве. Успркос покушајима Франака (а и Бугара) да тамо створе јачу пограничну управну cjelinu, изгледа да се све до Ladislava kneževska organizacija nije uspjela učvrstiti u tolikoj mjeri, a da nametne неко posebno етничко име тамошњим Славенима. Због тога се, након смиривања прилика у вријеме Арпадовића, крај између Саве и Драве почиње називати Славонијом, па се сходно томе и његови становници називају Slavoncima (Slovincima). Тек у 16. stoljeću (iako postoje i raniji sporadični primjeri postojanja hrvatskih skupina sjeverno od Save), s migracijama izazvanima turskim prodorima, u Slavoniji se javlja hrvatsko име, да би се с временом nametnulo као једини етноним.“ в. Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994, 45 (pdf).

¹⁴ Тибор Живковић, *Рама у титулатури угарских краљева*, ЗРВИ 41, 2004, 153–164.

¹⁵ У одређеним периодима *nádor/nádorispan* или *palatinus regni Hungariae* био други човјек краљевине, вицекраљ. в. Tibor Szöcs, *A nádori intézmény korai története, 1000–1342 (An Early History of the Palatial Institution: 1000–1342)*, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont, I. 2014, 25; *palatin*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 6. 12. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46204>>.

поготово у доба свог сестрића, малољетног угарског краља Гезе II, кад је власт била у Белошевим рукама.¹⁶

Каснији унутрашњи сукоби у Рашкој, односно, сукоб око Немањиног наслеђа, Угарска је искористила за покушај експанзије, приликом чега је Србија унесена у титулатуру угарских краљева без обзира што је власт над Србијом, чак и тада, била фикција. Уношење Србије у титулатуру угарских владара имало је озбиљне импликације током наредних вијекова. Треба такође примјетити да су у трећој и четвртој деценији XIII вијека, угледни чланови балканских династија, попут Маргарете и њених синова Јована Анђела и Виљема од Сентомера, држали велике територије у јужној Угарској (Сремски дукат) док је угарска краљица, супруга Беле IV (1235–1270), Марија, била кћерка византијског цара Теодора I Ласкариса.¹⁷ Након тога, посебну пажњу привлачи положај краља Стефана Драгутина као угарског вазала (1284–1316) и улога коју су он и његова породица играли у вријеме слабљења централне власти и успона олигарха током владавине посљедњих Арпада.¹⁸ Овај период означава транзицију према владавини Анжујске династије у Угарској (1301/1308–1387).¹⁹ Нова династија доноси велике унутрашње промјене и ново јачање Угарске, као и територијално ширење на рачун сусједа.²⁰ У то вријеме, босански бан Стјепан II Котроманић, постаје таст краља Лајоша I (1342–1382) и добија управу над угарским жупанијама Фејер и Толна.²¹ Краљица Јелисавета, његова кћерка, одиграла је кључну улогу у политици Угарске од смрти краља Лајоша I до своје погибије почетком 1387. године.²² Говорећи о угарској експанзији ка јужнословенским земљама никад не треба испуштати из вида родбинске везе, за које видимо да су документоване још у првим вијековима по досељењу Мађара.

Владавина бана и каснијег краља Твртка I (1353–1391), означава ново поглавље у историји односа Босне и Угарске.²³ Наиме, Босна и њен владар прошли су кроз промјенљиве односе са Угарском, од снажног угарског притиска и прихватања угарске власти до потпуног стицања независности, а током тог периода Босна се активно укључивала у унутрашње сукобе у Угарској и освајала угарске територије.²⁴ Ипак, крајем XIV вијека, због слабљења Босне и стабилизације Угарске, односи између ове двије земље и њихових владара су се поново промијенили у корист Угарске па је угарски краљ Жигмунд чак требао, након Дабише, наслиједити круну, што је покушавао у више наврата и остварити.²⁵

Са продором Османског царства у Подунавље крајем XIV,²⁶ запажамо промјене у односима Угарске и околних земаља.²⁷ Стефан Лазаревић (1389–1427) и Ђурађ Бранковић

¹⁶ Негђе и Белуш; в. Јованка Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института (=ЗРВИ) 12, 1970, 21-39; иста, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36, 1997, 63-81; спомиње се и као бан Хрватске в. *Beloš*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 26.2.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/belos>>

¹⁷ Александар Крстић, *Чланови династија југоисточне Европе у средњовековној Угарској*, Нови Сад, 2014, 10, (докторска дисертација).

¹⁸ Исто, 10; Група аутора, *Историја српског народа I* (=ИСН), 1994, 341-357, 386, 399, 405-406, 420-424, 437-434, 446-447, 449-455, 459-460, 462, 465-466, 471-472, 475, 482, 487, 496-497.

¹⁹ А. Крстић, 10.

²⁰ Исто, 10.

²¹ Исто, 10.

²² Исто, 10.

²³ Исто, 10.

²⁴ Исто, 10.

²⁵ Исто, 10-11.

²⁶ У изворима и много прије продора Османлија уочавамо и присуство муслимана на територији средњовековне Угарске. Коломанови напори на интеграцију муслиманских заједница у хришћанско друштво (његове наредбе муслиманима да граде хришћанске цркве, конзумирају свињетину и ступају у брак са хришћанима) G. Kristó, *Magyarország története...*, 144; Босзормењи (*Böszörmény*) назив за

(1427–1456) постали су угледни поданици угарске круне, са одређеним обавезама и према султану, и тако су, из нужде лавирајући између великих сила, успјели за неко вријеме одгодити пад под османску власт што је имало огроман утицај на балканске прилике каснијих вијекова.²⁸ Поред њих и многи други јужнословенски великаши добили су посједе у Угарској и играли истакнуту улогу у одбрамбеном систему Угарске током владавине Матије Корвина (1458–1490) и Јагелонске династије (1490–1526).²⁹ Овај континуирани процес политичких и територијалних промјена директно се одражавао и у еволуцији титулатуре угарских владара која се прилагођавале тренутним потребама, друштвеним околностима, али и дугорочним политичким циљевима, а преко њих су се исказивале и политичке амбиције Угарске према околним земљама. Ове промјене у титулатури постају једна од кључних идеолошких компоненти у ширењу угарске власти на околне земље и моћна полуга у обликовању политичких стратегија у то вријеме. Титулатура као таква није одражавала само политичке и територијалне промјене, него их и подстицала. Угарски владари су се показали као веома вјешти у прилагођавању тренутне ситуације својим дугорочним циљевима. Тако су ови наслови постали средство којим су се градиле њима потребне везе и остваривали политички циљеви.

Већина земаља које су једном унесене у титулатуру задржале су се у титулатури угарских (касније аустроугарских) владара све до првих деценија XX вијека, иако је њихов значај у неким случајевима еволуирао у складу са временом. Овај континуитет изражавања политичких циљева и власти кроз титулатуре указује на њихову дубљу улогу у обликовању политичке карте средњовјековне Европе. Кроз титулатуру преламале су се промјене у унутрашњим и међународним односима, територијалне промјене, сложена мрежа политичких савеза и династичких бракова што јасно свједочи о политичким напорима, амбицијама, прилагодљивости, владарској идеологији и дугорочној стратегији експанзије.

У контексту развоја титулатуре угарских владара, неопходно је дотакнути се и јужнословенског утицаја. Наиме, током средњег вијека, јужнословенски народи били су битан фактор у угарској регионалној политици, а њихов однос са угарским владарима одражавао се и кроз употребу титулатуре. Јужнословенске земље, као што су Хрватска, Далмација и Славонија, биле су од најранијег доба на путу угарских територијалних претензија. У том контексту, титулатура постаје инструмент којим су се остваривала права на те територије. Кроз титулатуру, угарски владари наглашавали су своју власт над околним, а самим тим и јужнословенским земљама, било да су за то имали основа у виду неких ранијих династичких веза,³⁰ било да су своју моћ пројектовали користећи унутрашње сукобе у сусједним државама или, најчешће користећи оба приступа. Но, важно је напоменути да је, бар у првом времену, остваривање стварне контроле над

муслимане који су живјели у Краљевини Угарској у периоду од X-XIII вијеку. Термин у данашњем мађарском значи – ужасно. Муслиманско присуство датира најмање из XI вијека. Зна се да су у Угарској постојала муслиманска села. Више о овој теми: Balázs Sudár, *Bektaši Monasteries In Ottoman Hungary*. Akadémiai Kiadó, Vol. 61, No. 1/2, 2008, 227–248; Gyula Kristó, *Nem magyar népek a középkori Magyarországon (Non-Hungarian Peoples in the Medieval Hungary)*. Budapest, 2003; Gyula Kristó, (ed), *Korai Magyar Történeti Lexikon – IX-XIV század (Encyclopedia of the Early Hungarian History - IX-XIVth centuries)*, Budapest, 1994; Kálmán Benda, (ed) *Magyarország történeti kronológiája ("The Historical Chronology of Hungary")*. Budapest, 1981.

²⁷ А. Крстић, 11.

²⁸ Исто, 11; да су посједи наследника кнеза Лазаревић и краља Твртка раније пали под османску власт свакако би и степен исламизације на српском етничком, али и уопште јужнословенском, односно ширем балканском, простору био знатно већи. Детаљније о исламизацији в. Olga Zirojević, *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru: Konvertiti - kako su se zvali*, Подгорица, 2001; Милан Васић, *Исламизација на Балканском полуострву*, Бања Лука, 2005.

²⁹ А. Крстић, 11.

³⁰ *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1975, 347-398.

одређеном територијом могло представљати озбиљан изазов. Временом, јавила се потреба за прилагођавањем титула како би се осигурала лојалност феудалног слоја унутар освојених земаља. То је могло резултирати формулацијом титула и међусобних обавеза које би савременицима биле прихватљиве и олакшале овладавање новоосвојеним подручјима и њиховим укључивањем у угарски систем.³¹

У многим случајевима, титулатура је одражавала власт и утицај краљева, стварну или фиктивну, над одређеним територијама и народима. Владари су у својим титулатурама користили титуле као што су "краљ (одређених територија)" и/или "краљ/владар (одређеног града – ако је град имао посебан значај због кога би га требало истакнути у титули)" да би нагласили свој суверенитет над тим територијама.³² Ово је било посебно важно током периода фрагментације и феудалне подијељености. Неки владари користили су шире титулатуре које су наглашавале њихову универзалну улогу или претензије. На примјер, Карло Велики је истичући себе као насљедника римских императора, самим тим, истицао и претензије на територије којима су они владали. У већини случајева, територијални аспект титулатуре био је средство за остваривање политичких циљева, својеврсни политички програм експанзије и ширења утицаја.³³ Краљеви су често у својој титулатури наводили територије које нису непосредно контролисали, како би изразили своје претензије. Овај територијални аспект краљевске титулатуре представља важан дио проучавања средњовјековних друштава, политичких односа и схватања процеса дугог трајања. Краљевска титулатура је такође имала важну улогу у дипломатским односима. Наслови су често одражавали хијерархију међу владарима и њиховим земљама, територијалне споразуме или савезе и као такви били средство за промоцију и пројекцију моћи и престижа владара. Користећи се импресивним и дугачким титулама, владари су тежили истицању сопствене моћи и богатства, како према унутрашњим, тако и према спољним актерима.

Огроман утицај на територијалне аспекте краљевске титулатуре и политике у средњовјековној Европи често су имали и бракови који су били средство успостављања савеза, повећавања посједа (миразом, насљеђивањем, спајање различитих територија кроз персоналне уније), као и јачања власти што је углед владара подизало на виши ниво.³⁴ У случајевима када је један владар умро без насљедника, бракови су се користили како би се осигурао континуитет власти над одређеном територијом што је неким владарима/династијама омогућавало да прошире свој утицај на нове територије мирним путем. Неколико значајних епизода те врсте постоји и у угарској историји и њих ћемо се упут дотакнути у овом раду (брачне везе између припадника династије Арпад и Анжујаца из чега је и проистекла каснија власт Анжујаца над Угарском). Такође, бракови су се

³¹ Од интереса за тему и ово уводно излагање су следећи радови: Duncan Hardy, *Dynasty, territory, and monarchy in the late medieval Holy Roman Empire: the 'Valois' of Burgundy (1363-1482) and the 'Habsburgs' of Austria (1365-1519)*, Conference: Dynasty and Dynasticism 1400-1700, University of Oxford, 2016, (pdf); Ђорђе Бубало, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића, у Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, Београд, 2019, 245-291; Gábor Barabás, *The Titles of the Hungarian Royal Family in the Light of Hungarian and Papal Sources in the First Half of the Thirteenth Century*. Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged 13 (2017), 27-43; Doina Elena Craciun, *From "Adoption" to "Appropriation": Accommodating the Holy Hungarian Kings in the Noble Milieus of Late Medieval Hungary*, in Cuius patrocinio tota gaudet regio. Saints' Cults and the Dynamics of Regional Cohesion, Zagreb, Hagiographica, 2014, 313-333; О појму државе у средњем вијеку видјети Милош Благојевић, *Држава*, у Лексикон српског средњег века (=ЛССВ), Београд, 1999, 175-179.

³² Нпр. Јерусалим.

³³ Србија током средњег вијека, након Вуканове побуне, навођена је у угарској титулатури, иако власт угарских владара није имала реалну основу што није било препрека да се Србија задржи у титулатури угарских владара све до 1918. године.

³⁴ примјер Хабзбурга који су преко бракова израсли у једну од најмоћнијих династија у Европи.

неријетко користили и као средство за успостављање мира и савеза између различитих владара јер су кроз брачне уговоре, владари потврђивали спремност на сарадњу, чиме би се, бар у теорији, смањивала опасност од нежељених конфликта (бракови нису увијек доносили стабилност и таква врста претензије на територије и наслијеђе могла је довести до ривалстава, политичких интрига и сукоба, често праћених непредвидивим исходима).³⁵

Прво проширење угарске краљевске титулатуре десио се крајем XI и почетком XII в. када су у њу унесене најприје Далмација, а након тога Хрватска и Славонија. На примјеру уношења Србије у титулатуру угарских краљева, отприлике један вијек након овог првог проширења титуле, јасно се виде политичке претензије и правци територијалне експанзије који су, услјед тадашњег неуспјеха, постали средњорочни, а касније и дугорочни, интереси угарске круне, што је још један разлог због чега владарска титулатура остаје суштински важна за разумијевање односа између Угарске и јужнословенских земаља од средњег вијека до 1918. године. Стога, анализа промјена у титулатури угарских владара и историјских околности који су довели до тога пружа нам дубљи увид у комплексност односа између различитих народа у овим регионима током средњег вијека (наравно, и касније), а што нам све заједно омогућава да боље разумијемо како су се сви ови аспекти међусобно преплитали обликујући политичку стварност током наредних вијекова.

Имајући у виду претходно наведено, разумљиво је да је тежиште рада на детаљном приказивању околности и титула у ширем контексту времена и простора, што због обимности теме није било могуће приказати у потпуности. Из тог разлога покушавао сам да избјегнем детаљније излагање општепознатих чињеница. Како су предмет истраживања овог рада титуле угарских краљева или још прецизније речено, јужнословенске земље у титулатури угарских краљева, циљ је био да се на основу расположивих података у историјским изворима и кроз доступну литературу покуша сагледати шира слика и, на основу свега тога, импликације које су уочљиве и данас. Што се тиче навођења личних имена и назива настојао сам да се држим облика уобичајених у нашој науци мада сам из практичних разлога долазио у искушење да, умјесто фонетског, користим етимолошки облик. Између та два приступа понекад сам чинио компромис наводећи оба облика ради лакшег сналажења у иностраној литератури.³⁶

ИЗВОРИ

Период који овдје обрађујемо протеже се на неколико турбулентних вијекова зрелог и позног средњег вијека. С обзиром на природу теме најзначајнији извори су свакако документи који потичу из средњовјековних угарских канцеларија. Ради стицања боље

³⁵ О значају средњовјековних бракова добар увид пружају сљедећи радови: Attila Zsoldos, *The Árpáds and Their Wives Queenship in Early Medieval Hungary 1000-1301*, Roma 2019; Sylvie Joye, *Carolingian rulers and marriage in the age of Louis the Pious and his sons*, in *Gender and historiography. Studies in the earlier middle ages in honour of Pauline Stafford*, London: Institute of Historical Research, 2012, 101-114; Christian Raffensperger, *Runaway Rulers: Marriage, Power, and Building a Wider Medieval Europe*, *Royal Studies Journal (RSJ)* VIII-II, Winchester University Press, 2021, 55-75; За нашу тему интересант је графички приказ династичких бракова тога доба: Johannes Preiser-Kapeller, *The marriage network of high medieval Europe (1000-1200 AD) based on 200 selected marriages of members of royal houses and of other royal and non-royal houses*, Eu. Stammtafeln, graphs and maps, ÖAW, 2018.

³⁶ Поред наведеног дјела Петар Рокаи, *Историја Мађара*, 13-47, за читаво ово поглавље значаја су уводна поглавља општих дјела Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvika*, Zagreb, 1980 (1995²); Сидни Пеинтер, *Историја средњег века*, Београд, Clio (1997); Оксфордска историја средњовековне Европе, Београд, Clio, 1998; Жан Калмет, *Феудално друштво*, Сарајево, 1964; Мађаш Унгер, Сабољч, Ото, *Историја Мађарске*, Софија, 1968; Godkin, Edwin Lawrence, *The History of Hungary and the Magyars* (Notable American Authors Series), Reprint Services Corp, 1992.

представе о богатству грађе треба рећи да данас постоји око 300 000 сачуваних угарских докумената из предмохачког периода (*Mohács előtti gyűjtemény*, серија *Diplomatikai levéltár*) и да се половина њих чува у Мађарском националном архиву у Будимпешти (*Magyar Nemzeti Levéltár*).³⁷ Дигитализација раније објављених збирки докумената омогућила је лакши приступ и, вјероватно није погрешно рећи да, овај рад без тога не би био могућ.

Овдје су кориштене различите едиције средњовјековних угарских докумената за различите периоде владавине угарских владара као што су Арпадовци, Анжујци, Жигмунд Луксембуршки и Хуњади. Неке од најзначајнијих едиција укључују Венцелов *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*,³⁸ Талоцијев *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*,³⁹ Црквени и световни дипломатички зборник Угарске Ђерђа Фејера,⁴⁰ Отаубински Дипломатар и Анжујски дипломатар Имреа Нађа,⁴¹ Дипломатар Жигмундовг доба од Елмера Маљуса,⁴² Доба Хуњадија у Угарској од Телекија,⁴³ Споменици мађарске дипломатије из времена краља Матије Ивана Нађа и Алберта Њарија,⁴⁴ Дипломатар о мађарско-српским односима у средњем веку Лајоша Талоција и Антала Алдашија,⁴⁵ *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*.⁴⁶

Кроз детаљно навођење титула угарских краљева и приказивање истих у историјском контексту у овом раду покушавају се извући одређени закључци и дубље истражити односи средњовјековне Угарске са земљама југоисточне Европе, стога треба подсетити и на значај других архива који, осим Мађарског националног архива, чувају средњовјековну грађу од интереса за ову тему и омогућавају приступ овим важним изворима и (што је у овом случају било још важније) чија се раније објављена грађа, углавном, може наћи у дигиталном формату. Документи Дубровачког архива су од суштинског значаја, с обзиром на улогу Дубровника у историји Балкана, Медитерана као и везе града са јужнословенским земљама, Угарском, Османлијама итд. Овдје су коришћена постојећа издања дубровачких извора,⁴⁷ затим и изводи неких докумената из објављене грађе

³⁷ https://mnl.gov.hu/mnl/ol/diplomatikai_leveltár_mohacs_elotti_gyujtemeny; <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>; Поређења ради из наших средњовјековних канцеларија (Рашка, Хум, Босна, Дубровник) сачувано је нешто више од хиљаду разних докумената, а у Бугарској само 30-ак из истог периода.

³⁸ Gusztáv Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* = Árpádokori új okmánytár, Pest 1860-1874, (=Monumenta Hungariae historica).

³⁹ Lajos Thallóczy, Samu Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus* = A Frangepán család oklevéltára, Budapest, 1910-, (=Monumenta Hungariae historica) I. Diplomataria, 35, 38.

⁴⁰ György Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II*, (=Fejér, CD), Budae, 1829; György Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, VIII/2*(=Fejér, CD), Budae, 1832; György Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, X, 4*, (=Fejér, CD), Budae, 1841.

⁴¹ Imre Nagy et al., *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–VIII*, Győr, Budapest 1865–1891; Imre Nagy, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII*, Budapest 1878–1920.

⁴² Elemér Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár I–X*, Budapest 1951–2007.

⁴³ József Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X–XII*, Pesten 1853–1857.

⁴⁴ Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából (1458–1490) I–IV*, Budapest 1875–1878.

⁴⁵ Lajos Thallóczy, Antal Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Magyarország mellékartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum 2, Budapest 1907.

⁴⁶ Tadija Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II–XX*, (=CD) Zagreb 1904–2002.

⁴⁷ *Monumenta Ragusina. Libri reformationum I–V*, Zagrabie 1879–1897; József Gelchich, Lajos Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest 1887; Nicolae Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle I–VI*, Paris 1899–1916; Грегор Чремошник, *Историјски споменици Дубровачког архива III/1. Канцелариски и нотариски списи (1278–1301)*, Београд, 1932; Јован Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1, 2–II/1*, Београд 1935–1938; Михаило Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I–II*, Београд 1951, 1964; Михаило Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку I–II*, Београд. 1951, 1958; такође в. Душанка Динић-Кнежевић, *Дубровачки архив као извор за проучавање подручја данашње Војводине у средњем веку*, ЗИМС 19, 1979, 151–158.

италијанских архива (папски, и млетачки)⁴⁸ и други који покривају значајан период од почетка XII до првих деценија XVI вијека.⁴⁹ Од значаја за писања овога рада су и разноврсна дјела који обухватају бројне архивске и литерарне колекције, попут радова Ферда Шишића⁵⁰ као и одређени извори за историју Румуна (који се тичу теме коју овдје обрађујемо) које је објавио Еудоксиу Хурмузаки.⁵¹

Поред документарних извора, овдје су спорадично кориштени и наративни извори који обухватају различите периоде и аспекте ове теме, првенствено ради стицања дубљег увида у дух времена. Ови наративни извори пажљивим критичким ишчитавањем пружају важне информације о догађајима и личностима који су обиљежили период од преко четири вијека. Хронике и историјска дијела као и западни извори из различитих времена и земаља додатно су допунили ово истраживање.⁵² Османски историчари и хроничари, такође, дају веома важне информације о периоду турског освајања југоисточне Европе, али се овај рад није могао ослањати на њих у већој мјери, што свакако остаје обавеза за неку другу прилику.⁵³ Ради стицања што потпуније представе о духу времена које је временски оквир овога рада не смијемо заборавити домаће писце, укључујући ауторе Даниловог зборника,⁵⁴ Константина Филозофа⁵⁵ и Константина Михаиловића из Островице,⁵⁶ који представљају веома важне изворе за односе између Угарске и земаља југоисточне Европе. Свакако ту су родослови, љетописи и хагиографски текстови које би свакако требало имати у виду приликом будућих истраживања. Ова тема о односима Угарске и јужних Словена обрађеним кроз титулатуру угарских владара није толико детаљно истражена мада су различити аспекти ових односа обрађивани у историографијама разних земаља

⁴⁸ Augustinus Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II*, (=MH) Romae 1859–1860, Osnabrück 1968; Augustinus Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia (1198–1549) I–II*, (=MS) Romae 1863, Zagrabiae 1875; Pietro Pressutti, *I registri del pontefice Onorio III dall'anno 1216. all'anno 1227*, vol. I, Roma, 1884; *Les Registres d'Alexandre IV, recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican I*, ed. M. Bourel de la Roncière, Paris 1895; *Les Registres d'Innocent IV, publiés ou analysés d'après les manuscrits originaux du Vatican et de la Bibliothèque Nationale III*, ed. E. Berger, Paris 1897; *Innocentii III Romani pontificis regestrorum sive epistolarum, Patrologia cursus completus, seria latina*, ed. J. P. Migne, vol. 214–216.; Caesaris Baroni, O. Raynaldi, J. Lederchii, *Annales ecclesiastici, denuo excusi et ad nostra usque tempora perducti ab A. Theiner*, XXVII–XXXI, Barri-Ducis, Parisius, Friburg Helvetiae 1874–1880; Euzebijе Fernendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestris ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrebiae 1892.

⁴⁹ Šime Ljubić, *Listine o odnosajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike I–X*, Zagreb 1868–1891; Šime Ljubić, *Commissiones et relationes Venetae I*, Zagrabiae, 1876; Franjo Rački, *Rukopisi tičući se južno-slovenske povjesti u arkivih srednje i dolnje Italije*, Rad JAZU 18, 1872, 205–258; Викентије Макушев, *Прилози к српској историји 14. и 15. века*, Гласник СУД 32, 1871, 164–208; Викентий Макушев, *Исторические памятники Южных Славян и соседних имъ народов I*, Варшава, 1874; Викентије Макушев, *Историски споменици споменици Јужнога Словенства и околних народа II*, Београд, 1882; Marina Sanuda *Odnosaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom I–III*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 5 (1859) 1–160; 6 (1863) 161–475; 8 (1865) 1–256; Marino Sanuto *Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai I–III*, ed. G. Wenzel, Magyar Történelmi tár 14 (1869) 3–282; 24 (1877) 3–300; 25 (1878) 3–390.; Vaco Милинчевић, *Грађа из Венецијанског архива о Ангорској бици 1402*, ИГ 1–2, 1982, 119–128.

⁵⁰ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925; исти, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301)*, Zagreb, 1944; исти, *Priručnik izvora hrvatske historije I/I (do god. 1107.): uvod, natpisi i isprave*, Zagreb: Kr. hrv. slav. dalm. zemaljska vlada, 1914;

⁵¹ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, București, 1887.

⁵² Туроцијева хроника и далматински писци који се дотичу односа Угарске са владарима Босне и Србије овдје су кориштени у старом издању в. Johann Georg von Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–III*, Vindobonae 1746–1748; дигитализована *Chronica Hungarorum/Thuröczy Chronicle* (A magyarok krónikája) на: <https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=inc1143&lang=en>; <http://mek.niif.hu/10600/10633/pdf/10633.pdf>; <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg156/0028/image.info.thumbs>; о односима краља Жигмунда са деспотом Стефаном и босанским владарима в. Eberhard Windecke, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, ed. W. Altmann, Berlin 1893; за историју јужнословенских земаља у првој половини XV вијека значајан је и Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950.

⁵³ Ашик-паша Заде и Дурсун-бег у Глиша Елезовић, *Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15. века (Ашик-паша Заде и Дурсун-бег)*, Братство 26, 1932, 51–125.

⁵⁴ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд, 1935.

⁵⁵ Константин Филозоф, *Повест о словима - Житије деспота Стефана Лазаревића* (Стара српска књижевност у 24 књиге; књига 11), Београд, 1989.

⁵⁶ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, Београд, САНУ, 1959.

југоисточне Европе.⁵⁷ О односима средњовековне Угарске, сусједних држава и њихових владара постоји значајна литература те се овај рад на њу и ослањао.⁵⁸

У српској историографији, посебно су истраживани односи српских владара и династија са Угарском. Неколико истакнутих српских историчара истраживали су ове односе. Иларион Руварац,⁵⁹ Стојан Новаковић⁶⁰ и Константин Јиречек⁶¹ били су међу првим српским медијевистима који су се бавили односима између Угарске и земаља југоисточне Европе. Они су поставили одређене теме истраживања и бавили се различитим аспектима ових односа. Алекса Ивић⁶² и Јован Радонић⁶³ дали су значајан допринос овим темама у својим радовима о средњовековним односима Угарске са сусједним земљама и њиховим владарима, као и Михаило Динић,⁶⁴ Миодраг Пурковић⁶⁵ и Сима Ћирковић⁶⁶ који су допринијели освјетљавању различитих аспеката односа између Угарске и сусједних држава у средњовековном периоду. За овај рад је од посебног значаја била прва синтеза мађарске историје на српском језику од Петра Рокаиа и групе аутора.⁶⁷ Душанка Динић-Кнежевић⁶⁸ посветила је дио свог научног рада истраживању средњовековне историје Угарске и њених веза са балканским просторима и личностима. Писала је о сремским Бранковићима, словенском становништву у урбаним насељима јужне Угарске, о односима Дубровника и Угарске у средњем вијеку. Вељан (Трпковић) Атанасовски⁶⁹ написао је монографију о паду Херцеговине под османску власт и обрадио судбине чланова породице Косача у Угарској, укључујући Владислава Херцеговића и његове потомке.

⁵⁷ Група аутора, *Историја српског народа I-II*, Београд (=ИСН), 1994; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975; Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* (=Историја Босне), Београд, 1964, Група аутора, *Историја Бугарске*, Београд 2008; Овидиу Печикан, *Историја Румуна*, Београд, 2015.

⁵⁸ Мађаш Унгер, Саболч, Ото, *Историја Мађарске*, Софија, 1968; Edwin Lawrence Godkin, , *The History of Hungary and the Magyars* (Notable American Authors Series), Reprint Services Corp, 1992; Ranki Gyorgy, , *Hungary and European Civilization*, Budapest 1989; Peter Hanak, *Ungarn in der Donau-Monarchie*, Wien-Munchen-Budapest 1984; Paul Louis Horecky, *East Central Europe. A Guide to Basic Publications*, Chicago, 1969.

⁵⁹ Иларион Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад. 1887; Иларион Руварац, *Прилози к познавању извора српске историје*, ГНЧ 14, 1894, 209–238;– Зборник Илариона Руварца I, ур. Н. Радојчић, Београд, 1934.

⁶⁰ Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд, 1893, (=Изабрана дела Стојана Новаковића III, прир. С. Ћирковић, 2001, 1–306); Стојан Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању 1456–1502*, Историја и традиција (= Изабрана дела Стојана Новаковића III, прир. С. Ћирковић, Београд, 2001, 341–464).

⁶¹ Константин Јиречек, *Историја Срба I–II*, Београд 1952; Зборник Константина Јиречека I, ур. М. Динић, Београд, 1959.

⁶² Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, Загреб, 1914; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад, 1929.

⁶³ Јован Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад, 1905; Yovan Radonitch, *Histoire des Serbes de Hongrie*, Paris. 1919; Јован Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас СКА 187, Београд, 1941, 117–232.

⁶⁴ Михаило Динић, *Јован Ангел „dominus Syrmiae”*, ГИДНС 4, 1931а, 301; Михаило Динић, *Стефан Драгутин „rex Serviae”*, ГИДНС 4, 1931б, 436–437; Михаило Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд, 1932; Михаило Динић, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, ЈИЧ 1, 1935, 325–367; Михаило Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ 1, 1948, 30–36; Михаило Динић, *Растиславић, Прилог историји распадања Српског царства*, ЗРВИ 2, 1953, 139–144; Михаило Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3, 1955а, 49–82; Михаило Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, ЗМСДН 14–15, 1956, 93–98; Михаило Динић, *Comes Constantinus*, ЗРВИ 7, 1961, 1–11; Михаило Динић, *Из наше раније прошлости III. Кћери краља Драгутина*, Прилози КИФ. 30, 1964, 239–242; Михаило Динић, *Власти у време Деспотовине*, Зборник ФФ 10/1, 1968, 237–244; Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978.

⁶⁵ Миодраг Ал. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац. 1934; Миодраг Ал. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор, 1956; Миодраг Ал. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн, 1957 (Београд 1996²); Миодраг Ал. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд, 1978.

⁶⁶ Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964а; Сима Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд, 1964б; Сима Ћирковић у *Историја српског народа I*, 263–272, 341–356, 449–475, 496–510, 541–556; *Историја српског народа II*, 47–63, 230–240, 314–329, 373–389, 390–402, 431–490; Сима Ћирковић, *О једном посредовању деспота Стефана између Угарске и Турске*, Истраживања 16, 2005, 229–240.

⁶⁷ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*. Београд, Clio, 2002.

⁶⁸ Dušanka Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4, 1975, 5–47; Душанка Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем вијеку*, Нови Сад, 1986, 427; Душанка Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске*, ЗМСИ 37, 1988, 7–42.

⁶⁹ Вељан Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд, 1979.

Написао је и расправу о угарско-турским сукобима између Косовске и Ангорске битке.⁷⁰ Ту је и Андрија Веселиновић⁷¹ који се у својој монографији о држави српских деспота осврнуо на њихове везе са Угарском.

Ненад Лемајић⁷² бавио се истраживањем средњовјековних (и каснијих) српских елита, укључујући и оне које су формиране у Угарској. Ту су свакако и неки радови историчара као што су Иван Божић,⁷³ Милош Благојевић и Дејана Медаковића.⁷⁴ Од млађих аутора, који су активни од краја прошлог или почетка овог вијека, треба најприје споменути Тибора Живковића⁷⁵ чије дјело је једно од ријетких које се конкретно дотиче титулатуре угарских краљева. Ту су Јелена Мргић-Радојчић,⁷⁶ Александра Фостиков,⁷⁷ Ђорђе Бубало, Катарина Митровић и Радмила Радић⁷⁸ чија се истраживања тичу различитих аспекта средњовјековних односа између Угарске и сусједних области. С обзиром на бројне изворе, обиман корпус докумената и саму литературу овим радом се тема ни у ком случају не исцрпљује. Напротив.

⁷⁰ Вељан Атанасовски, *Турско-угарски сукоби до 1402*, Историјски гласник 1-2, Београд 1959, 93-121.

⁷¹ Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд, 2006.

⁷² Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево, 2006.

⁷³ Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд, 1952; исти, *Средњовјековни Пашировићи*, ИЧ 9-10, 1959; исти, *Две белешке о Филипу де Диверсису*, Зборник ФФ 11-1, 1970; исти, *Kolebanja Mahmud Paše Anđelovića*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, sv. 41, br. 3-4, Beograd 1975, 159-171; Иван Божић, *Белешке о Бранковићима 1460-1480*, сепарат, Београд, 1976.

⁷⁴ Милош Благојевић, Дејан Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад, 2000.

⁷⁵ Тибор Живковић, *Рама у титулатури угарских краљева*, Београд, ЗРВИ XLI, 2016;– Тибор Живковић, *Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I*, ИЧ 52, 2005, 9-22; Тибор Живковић, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, Београд, 2006.

⁷⁶ Јелена Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд, 2002; Јелена Мргић, *Северна Босна XIII-XVI век*, Београд, 2008.

⁷⁷ Александра Фостиков, *О Дмитру Краљевићу*, ИЧ 49, 2002, 47-65; Александра Фостиков, *Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем XIV века (1395-1399)*, БГ 3/4, 2006, 29-50.

⁷⁸ Ђорђе Бубало, Катарина Митровић, Радмила Радић, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Beograd, 2010; Ђорђе Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Зборник радова са научног скупа одржаног 12-14. новембра 2009. године, ур. М. Спремић, Научни скупови САНУ књ. 134, Одељење историјских наука, књ. 32, Београд, 2011, 229-243.

КРУНИСАЊЕ УГАРСКИХ КРАЉЕВА

Свечана инаугурација монарха у краљевску власт представљала је основни ритуални чин преузимања краљевског трона.⁷⁹ Ова развијена церемонија састојала се из више елемената, од којих су два била кључна: помазање (*unctio*) и постављање круне на главу новоизабраног монарха.⁸⁰ Овај редослијед током краљевских крунисања, познат као "ред крунисања", имао је за циљ да особу, која претходно није посједовала краљевску власт, преобрази у краља уз помоћ сложеног и помно осмишљеног ритуала.⁸¹

У схватању мађарске државности, чин крунисања владара имао је изузетно значајно мјесто још од времена крунисања Стефана I па све до завршетка Првог свјетског рата, а темељни елемент те церемоније крунисања монарха био је ритуал постављања круне на главу новог краља, чиме су озваничени његова власт и легитимитет.⁸² Мађарски обред крунисања развио се усклађујући са средњовјековним европским хришћанским обичајима крунисања, а касније је инкорпорирао црквене литургијске елементе према *Pontificale Romanum*.⁸³ Карактеристике мађарске церемоније крунисања укључивале су употребу светог крунског драгуља, извођење церемоније на одређеним локацијама као што су Секешфехервар и, нешто касније, Пешта те ангажовање острогонског надбискупа или, у случају његове одсутности, црквеног достојанственика који је по рангу одмах иза њега.⁸⁴ Током више од девет вијекова, основни елементи крунисања монарха у Угарској остали су у основи исти, премда временом примјећујемо одређене промјене које су постале израженије доласком Хабзбурга као и новим историјским околностима.⁸⁵ У том контексту, изазов представља мањак доступних извора који би освијетлили детаље церемонија крунисања током Арпадове и Анжујске династије, с обзиром на то да први сачувани описи потичу тек из каснијег периода, тачније крајем XV вијека.⁸⁶ Први детаљан опис цјелокупне церемоније

⁷⁹ Endre Tóth, *The Holy Crown of Hungary*, Budapest, 1996 (2000²), 5-6.

⁸⁰ Tóth, 1996, nav.djelo, 8, 70-71.

⁸¹ Emma Bartoniek, *A magyar királyválasztási jog a középkorban*, Századok, 1936, 359-406, 369.

⁸² Tóth, 1996, nav.djelo, 6-7, 8-9; Bartoniek, 1936, nav.djelo, 359-406, 369.

⁸³ Литургијска књига која садржи обреде и церемоније које обично обављају бискупи римског обреда, в. *Pontificale Romanum* у Christopher Coredon, *A Dictionary of Medieval Terms & Phrases* (Reprint ed.), Woodbridge, Derek. S. Brewer, 2007, 223; Tóth, 1996, nav.djelo, 9.

⁸⁴ Tóth, 1996, nav.djelo, 13-14.

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Поготово су оскудни извори из времена династије Арпад в. Tóth, 1996 nav.djelo, 5.

дошао је до нас путем описа првог крунисања у Братислави и пружа нам драгоцен увид у развој и сложеност ритуала који је вијековима био централни догађај угарске историје.⁸⁷

Црквено крунисање, истакнуто као стваралачки чин, не представља, дакле, пуку формалност, већ преко црквеног обреда - миропомазања претвара краља у носиоца и власника власти.⁸⁸ У том контексту, акламација коју је народ узвикивао за вријеме првих угарских крунисања има одређен значај (означава додјелу власти од стране народа), иако у том периода, за разлику од ванредних прилика неких потоњих времена (кад је могла бити пресудна), улога народа у овом процесу најчешће није била толико велика.⁸⁹ У вријеме династије Арпад, наслеђивање пријестолоа било је прецизно утврђено - под Белом, оно је ишло преко система сениората (*senioratus*)⁹⁰ или сукцесионог градуалиса (*successio gradualis*),⁹¹ а послје тога по систему примогенитуре, са краљевом сагласношћу око именовања наследника.⁹² Ипак, у вријеме немира, како је раније споменуто, улога народа могла је бити од кључног значаја.⁹³ Изумирањем светородне лозе Арпад долази до сукоба двају концепција.⁹⁴ Једна страна је захтијевала да народ бира краља, а друга је то сматрала правом Свете столице.⁹⁵ Доласком Анжујаца улога народа поново је умањена све до нових нестабилности 1386. године у доба Карла Анжујског (и непосредно након њега), а од XV вијека угарско племство постаје пресудан извор моћи кроз уговоре и нагодбе са краљем.⁹⁶ Говорећи о изворима краљевске моћи у Угарској током средњег вијека, уочавамо три фазе: у XI-XII вијеку, то је неоспорно мушка грана Арпадоваца тј. потомци Светог Стефана; у XIV вијеку, женска грана (након што је мушка изумрла); а у XV вијеку, почевши од 1440. године, почиње доминација мађарског племства.⁹⁷

Настојећи да заштити симбол суверенитета, краљ Матија оснива 1464. године Крунску гарду, која ће бринути о Светој круни, а ова мјера потврђена је и законом који утврђује обавезу чувања Свете круна Угарске/Круне Светог Стефана, (мађ. *Szent Korona*, лат. *Sacra Corona*), која не представља само краљевску инсигнију, већ и кључни симбол краљевске власти⁹⁸ над земљама угарске круне, ознаком легитимитета владара те је као таква постала централни симбол угарске државности.⁹⁹ За саму круну се вјерује да је донесена из

⁸⁷ Сачувани су извори који описују још крунисања у Братислави. уп. Iván Bertényi, *A magyar korona története*, Budapest, 1986, 98-99; Emma Bartoniek, *A magyar királlyáavatásról*, Századok, 1923-1924, 31, 116; Pál Križko, *Az 1563. évi koronázási ünnepély*, Századok, 1877, 27-28.

⁸⁸ E. Bartoniek, 1936, nav.djelo, 369.

⁸⁹ E. Bartoniek, 1936, nav.djelo, 368.

⁹⁰ Emma Bartoniek, *Az Árpádok trónöröklési joga*, Századok, 1926, 785-841, 84; *Cenuopam*: закон о наслеђивању, према којем правило припада најстаријем члану рода; *Сукцесивни градуалис*: наслеђивање по степену сродства, по коме правило припада члану породице који је најближи претку оснивачу по реду порекла, без обзира на године старости; *Примогенитур*: правни систем наслеђивања, по коме се владавина у породици наслеђује на основу првенства рођења.

⁹¹ Péter Juhász, *Az Árpádok trónöröklési rendje a 10–12. században* (*The order of succession in the Árpád dynasty between the 10th and 12th centuries*), Aetas 32 (3), Szegeden, 2017, 17-35; István Kiss, *Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban*, Századok, 1928, 733-765, 737.

⁹² E. Bartoniek, 1926, nav.djelo, 841.

⁹³ E. Bartoniek, 1936, nav.djelo, 368.

⁹⁴ E. Bartoniek, 1936, nav.djelo, 369.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ в. E. Bartoniek, 1936, nav.djelo, 359-406, 406.

⁹⁸ 1464. évi II. törvénycikk a Szent Korona megőrzéséről, (О чувању Свете круне)

<https://web.archive.org/web/20160208000302/http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=748> (пристуљено 18.8.2023).

⁹⁹ Endre Tóth, *The Holy Crown of Hungary*, Budapest, 1996 (2000²), 5, 13, 14, 19, 21-43, 72-73; користан је и рад - Katerina Horníčková, *Sacra corona Hungariae, 1-14* https://www.academia.edu/40211359/Sacra_corona_Hungariae; Кроз дугу историју, она је постигла статус јединственог симбола краљевске моћи и легитимитета. Ова круна је кориштена током већег дијела постојања краљевине и служила за крунисање више од педесет краљева. Једини њоме нису крунисани Владислав I Јагелонац, Јован Запоља и Јосип II в. Martin Rady, уп. *The Habsburgs*. Penguin Random House UK, 2020, 79.

Цариграда отприлике око 1070-те године, када ју је византијски цар Михаило VII Дука поконио угарском краљу Гези II (емајли на круни вјероватно су византијског порекла).¹⁰⁰ Постоји више теорија о поријеклу круне.¹⁰¹ Древна традиција је смјешта у вријеме крунисања Светог Стефана 1000/1001. године.¹⁰² Сама круна, као предмет, представља симбол крунисања, резервисана искључиво за употребу током церемоније крунисања док је њено чување изван таквих церемонијалних догађаја, повјерено чуварима круне (*koronaőr*), а приступ круни ограничен је на двије особе (које је једине смију дотакнути) - палатин (*nádorispán*) и острогонски надбискуп (примас Угарске) који крунише краља тј. саму круну ставља на главу краља.¹⁰³ У европској хришћанској традицији, круна је симбол који означава божанско право носиоца круне да влада.¹⁰⁴ По народном предању краљ Стефан I је пред крај живота своје краљевство посветио дјевици Марији (која је понекад приказивана и као краљица Угарске) чиме је круна добила дубок духовни значај, а ово посвећење је круни (преко ње, свим будућим краљевима Угарске) додијелило божански позив и моћ.¹⁰⁵ Анализирајући даље терминологију која се јавља у контексту титулатуре и крунисања угарских краљева сусрећемо са два слична термина која имају донекле различито значење па је потребно да их овдје разјаснимо.¹⁰⁶ Термин "Земље угарске свете круне" (*Magyar Szent Korona Országai*) односио се на територије које су били под

¹⁰⁰ E. Tóth, *The Holy Crown*, 21-43; Различити стилови и технике коришћени у изради, натписи на грчком (дијадема) и на латинском (на тракама) дају основа теорији да су та два дијела различитог поријекла и вјероватно из различитих времена. За разлику од остатка Европе мађарске крунске регалије су сачуване (пored круне, ту су жезло, кугла, крунски мач, копље и плашт) и већина њих (круна, жезло, мач, кугла) данас се налазе у здању мађарског парламента. Круна Светог Стефана је најстарија данас сачувана инаугурална круна. в. Tóth, 1996, nav.djelo, 22; такође в. Orsolya Moravetz, *The Hungarian Holy Crown*, Budapest, 2018, 1; византијски стил круне в. <https://www.britannica.com/topic/Saint-Stephens-Crown>.

¹⁰¹ Поријекло Свете круне Угарске остаје предмет живе дебате у академским круговима и шире. Прва, најприхваћенија теорија (од стране Мађарске академије наука и Мађарске католичке бискупске конференције), спомиње три дијела Свете круне - доњи абронс (обод, обруч), *corona graeca*, горњи *keresztántok* (укрштене траке), *corona latina* и крст, нагнут под углом. Ова теорија сугерише да је круна настала под византијским утицајем, током владавине угарског краља Беле III који је васпитаван на византијском двору и чак једно кратко вријеме био наследник византијског трона те да је самим тим овај утицај одредио и сам изглед круне. То све се дешава неколико деценија након крунисања Стефана I (1000./1001. година) што из данашње перспективе представља почетак мађарске државности. в. Tóth, 1996, nav.djelo, 21-43; занимљив преглед у István Zombori, Pál Cséfalvay, Maria Antonietta De Angelis, *A Thousand Years of Christianity in Hungary – Hungariae Christianae Millennium*, Budapest, 2001; Tóth, 1996, nav.djelo, 36; Ferenc Makk, *The Árpáds and the Commens: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest, 1989, 92, Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge University Press, 2000, 257; Tóth, 1996, nav.djelo, 5; Другу теорију о поријеклу круне дао је бискуп Хартвик у свом дјелу *Legenda Hartviciana*, а папа Иноћентије III одобрио је ово дјело као званичну хагиографију Стефана I. Наводно сам (неименовани) папа је послао краљу Стефану I своје благослове и круну. Ова интерпретација нуди митолошки и духовни аспект поријекла круне без икаквих историјских доказа. Richard Prazák, *The Legends of King Stephens*, Budapest, 1 (2) 1985, 163–178; читав спис в. Hartvic, *Life of King Stephen of Hungary*" (Translated by Nora Berend), *Medieval Hagiography: An Anthology*. Routledge, 2001, 378–398; Поред набројаних теорија постоје разне алтернативне теорије које поријекло круне траже у далекој прошлости и азијској прадомовини Мађара, али на њих се овдје нећемо освртати.

¹⁰² „Ancient tradition held that this crown was presented directly to Stephen I, the first King of Hungary, who was later canonised by Pope Sylvester II of Rome in the year 1000 of our Lord. According to the corresponding legends, the crown is the first and original symbol of the Hungarian Kingdom founded by Stephen.“ <https://europeanconservative.com/articles/essay/the-holy-crown-of-hungary-a-symbol-of-nationhood/>.

¹⁰³ Компоненте и спецификације: Света круна је дио крунских регалија, које такође укључују жезло, куглу и огртач. Симболизује величину и важност краљевске власти. Она је израђена од легуре злата и сребра. Дјелови круне су израђени од различитих легура. Облик круне је елиптичан, и она је већа од нормалне људске главе те је за вријеме крунисања краљ као подлогу морао носити кожну капу. в. Tóth, 1996, nav.djelo, 21-43, 45-72, 72-73; Детаљан приказ круне са 50-ак фотографија в. у Németh Zsolt: *A magyar Szent Korona*, BKL Kiadó, 2007.

¹⁰⁴ Thomas Macall Fallow, *Coronation*, in *Encyclopædia Britannica*, VII, Cambridge University Press, 1911, 185–187.

¹⁰⁵ György Györfy, *King Saint Stephen of Hungary*. Atlantic Research and Publications. 1994, 96; "Доктрина Свете круне" (мађ. Szentkoronatan) наглашава идентитет круне као правног лица и њену важност и чини је надређеном владајућем монарху. Ову доктрину је у својим делима *Commentarius De Sacra Regni Hungariae Corona* (Аугсбург) и *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae* (Франкфурт 1659.) детаљно изложио чувар круне, Петер Реваи *Magyar életrajzi lexikon* II. (L–Z). Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, 1969. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC12527/12956.htm>; Gergely Tóth, *Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája. (A Lutheran country history in a neo stoic frame. The Monarchia of Péter Révay)*, Budapest, 2014. 117–147.

¹⁰⁶ Antal Aldásy, *Hungary*. In *The Catholic Encyclopedia*. New York, Retrieved August 19, 2023 from New Advent: <http://www.newadvent.org/cathen/07547a.htm>; из данашње перспективе занимљива је и одредница у Енциклопедији Британика из 1911 - в. Hugh Chisholm, *Hungary*, in *Encyclopædia Britannica*, Cambridge University Press, 1911, 894-931; док је на нашем језику разлика само у распореду ријечи на мађарском разлика је осјетна.

номиналном или стварном влашћу угарског краља.¹⁰⁷ Овај појам донекле разликује од „Земље круне Светог Стефана“ (*Szent István Koronájának Országai*), тј. угарског дијела Аустро-Угарске монархије (између 1867. и 1918. године).¹⁰⁸

У вези с тим примјетимо неке разлике техничке природе. Наиме, термин Земље угарске свете круне (*Magyar Szent Korona Országai*) обично користи за одређивање територија које су биле под влашћу угарског краља и као такав представља општи термин који се може односити на све оне територије које су (стално или привремено) биле под контролом угарског краљевства током различитих периода.¹⁰⁹ Сам термин је шире примјењив и може обухватити различите периоде у историји Угарске, укључујући оне прије и после формирања Краљевине Угарске.¹¹⁰ С тим у вези, погледајмо који је угарски владар први пут понио неку титулу:¹¹¹

Територије у титулатури	Први владар са том титулом
<i>Краљ Угарске</i>	Стефан I
<i>Краљ Хрватске</i>	Коломан
<i>Краљ Славоније</i>	Ладислав I Свети
<i>Краљ Србије</i>	Емерик
<i>Владари Галиције</i>	Андрија II
<i>Краљ Бугарске</i>	Стефан V Угарски
<i>Влашки владари</i>	Бела IV
<i>Краљ Лодомерије и Галиције</i>	Карло Роберт
<i>Краљ Раме</i>	Бела II
<i>Краљ Далмације</i>	Коломан I
<i>Краљ Јерусалема</i>	Андрија II
<i>Гроф Секеља</i>	Свети Стефан I
<i>Кнез Волхиније</i>	Андраш (мађарски краљевски кнез)
<i>Куманија</i>	Бела IV

Термин **Земље круне Светог Стефана** (*Szent István Koronájának Országai*)¹¹² односио се на територије које су биле дио Краљевине Угарске, током периода када је Угарска била дио Хабзбуршке Монархије (касније Аустро-Угарске) и има специфичну конотацију која указује на повезаност са Светим Стефаном као првим краљем чији је реликвијар био од суштинског значаја за крунисање угарских краљева.¹¹³ Без тога ниједно крунисање није легитимно (дакле, ни крунисање аустроугарских царева, који су у Угарској „само“ краљеви).¹¹⁴ Овај термин је коришћен током периода Двојне монархије (1867-1918) како би се додатно нагласио посебан положај Угарске унутар монархије и као такав рефлектује сложен политички и историјски контекст који је карактерисао територијалну организацију и власт у овом региону током касног XIX и раног XX вијека кад је након нагодбе (1867)

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ За ову тему значајан је наведени рад: Kateřina Horníčková, *Sacra corona Hungariae*, 1-14.

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ <http://eurulers.altervista.org/hungary.html>.

¹¹² Péter Laszlo, *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*, Leiden-Boston, 2012, 51–56-58.

¹¹³ Tóth, 1996, nav.djelo, 5-6, 8, 13-15, 14.

¹¹⁴ Исто.

Угарска добила знатну аутономију унутар монархије.¹¹⁵ Посматрано са територијалног аспекта, термин *Szent István Koronájának Országai* односио се на тзв. ужу Угарску, Хрватску и Славонију, град Ријеку и кондоминијум Босну и Херцеговину (за разлику од средњовјековног периода, Далмација је под јурисдикцијом Беча што уједно представља и главну разлику, са територијалног аспекта, у односу на термин *Magyar Szent Korona Országai*).¹¹⁶ Заједнички су били владар (крунисан одвојено за сваки дио Монархије), војска, спољни послови као и финансије везане за заједничке послове.¹¹⁷ У сљедећој табели види се на које територије се неки назив односио:¹¹⁸

Назив територије	Данашње територије
<i>Ужа Угарска (Magyar Királyság)</i>	данашња Мађарска, дијелови данашње Румуније, Словачке, Украјине, Аустрије, Словеније, Хрватске и Србије - Бачка и Банат).
<i>Хрватска и Славонија (Horvát-Szlavón Királyság)</i>	дијелови данашње Хрватске и Србије (Срем)
<i>Слободни град Ријека (Fiume város)</i> ¹¹⁹	Град Ријека, лука и шира околина
<i>Босна и Херцеговина кондоминијум (Bosznia-Hercegovinai Kondomínium)</i>	Територија Босне и Херцеговине
<i>Војна граница (Katonai határőrvidék)</i> ¹²⁰ - до укидања 1881/82. године	У доба највећег обима простирала се од Јадрана до Карпата (око 1750 км)

Као што се може видјети из наведених података оба термина користе се да означе (сличне или исте) територије, етнички разнолике, а које су чиниле Краљевину Угарску током различитих периода, с тим што други термин има специфичнију конотацију која треба додатно нагласити угарску посебност у оквиру државне заједнице (али и мањак територија који се под њим подразумева) те су као такви важни су за разумијевање специфичности политичког и територијалног развоја овог региона током дужег временског периода.¹²¹

¹¹⁵ Опширније о овој теми в. László Heka, *Analiza Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe (U povodu 150. obljetnice Austro-ugarske nagodbe)*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta Rijeka 38-2, 2017, 855-880.

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ Mladen Jardaš, *Značenje i uloga Luke Rijeka u prometnom i gospodarskom razvitku Republike Hrvatske*, Pomorski zbornik 47-48, 2013, 87-93; За детаљнији приказ са демографским подацима на одређеним територијама в. *Austro-Ugarska*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 19. 8. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4697>.

¹¹⁹ Arijana Kolak Bošnjak, *Izbori u Riječkoj županiji i njezini zastupnici na Hrvatskom saboru 1861. godine*, Povijesni prilozi 61, 2021, 467-483.

¹²⁰ О Војној крајини в. Војин Дабић, *Војна крајина: Карловачки генералат (1530-1746)*. Београд, 2000; издање грађе в. Славко Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку I-VI*, Београд, САНУ, 1989-2011.

¹²¹ Уп. литературу на L. Heka, *Analiza Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe...*, 875-877.

**ТИТУЛАТУРА УГАРСКИХ КРАЉЕВА -
ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ СА ПОСЕБНИМ
ОСВРТОМ НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЗЕМЉЕ**

ДАЛМАЦИЈА, ХРВАТСКА, СЛАВОНИЈА

Говорећи о Далмацији, Хрватској и Славонији у титулатури угарских краљева треба истакнути да о прикључењу Славоније по данашњем стању извора знамо веома мало,¹²² о прикључењу Хрватске нешто више, а о прикључењу Далмације знамо највише, вјероватно и због вишег степена развитка на коме се Далмација налазила у односу на залеђе те је и та околност свакако утицала на то да данас имамо више извора.¹²³ Прије свега треба разјаснити шта је која област обухватала, као и које су (наравно, оквирно) биле границе, поготово према тадашњој Угарској.¹²⁴

Разматрајући границе првобитне угарске државе створене крајем X вијека, са одређеном сигурношћу можемо их одредити на неколико тачака.¹²⁵ На западу, граница је била на ријекама Лајта и Фиша.¹²⁶ Иако су мађарска племена стигла све до ријеке Енс, након пораза код Аугсбурга 955. године (Битка код Леха), повукла су се на ову границу, а што се догодила најкасније током склапања мира 973. године.¹²⁷ Сјеверном и источном границом се, условно речено, могу сматрати Карпати.¹²⁸ Јужне границе Угарске теже је одредити - кључна тачка касније границе, Београд (мађ. *Nándorfehérvár*), припала је угарској круни 1071. године када ју је краљ Саломон одузео од Византије.¹²⁹ Југозападна граница према Хрватској, тачније речено, припадност подручја међуријечја Драве и Саве, као и Гвозда (Капеле), били су предмет дуготрајне расправе између хрватских и мађарских историчара.¹³⁰ Прецизније информације о граници између војноадминистративних јединица јужног Задубавља, попут жупанија Зала, Сомогу и Барања, које су прелазиле ријеку Драву, нису јасно документоване у изворима блиским томе времену.¹³¹ Раносредњовјековне границе хрватске државе познате су нам из дјела Константина

¹²² „*dei gratia rex Ungarie, Chroatie atque Dalmatie*“ (1102. године), в. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ed. Tade Smičiklas, Zagrabiae 1904, (=CD, No 6; Прије 1102. године угарски краљ је искључиво *Ungarorum rex* или *rex Hungariae*, ријетко *rex Pannoniae*; в. Т. Живковић, *Рама...*, 153; У вези Славоније треба обратити пажњу на њену посебност, а у вези са тим размотрити и нека нова сазнања и размишљања в. Нрвоје Грачанин, *Ljetopis popa Dukljanina i južni smještaj Moravske kneževine*, Spomenica dr. Tibora Živkovića 193-201, Београд, 2016; Н. Будак, *Прва стољећа...*, 45; у вези посебног правног развоја Славоније в. Марко Костренчић, *Fides Publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата*, Београд, 1930, 49-51, 82-84.

¹²³ Рокаи, нав. дјело, 23-35.

¹²⁴ Marta Font, *Ugarsko kraljevstvo i Hrvatska u srednjem vijeku*, Povijesni prilozi 28, 7-22, 2005.

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Исто.

¹²⁷ Gyula Kristó, *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3.) Szeged, 1993, 103-104.

¹²⁸ István Kniezsa, *Magyarország népei a XI. Században*, in: Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulójára II, Budapest, 1938, 452-453.

¹²⁹ *Scriptores rerum Hungaricarum (SRH)* I ed. E. Szentpétery, Budapestini, 1937/38, 369.-370

¹³⁰ Gyula Kristó, *A királyi vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1988. a, 294-295.

¹³¹ Marta Font, nav. дјело, 8.

Порфириогенета.¹³² Наиме, према подацима изнесеним у његовом дјелу *De Adminstrando Imperio*, Хрватска се простирала између Гвозда и Јадрана, са границом која се протезала према југоистоку све до ријеке Неретве.¹³³ Што се тиче подручја сјеверно од тих области, у међурјечју Драве и Саве, оно је касније постало познато под именом Славонија.¹³⁴ Није познато да ли је Славонија икада била под влашћу Трпимировића као што је сасвим извјесно да Мађари нису владали том регијом прије Ладислава I (Светог).¹³⁵ Подаци о освајачком походу краља Ладислава нису најјаснији.¹³⁶ У писму упућеном монтекасинском опату Одеризију 1091. године, Ладислав тврди да је стекао готово цијелу Славонију.¹³⁷ Међутим, годину касније, задарски приор Драго биљежи да је краљ Ладислав поставио свога нећака, кнеза Алмоша, на чело Хрватске као краља.¹³⁸ Каснији извор, Барски родослов (Љетопис попа Дукљанина), означава ријеку Саву као границу између Угарске и Хрватске.¹³⁹ Ова несигурност око одређивања тадашње границе потакнула је разне претјеране претпоставке о томе како су Мађари проширили свој утицај према југу, са једне стране или Хрвати према сјеверу, са друге стране.¹⁴⁰ Једна од хипотеза сугерише да међурјечје Драве и Саве те подручје до Гвозда, нису припадали ни Хрватској ни Угарској јер нема писаних трагова о тим територијама у изворима ни једне од тих држава (*argumentum ex silentio*).¹⁴¹ Занимљиво је напоменути да је то подручје Славоније, у мађарском језику било познато као *Tótország*, што вјероватно одражава њен претежно словенски етнички састав.¹⁴² Иако Славонија тада није била посебно наведена у титули угарских краљева, била је представљена као посебна област у грбу краљевства.¹⁴³ На основу свега уопштено можемо рећи - Славонија је између Драве и Саве, Далмација – данашња обала са залеђем, док је Хрватска између њих.¹⁴⁴

Хроника из XIV вијека наводи да је краљ Ладислав "прво Далмацију и Хрватску подвргнуо под своју власт на темељу права наслједства. Наиме, када је краљ Звонимир

¹³² в. поглавље о Хрватима у *Византијски извори за историју народа Југославије II, (=VIII-II)* Београд, 1959, 37-46, Marta Font, nav.djelo, 8.

¹³³ Исто.

¹³⁴ Marta Font, nav.djelo, 8; назив Славонија не треба бркати са називом Славонија како се у дубровачким латинским документима назива Србија: „Тako dubrovački izvori Slavoniju zovu Slovinje (*Slovinne, Slovinia*), jer imenom *Sclavonia* u pravilu označavaju Srbiju. Oba su hrvatska oblika, ekavski i ikavski, kolektivna množina etnonima Slověn (Slaven) i smatra se da su u hrvatskom jeziku »jedini primjer za kolektiv od imena naroda« (P. Skok). Pritom je ekavski lik bio svojstveniji govoru same pokrajine, kao što pokazuju slavonski pisci iz XVI. st.“; у истој одредници: „Prema hrvatskim je povjesničarima već u X. i XI. st. ondje postojala polusamostalna država, povezana sa susjednim Hrvatskim Kraljevstvom osobito crkvenim sponama. Mađarska historiografija, naprotiv, drži da je zemlja između Gvozda (Velika i Mala Kapela ili, po drugima, Petrova gora) i Drave najkasnije oko 1000. dospjela u širi okvir ugarske vlasti te bila podčinjena županijama (Somogy i Zala) i crkvenim poglavarima (panonhalmски opati) sa sjedištima sjeverno od Drave. U svakom slučaju, o nepostojanju razvijenije upravne strukture na tom tlu svjedoči i odsutnost benediktinskih samostana te kasni osnutak Zagrebačke biskupije (potkraj XI. st.), u granicama koje je uskoro bilo okupljeno cijelo do tada slabo poznato područje između Hrvatske i Ugarske“ в. *Slavonija*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 20. 10. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56610>.

¹³⁵ *Magyarország története tíz kötetben*, I/1.-2. Budapest. 1984.

¹³⁶ Marta Font, nav.djelo, 8.

¹³⁷ *László király emlékezete* (LKE), szerk. Györfy György, Budapest, 1977, 24.

¹³⁸ Marta Font, nav.djelo, 8.

¹³⁹ Johann Georg von Schwandner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, Vindobonae, III, 1746-48, 488.

¹⁴⁰ Marta Font, nav.djelo, 8.

¹⁴¹ Gyula Kristó, *A feudális széttagolódás Magyarországon*, Budapest, 1979, 85.

¹⁴² ријеч *tót* у мађарском језику била је синоним за Словена. Касније се тај термин односио само на Словаке в. László Makka, *Erdély a középkori magyar királyságban*, in: *Erdély története*. I, Budapest, 1986, 251-253.

¹⁴³ Изглед грба Славоније: у плавом пољу између двије греде (ријеке) налази се црвено поље са куном природне боје, док изнад горње ријеке лебди шестокрака звијезда. в. Iván Bertényi, *Kis magyar címertan*, Budapest, 1983, 85.

¹⁴⁴ За разлику од ранијег појма Далмације који је био много шири. Уп. поглавље о Хрватима у *VIII-II* II, Београд, 1959, 37-46; Између 1880. и 1910. године, мађарски и хрватски историчари започели су расправу не само о првобитној припадности Славоније, већ и о околностима које су довеле до припајања Угарској, по једнима, или стварања, по другима, персоналне уније, између Угарске и Хрватске. На мађарској страни, учесници ове расправе били су Фригеш Пешти (Frigyés Pesty /1885.), Була Паулер (Gyula Pauler/ 1900) и Јанош Корачоњи (János Karácsonyi/ 1910) док су са хрватске стране у разматрању овог питања учествовали Вјекослав Клаић (1883), Изидор Кршњави (1902) и Рудолф Хорват (1912). в. Marta Font, nav.djelo, 8.

умро без потомства, његову удовицу, сестру краља Ладислава, непријатељи њезина мужа узнемиравали су многим неправдама, а она је у име Исуса Христа затражила помоћ од свога брата, краља Ладислава. Краљ се оштро осветио због учињене неправде па је Далмацију и Хрватску потпуно вратио њој. Послије споменуте краљице подвргнуо ју је под своју власт. Ово, међутим, краљ није чинио из похлепе, него му је та баштина припадала по краљевској правди. Наиме, краљ из хрватске народне династије био је с њим у сродству првога степена и није имао насљедника".¹⁴⁵ Видимо дакле, да је Дмитар Звонимир био ожењен угарском принцезом Јеленом Лијепом, што је био формални основ за каснију угарску експанзију у том смјеру.¹⁴⁶ Након смрти свога мужа на хрватски пријесто Јелена је покушала да доведе свога брата Ладислава I Арпада, будући да су преко њиховог брака хрватска народна династија и династија Арпад биле повезане.¹⁴⁷

Дакле, према овој хроници краљ Ладислав није дошао на хрватски трон као освајач, већ по праву наслеђивања.¹⁴⁸ Околности које су довеле до стварања ових текстова о Ладиславу су врло сложене, с обзиром на то да нису сви текстови из истог временског раздобља.¹⁴⁹ Дио тих текстова био је састављен прије него што је Ладислав проглашен светим (1192. године), а из тих текстова потиче и материјал који је ушао у његову светачку легенду.¹⁵⁰ Иако не знамо тачно када је Ладислав постао хрватски краљ, знамо да је 1091. године послао писмо опату Монте Касина, у којем тражи реликвије за своје новоизграђене цркве и том приликом Ладислав изјављује: "Будући да сам освојио готово цијелу Славонију, можемо одржавати односе као сусједи".¹⁵¹ По тим писмима Ладислав је, у покушају да се изгледе новонастале напетости, папи послао изасланике.¹⁵² Наиме, од 1075. године, Хрватска је била папско лено, а хрватски краљ био је папин вазал, што значи да је Ладислав тада морао стићи све до мора јер се, у супротном, не би ни могао називати сусједом Монте Касина.¹⁵³ Ладислав би тада, свакако, наставио са освајањем далматинске обале, али се морао брзо вратити након вијести о упаду Кумана.¹⁵⁴

Након Ладислава, Коломан је покренуо војни поход како би додатно учврстио власт Угарске над Хрватском.¹⁵⁵ Коломаново крунисање 1102. године означило је учвршћивање власти династије Арпад над Хрватском.¹⁵⁶ По Нади Клаић, тиме је *de facto* призната хрватска државност.¹⁵⁷ То крунисање потврдило је угарску превласт над Хрватском и у односу на угарског главног супарника, Венецију која је у то вријеме била јако

¹⁴⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum I*, ed. Szentpétery, E. Budapestini, 1937/38 (=SRH), 406; *Képes Krónika* (KK), ford. Bellus I, Budapest, 1986, 166; Marta Font, nav.djelo, 9.

¹⁴⁶ Исто.

¹⁴⁷ В. Nada Klaić, *Povijest Hrvata ...*, 1975, 347-398.

¹⁴⁸ Marta Font, nav.djelo, 9

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ József Gerics, *Egyház, állam, gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Budapest, 1995, 208; János Lajos Csóka, *A latinnyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. Században*, Budapest, 1967, 670-671.

¹⁵¹ *László király emlékezete*, szerk. Györffy György, Budapest. (=LKE), 1977, 24.

¹⁵² M. Font, nav.djelo, 9.

¹⁵³ M. Font, nav.djelo, 9.

¹⁵⁴ G. Kristó, *A Kárpát-medence...*, 1993, 147; Makk Ferenc, *Magyar külpolitika (896.-1196)*, Szeged. 1993, 108-109, 113-114; Gergely Kiss, *Monasterium sive cellarum donatio a dilecto filio nostro, Ladislavo Ungarorum rege*, in: *Történet*, 3, Pécs, 1995, 173.-189.

¹⁵⁵ "Iste (Colomanus) quoque in regnum Dalmatiae misso exercitu occidi fecit regem Petrum, qui Hungaris in montibus, qui dicitur Gozd occurrens, est devictus in montibus memoratis et occisus. Unde iidem montes usque hodie in hungarico Patur Gozdia nominantur. Sedie huius regis et solium in Tenen erat civitate". SRH I, 182.

¹⁵⁶ Не знамо за крунисање Ладислава, али знамо да је његов нећак (Коломанов брат) доспио на чело хрватске као краљ в. М. Font, nav.djelo, 10.

¹⁵⁷ N. Klaić, *Povijest Hrvata...*, 1990, 149, 154.

заинтересована за стицање далматинских градова и уклањање сваке конкуренције.¹⁵⁸ Иако су, далматински градови под влашћу угарских краљева уживали потпуну аутономију, Угарска није успјела пружити економске алтернативе за њихову зависност о Венецији са којом су одувјек повезани у овом или оном облику.¹⁵⁹ Далматински градови често су мијењали врховне господаре, а угарски краљеви су им више пута потврђивали повластице.¹⁶⁰ Упркос различитим правним статусима ових градова и Хрватске, исти је чиновник био на челу Далмације и носио је титулу бана Хрватске и Далмације, односно бана Приморја (*banus maritimus*).¹⁶¹

Најраније трагове банске титуле можемо пронаћи 1116./1117. године када се Кледин почео називати *princeps huius provincie et banus* (иако га другдје зову *inclytus noster comes*).¹⁶² Бан Петар, који је управљао Хрватском 1134. године, такође се појављује са титулом *comes*.¹⁶³ Варијације у титулама указују на чињеницу да се тадашњи положај бана у краљевској управи вјероватно још није потпуно учврстио.¹⁶⁴ Средином XII вијека, термин *banus* постепено замјењује титуле *princeps* и *comes*.¹⁶⁵ Белош, син рашкога великог жупана Уроша I и брат Јелене, жене угарског краља Беле II, био је бан Хрватске од 1130-их до 1158. године (једно вријеме и угарски палатин) и обично се у изворима досљедно назива баном.¹⁶⁶ Осим ових, позната су имена још двојице банова прије 1164. године, Апа и Амбуд, и према доступним подацима, чини се да су ти банови управљали искључиво пословима у Хрватској и Далмацији, али не и Славонијом што указује на различит правни положај и одвојеност Славоније и Хрватске.¹⁶⁷ Ђула Кристо такође тврди да је појава банске части у Хрватској повезана са претходним раздобљем.¹⁶⁸ Он сматра да се појава банске части "не објашњава етничким разликама, већ постојањем самосталне хрватске државе која је старија од мађарске државности."¹⁶⁹ Исто тако, појам банске части и *banatus* као управна јединица нису оригинално словенски нити хрватски, већ су аварског поријекла (ријеч *ban* доводи се у везу са именом кагана Бајана), а банове налазимо као моћне достојанственике и током владавине династије Трпимировића.¹⁷⁰ У X-XI вијеку, хрватски владари непрестано су се суочавали са моћним бановима (*potentibus banis*) на територији који ионако није био велики.¹⁷¹ Краљ Звонимир, који је постао краљ 1075. године, започео је, такође, своју политичку каријеру као бан.¹⁷² Када је краљевство прешло у руке Арпадовића, титула бана се задржала као најважније краљевско

¹⁵⁸ M. Font, *nav.djelo*, 10.

¹⁵⁹ У вези овога в. дјела György Györffy, *A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához*, in: *Történelmi Szemle*, 1967, 45.-56; Ludwig Steindorff, *Die dalmatinische Städte im 12. Jh.*, *Stadteforschung A/20*, Köln-Weimar, 1984; О Далмацији види ВИН II, 9-36; Вукан влада „краљевством Далмације и Дукље титула Далмација ИСН I, 253, 264; уп. Катарина Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, Српска краљевства у средњем веку: зборник радова, Краљево, 2017, 47-83.

¹⁶⁰ M. Font, *nav.djelo*, 10.

¹⁶¹ Schwandner, *Scriptores...*, III, 557; G. Kristó, *A feudális...*, 1979, 88.

¹⁶² Fejér, *CD II*, 29-30, 393; László Heka, *Hrvatski Ban: Prava I Ovlasti Tijekom Tisućgodišnje Opstojnosti: Mađarska Ustavopovijesna Perspektiva*, *Zbornik Pravnog Fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Vol. 44, Br. 2, 2023, 435-454.

¹⁶³ M. Font, *nav.djelo*, 10.

¹⁶⁴ У истом временском раздобљу, ердељски војвода, који се појављује у изворима, такође се назива *princeps*; M. Font, *nav.djelo*, 10.

¹⁶⁵ G. Kristó, *A feudális...*, 87-90.

¹⁶⁶ Марта Фонг, у овдје цитираном раду наводи да је Белош ујак краља Беле II (I). уп. M. Font, *nav.djelo*, 10; Јованка Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, 21—39; иста, *Жупан Белош*, 63—81; Белош се (од 1137.) спомиње као војвода (*dux*), (од 1145.) као палатин, (између 1146. и 1157.) као бан у Хрватској, (1158.) као *princeps*, (1163.) поновно као бана в. *Beloš*. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. [Pristupljeno 23. 10. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6794>](http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6794).

¹⁶⁷ M. Font, *nav.djelo*, 11.

¹⁶⁸ G. Kristó, *A feudális...*, 87-90.

¹⁶⁹ Исто.

¹⁷⁰ G. Kristó, *A feudális...*, 87-90; ВИН II, 33-34 (36-71); С. Ћирковић, *Историја Босне*, 39-40.

¹⁷¹ G. Kristó, *A feudális...*, 87-90.

¹⁷² Исто.

достојанство, уз веома битну напомену - ту су титулу тада носили искључиво припадници угарске, а не домаће, аристократије.¹⁷³ Ипак, на почетку владавине Ладислава, првог краља нове државе, постављен је краљ (*Almus rex*) па титула бана у том раздобљу, није била потребна.¹⁷⁴

Између 1164. и 1180. године, Хрватска и Далмација привремено су престале бити под влашћу угарских владара што је било резултат настојања Византије да обнови свој ранији утицај.¹⁷⁵ Владавина царева из династије Комнина, Алексија I, Јована II и Манојла I, представљала је ренесансу Византије.¹⁷⁶ Ови су владари водили низ ратова како би повратили раније византијске територије у Азији, јужној Италији и на Балкану.¹⁷⁷ Цар Манојло (владао 1143-1180. године), чија је мајка била кћерка угарског краља Ладислава, није искористио ту родбинску везу са Арпадовцима за стицање територија и своју пажњу је усмјерио на јужну Италију, док је између 1140-их и 1150-их, на Балкану тежио очувању ранијих позиција, приликом чега је спријечавао осамостаљивање Срба, који су имали подршку моћног бана и палатина Белоша, ујака Гезе II.¹⁷⁸ У периоду 1149-1156. године дошло је до неколико угарско-византијских сукоба на доњем Дунаву.¹⁷⁹ Након 1158. године, многи угледни Мађари, укључујући и краљеву браћу, херцеге Ладислава и Стефана, пронашли су уточиште у Византији.¹⁸⁰ Цар Манојло је покушао искористити ту ситуацију како би се мијешао у унутрашње послове Угарске тако што је подржавао претенденте на угарски пријесто, пружајући им војну и новчану помоћ.¹⁸¹ Ладислав и Стефан су постали краљеви, али се нису одржали.¹⁸² Између Манојла и угарског краља избио је вишегодишњи рат који је трајао од 1162. до 1165. године кад је постигнут мир под сљедећим условима: угарски краљ Стефан III (1162-1172) морао је предати свог брата Белу на византијски двор.¹⁸³ Манојлу није био важан само Бела, кога је сматрао својим потенцијалним насљедником на трону, него и Белина „очевина“, Далмација и велики дијелови Хрватске, који су требали поново припасти Византији.¹⁸⁴ Угарски краљ није био спреман предати их, стога је Манојло своје претензије покушао остварити силом.¹⁸⁵

Хрватски бан (*trpanos*), на територијама које су остале под влашћу угарског краља, безуспјешно је настојао повратити изгубљене територије те је велики дио Хрватске остао под византијском влашћу све до смрти цара Манојла 1180. године.¹⁸⁶ Немамо информација о мјерама које су банови доносили на територијама под влашћу Угарске, док у далматинским градовима постоје трагови грчке писмености.¹⁸⁷ Након 1180. године,

¹⁷³ Исто.

¹⁷⁴ G. Kristó, *A feudális...*, 87-90; Хрватски и далматински банови понекад су одговорни и за управу Посавине, в. М. Font, nav.djelo, 11.

¹⁷⁵ М. Font, nav.djelo, 11.

¹⁷⁶ Георгије Острогоски, *Историја Византије*, Београд, 1998, 331-370; *Oxford Dictionary of Byzantium II*, ed. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford, 1991, 1143-1147.

¹⁷⁷ Исто.

¹⁷⁸ Ferenc Makk, *The Árpáds and the Comneni*, Budapest, 1989, 18-62; Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London – New York, 1984, 114-194; М. Font, nav.djelo, 11 – (наводи Геза I).

¹⁷⁹ Г. Острогоски, нав. djelo 353-370; М. Font, nav.djelo, 11.

¹⁸⁰ Исто.

¹⁸¹ Исто.

¹⁸² Исто.

¹⁸³ М. Font, nav.djelo, 11.

¹⁸⁴ Gyula Pauler, II. Géza orosz-görög háborúi 1148-1156, In: Hadtörténeti Közlemények, 1890, 1-19, 273-285; Ferenc Makk, *The Árpáds...*, 63-78; за детаљније податке о византијско-угарским односима в. Gyula Moravcsik, *Bizánc és a magyarság*, Budapest, 1953.

¹⁸⁵ Исто.

¹⁸⁶ *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Ford. Gyula Moravcsik, Budapest, 1988, 194-246.

¹⁸⁷ L. Steindorff, *Die dalmatinische Städte...*, 184.

позната су имена више банова: Дионизије и Маур управљали су Приморјем, једне године као банови (1183), а идуће године као губернатори (управници).¹⁸⁸ Употреба термина "губернатор" указује на потешкоће у управљању територијама преузетим од Византије, док истовремено открива да је подручје хрватско-далматинског баната тада постало веће.¹⁸⁹ Иако немамо података, изгледа да је бан Хрватске, чије се управно подручје, у међувремену, опет смањило, у раздобљу између 1165. и 1180. године управљао и Славонијом, а потешкоће након 1180. године указују на то да територијална надлежност бана, као и његова улога на крају XII вијека, још нису били у потпуности обликовани.¹⁹⁰ Чак и почетком XIII вијека, није било неуобичајено да хрватски бан доноси одређене мјере у Посавини (иако његова титула то не оправдава).¹⁹¹ Носилац банске титуле и даље је управљао подручјем Хрватске и Далмације (иако је утицај овог краљевског достојанственика био знатно ограничен), јер су херцези из династије Арпада (*dux*) такође били овлаштени за управљање над истим територијем.¹⁹² Херцег Андрија, будући краљ Андрија II (I) (1205-1235), већ за вријеме свог оца Беле у првој половини 1190-их година, односно током владавине свог брата Емерика (1196-1204), титулисао се као "дукс Хрватске, Далмације, Раме и Хума", а са том титулом, такође је управљао Посавином.¹⁹³ На почетку, управо је титула херцега повезивала управљање Хрватском, Далмацијом и Славонијом.¹⁹⁴ Године 1210. јавља се необичан назив *ducatus Sclauonie* да би се 1215. године по први пут појавио *banus Sclauonie* (касније су банови подређени херцезима).¹⁹⁵ Између 1220. и 1226. године, *dux Bela* стајао је на челу *Sclauonie*, а између 1226. и 1241. године на истој позицији налази се *dux Koloman* који је био и краљ Галиције (Халича) између 1216. и 1222. године.¹⁹⁶ Након протјеривања из Галиције, дошао је на чело *Sclauonie*, задржавши и титулу краља (Галиције).¹⁹⁷ У то вријеме, *Sclauonia* се поред термина *banatus* и *ducatus* назива и *regnum*,¹⁹⁸ док се у другој трећини XIII вијека, почиње користити нови термин за ово подручје, *ultra Dravam* или *ultradраванус* те се може рећи да документи из 1230-их указују на заједништво свих прекодравских регија, бар из мађарске перспективе (термин *dux totius Sclauonie* одражава исто схватање).¹⁹⁹

Златна була, издата 1222. године, имала је вишеструки циљ.²⁰⁰ Осим што је требала заштитити интересе имућних витезова, ограничила је права племства на неколико кључних подручја.²⁰¹ На примјер, иако је прописивала ограничавање додјеле титула, направила је изузетак за четири највише државне дужности, међу којима је била банска

¹⁸⁸ M. Font, nav.djelo, 11.

¹⁸⁹ G. Kristó, *A feudális...*, 90; M. Font, nav.djelo, 11.

¹⁹⁰ M. Font, nav.djelo, 11.

¹⁹¹ M. Font, nav.djelo, 11.

¹⁹² M. Font, nav.djelo, 11-12.

¹⁹³ Gyula Kristó, *Az Aranybullák évszázada*, Budapest, 1976, 28-31.

¹⁹⁴ M. Font, nav.djelo, 11-12.

¹⁹⁵ M. Font, nav.djelo, 12.

¹⁹⁶ M. Font, nav.djelo, 12.

¹⁹⁷ Исто.

¹⁹⁸ *regnum* може значити краљевство, али и земља/област.

¹⁹⁹ G. Kristó, *A feudális...*, 92-93; M. Font, nav.djelo, 12.

²⁰⁰ У прилог разматрању духа времена треба примјетити извјесне паралеле као и донекле сличне околности у којима је Андрија II 1222. године издао Златну булу са околностима у којима је Јован без Земље био принуђен да потпише *Magna Carta* 1215. године. За више детаља и ширу литературу в. Thomas Garden Barnes, *Shaping the Common Law: From Glanvill to Hale, 1188-1688*. Stanford University Press, 2008. О околностима које су претходиле издавању *Magna Carte* и владавини Јована без Земље в. Robert Bartlett, *England Under the Norman and Angevin Kings: 1075-1225*. Oxford, 2000; Petra Kolesarić, *Povijesne okolnosti u Engleskoj i Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu u vrijeme nastanka Velike povelje sloboda i Zlatne bule Andrije II*, *Essehist* 10, 2019, 32-41.

²⁰¹ M. Font, nav.djelo, 12.

част.²⁰² У широка банска овлашћења спадале су дужности попут предаје посједа новим власницима, издавање исправа, војно заповједништво на одређеном подручју, а сам бан је био представник највише (краљевске) правосудне власти.²⁰³ То указује да се тада у рукама банова концентрисала велика моћ што је, сасвим разумљиво, доносило значајне приходе бановима, посебно када би добили титулу жупана у краљевској жупанији.²⁰⁴ У то вријеме, приход државних достојанственика износио је годишње између 300 и 500 марака у сребру, док је чисти приход средњег посједа (око 50-60 хектара) износио око 30 марака.²⁰⁵ Како би смањили опасност од превелике концентрације моћи у рукама великаша, краљ је именовао банове из удаљених области државе, који нису имали посједе ни родбину у областима у којима су вршили власт истовремено се трудећи смањити број својих поданика који би били под надлежношћу бана.²⁰⁶

У именовању носиоца банске титуле догодила се значајна промјена током 1270-их. С једне стране, повећан је број бановина на јужним границама земље, организована је Мачванска бановина из које су се издвојиле нове бановине попут Соли, Усоре, Браничева, Кучева и новоформиране Северинске бановине приликом чега се јасно уочавају основне функције бановина - експанзивне и одбрамбене.²⁰⁷ Друга значајна промјена односила се на Хрватску, Далмацију и Славонију, гдје су банови сада бирали из редова локалног племства, нпр. из рода кнезова Брибирских, каснијих Шубића (Хрватска и Далмација тј. Приморје) и Бабонића (Славонија).²⁰⁸ Самим тим су и државне функције, укључујући правосуђе, управу, војне послове и управљање краљевским приходима, пренесене у руке домаћих велепосједника, чиме се отворио пут стварању независних провинција које су јачале на штету краљевске власти тим прије, јер су Шубићи и Бабонићи, такође, стекли титуле жупана.²⁰⁹ Бабонићи су успоставили чак и ковницу новца у Загребу, гдје су ковали "бановце" према узору на кованице из сусједног Фрисаха (*Friesach*), који су били на гласу као најстабилнија сребрна валута због честих девалвација краљевског новца (*lucrum camerae*).²¹⁰

У посљедњој трећини XIII вијека, не само да су хрватско-далматински и славонски банови створили готово независне провинције унутар Угарске, већ су то исто учинили и други достојанственици и њихове фамилије, попут ердељских војвода из рода Чака (*Csák*) у Тренчину, који су често вршили функцију палатина.²¹¹ Ови великаши (*barones*) носили су титуле које су им омогућавале вршење највиших јавних функција, посједовали су огромне посједе и имали бројне властите присташе што је била база одакле су регрутовали приватну војску.²¹² Стекли су изразиту самосталност у односу на краљевску власт, што се

²⁰² János M. Bak, *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, Utah State University, 2019, 156-183, https://digitalcommons.usu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=lib_mono.

²⁰³ M. Font, nav.djelo, 12; *ban*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 23. 10. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5627>>.

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ Mór Wertner, *Az Árpád-házi bánok*. In: Századok, 1909 143, 377-415, 472- 494, 555-570, 656-668, 747-757; G.Kristó, *A feudális...*, 120-122; *Kora magyar történeti lexikon (9-14. század) főszere*. Kristó Gy. Budapest, 1994 (=KMTL), 649-650, 652.

²⁰⁶ M. Wertner, nav.djelo, 143, 377-415, 472- 494, 555-570, 656-668, 747-757; M. Font, nav.djelo, 12.

²⁰⁷ KMTL, 79.

²⁰⁸ G.Kristó, *A feudális...*, 119-120.

²⁰⁹ Исто.

²¹⁰ Бановци су кориштени углавном на територији бановине; Jenő Szűcs, *Szlavóniai báni dénárak Erdélyben* In: Századok, 120, 1986, 591-640.

²¹¹ Elemér Mátyusz, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Budapest, 1988, 4-13; о породици Чак в. Gyula Kristó, *Csák Máté*. Budapest, 1986.

²¹² M. Font, nav.djelo, 13.

манифестовало и кроз њихове вањскополитичке везе.²¹³ У то доба, на простору о коме је овдје ријеч, поред Брибирских јављају се и кнезови крчки, породица Франкопана,²¹⁴ која као и кнезови Брибирски/Шубићи и Бабонићи, због географског положаја њихових посједа, усмјерава своје везе према Италији што је касније играло одређену улогу у избору новог владара након смрти краља Андрије III.²¹⁵ Тада су хрватски великаши пружали политичку подршку новом владару, Карлу Роберту (1308-1342), који је долазио из Италије (поготово на почетку његове владавине).²¹⁶ У то доба, наиме, у Угарској се појављују напуљски Анжујци који су у сродству (по женској линији) са Арпадовцима чија је мушка линија изумрла.²¹⁷ Међутим, након 1312. године, услиједили су сукоби и ратови између краљевских трупа и великаша, приликом чега су положаји властеле на југу остали нетакнути.²¹⁸ Титуле хрватског бана биле у рукама Павла и касније Младена Шубића све до 1322. године.²¹⁹ Карло Роберт је након пораза Младена Шубића (против кога је послао Ивана Бабонића, кога је одабрао као бана) одузео Шубићима њихове посједе и банску титулу у покушају да спречи превелику самосталност својих ранијих помагача.²²⁰ Шубићи су добили нове посједе у Славонији, што је требало надокнадити њихове територијалне губитке, али су том приликом изгубили политички утицај у Хрватској који су до тада имали.²²¹ Ускоро након пораза Младена Шубића за хрватског бана је именован Никола, син Амадеа Гуткеледа.²²² Како је Карло Роберт на сличан начин као са Шубићима поступао и са Бабонићима (које је прије тога искористио против њих) ово је довело до неколико побуна Шубића и Бабонића против Карла Роберта (1326. и 1336. године), а њихови фамилијари, након пресељења Шубића у Славонију, наставили су задавати бриге централној власти све док их Лајош није поразио 1345. године.²²³

На банској функцији достојанственици су се мјењали сваке 3-4 године, но, неријетко се дешавало да су на одређеним банским функцијама истовремено биле двије особе, а било је и ситуација у којима је иста особа обављала функцију хрватско-далматског и славонског бана.²²⁴ Постојање две особе на једној функцији може бити знак краљевих покушаја остваривања равнотеже, док је спајање ове двије функције назнака неограниченог повјерења краља.²²⁵ До спајања хрватске и славонске бановине на територијалној и персоналној основи дошло је за вријеме владавине краља Матије (1458-1490).²²⁶ Према примјеру других достојанственика у држави, од XIV вијека, у изворима налазимо и замјеника бана (*vicebanus*), али и друге припаднике управног апарата (*protonotarius*).²²⁷ Банови су, као и други достојанственици од доба Анжујаца, постали краљевске бандеријалци и од тада су били обавезни водити своју приватну војску, стварајући

²¹³ Исто.

²¹⁴ Негдје се наводе као Frankapani в. *Frankapan*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 7. 12. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20427>>.

²¹⁵ *Károly Róbert emlékezete*. (KRE), Szerk. G. Kristó – F. Makk, Budapest 1988, 10-12.

²¹⁶ Исто.

²¹⁷ SRH, I. 478, 485-487.

²¹⁸ M. Font, nav.djelo, 13-14.

²¹⁹ Schwandner, *Scriptores...*, III, 646-650; G.Kristó, *A feudális ...*, 208-209.

²²⁰ Исто.

²²¹ Исто.

²²² *Anjou-kori Oklevéltár VIII* (AO VIII), szerk. L. Blazovich, Budapest-Szeged, 1993, 318-319.

²²³ KMTL, 650; Schwandner, *Scriptores...*, I, 177.-178; M. Font, nav.djelo, 13.

²²⁴ M. Font, nav.djelo, 14-15

²²⁵ M. Font, nav.djelo, 14-15

²²⁶ M. Font, nav.djelo, 14-15

²²⁷ Erik Fügedi, *Uram, királyom*, Budapest, 1974, 137-206; то питање је детаљније обрађено у György Bónis, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.

бандерије.²²⁸ Но, од XIV-XV вијека од краљевих прихода на свом управном подручју, морали су организовати војску што је пракса која се посебно проширила током владавине краља Жигмунда и која је резултирала пријеносом краљевских прихода у приватне руке.²²⁹ Стицање банске титуле и, заједно с њом, припадајућих посједа, упркос настојањима Анжујаца, створило је повољне прилике за отпор племства.²³⁰

На крају XIV вијека, браћа Хорвати подржавају напуљске Анжујце, посебно Карла Драчког, који је крунисан за краља (1385/1386).²³¹ Анжујци су се одрекли круне у његову корист (везе између Карла Драчког и хрватско-далматинских крајева сежу унатраг до времена Лајоша), а након убиства Карла Драчког 1386. године, браћа Хорвати су у покушају освете утамничили краљицу и тражили компромисно рјешење са Жигмундом од 1387. године.²³² Везе између Хрватске и Далмације са Напуљем су остале, а 1402. или 1403. године долази до сукоба Жигмунда са претендентом на пријестоље, Ладиславом Напуљским, сином убијеног Карла Драчког.²³³ Жигмунд је ријешио ситуацију анжујским „методама“, јачајући на југу државе улогу Франкопана (које су раније Анжујци потиснули), а истовремено дао велики посјед и власт Херману Цељском, који је више пута био бан, а касније чак и удао своју кћерку за Жигмунда.²³⁴

И хрватско-далматинска и славонска, као и све друге бановине, добиле су на значају у одбрани државе након турских освајања који су постепено освајали све више територија на Балкану.²³⁵ Након боја на Косову, 1389. године, када је опасност постала очигледна, Жигмунд је имао амбициозне планове и уложио је много труда у организацију крсташке војске како би потиснуо Османлије са Балкана, али је поражен код Никопоља 1396. године.²³⁶ Увидјевши реални политички и финансијски положај државе, Жигмунд је тежио јачању одбране.²³⁷ За одбрану граница највише су биле задужене бановине (као што је Мачванска), али је препозната и улога српске деспотовине којој је пружена помоћ.²³⁸ Са мађарске стране, одговорност за одбрану концентрисала се у рукама темишварског жупана, Филипа Сколарија (Пипо Шпано, Филип Мађарин) док је Жигмунд започео изградњу система крајишких тврђава које, упркос амбициозности самог подухвата, ипак нису спријечиле турске упаде.²³⁹ Ратови са Турцима као и њихови пљачкашки походи довели су до миграција са Балкана на сјевер, ка Угарској (наставак ранијег процеса који је условио пораст броја становника на југу Угарске) што је имало далекосежне посљедице и у каснијим вијековима.²⁴⁰

²²⁸ Gyula Kristó, *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest, 1988 b, 197.-200; *banderij*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 23. 10. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5666>>.

²²⁹ E. Mályusz, *Zsigmond király...*, 113.

²³⁰ M. Font, nav.djelo, 14-15.

²³¹ Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum* I. Textus., ed. Galántai. E. et Kristó, J. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum), Budapest, 1985, 186-189.

²³² Erik Fügedi, *Ispánok, bárók, kiskirályok*, Budapest, 1986a, 295.-344.

²³³ M. Font, nav.djelo, 15.

²³⁴ E. Mályusz, *Zsigmond király...*, 28-39.

²³⁵ M. Font, nav.djelo, 15.

²³⁶ Марко Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, Историјски часопис LVIII, 2009, 109—124; M. Font, nav.djelo, 15.

²³⁷ M. Font, nav.djelo, 15.

²³⁸ M. Font, nav.djelo, 15.

²³⁹ M. Font, nav.djelo, 15-16.

²⁴⁰ E. Mályusz, *Zsigmond király...*, 102-132.

У вези са раније поменутиим питањем око раније припадности Славоније, у овом периоду јављају се неке индиције које могу бацити одређено свјетло на то питање.²⁴¹ Наиме, у Хрватско-славонској бановини, територијалној јединици која се обликовала до краја XV вијека, истиче се неколико значајних разлика између њена два дијела.²⁴² Једна од тих главних разлика, на коју ћемо се укратко осврнути, односи се на црквену организацију.²⁴³ Ладислав I (László I), након што је стекао то подручје, у Славонији је основао Загребачку бискупију.²⁴⁴ Насупрот Славонији, Хрватска и Далмација имале су раније установљену црквену организацију на челу са сплитским надбискупом.²⁴⁵ Уз Сплитску и Задарску надбискупију, постојало је дванаест мањих бискупија у XII вијеку (Трогир, Скрадин, Шибеник, Осор, Нин, Крбава, Биоград, Раб, Крк, Сењ и Книн).²⁴⁶ Загребачка дијецеза (први пут се спомиње 1134. године) која се простирала сјеверно и јужно од ријеке Саве, поред Славоније укључивала је и Међимурје те повремено била повезана са Калочком надбискупијом, али од 1180. године трајно је под јурисдикцијом острогонског надбискупа.²⁴⁷ Приликом формирања славонских жупанија Ладислав је узимао у обзир већ постојеће словенске жупе (тамо гдје су постојале) и њиховим здруживањем стварао краљевске жупаније.²⁴⁸ Први помени славонских жупанија потичу из XII вијека.²⁴⁹ У Горњој Славонији, четири жупаније организоване су око тврђава: Загребачка, Вараждинска, Крижевачка и Вировитичка.²⁵⁰ У Доњој Славонији три: Врбаска, Санска и Дубичка (о којима постоје подаци тек од друге половине XIII в.) и том приликом може се примјетити да су жупаније биле различитих величина, што је могло бити посљедица тога да су настајале око тврђава и понекад обједињавале више жупа.²⁵¹ Ђула Кристо сугерише да је Ладислав приликом одређивања граница жупанија узео у обзир постојеће родовске границе пратећи угарске узорне што упућује да у Славонији прије угарске власти није било чвршће политичке организације.²⁵² Уз жупаније (*comitatus*) у изворима видимо постојање и мањих управних јединица: окрузи (*districtus*).²⁵³ Из ових накнадних података о Загребачкој бискупији, односно о разликама у црквеној организацији између Славоније, са једне, и Хрватске и Далмације, са друге стране, али и тек каснијем угарском оснивању Загребачке бискупије (што може значити да није ни под угарском непосредном влашћу,

²⁴¹ M. Font, nav.djelo, 15.

²⁴² Исто.

²⁴³ Исто.

²⁴⁴ тачан датум оснивања није прецизно утврђен, али се смјешта у период између 1090. и 1095. године; *SRH I*, 203.

²⁴⁵ *Splitsko-makarska nadbiskupija i metropolija*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. 10. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57471>; M. Font, nav.djelo, 15-16.

²⁴⁶ Elemér Mályusz, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, 1971, 171; Konrád Szántó, *A katolikus egyház története I*, Budapest, 1987, 402.

²⁴⁷ *KMTL*, 739; Информације о Загребачкој бискупији темеље се, углавном, на сачуваним пописима црквених десетина које датирају између 1332. и 1337. године, ријетким споменима мјеста са црквама те Регестима из 1501. године. *Zagrebačka nadbiskupija*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. 10. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66692>; M. Font, nav.djelo, 16; До XV вијека, Загребачка бискупија постала је једна од најважнијих бискупија у цијелој држави, а њени бискупи, попут Ивана од Каниже, постали су истакнути политичари у доба Жигмунда. О црквеној организацији саме бискупије в. G. Kristó, *A királyi vármegye...*, 306-308; Од 1421. године, бискупи Загребачке бискупије плаћали су годишњу таксу од двије хиљаде златника (*servitium*) краљевској власти, в. E. Mályusz, *Egyházi társadalom*, 180; Ante Soldo, *Takse »Servitium Commune« kod nas kroz XIV i polovicom XV stoljeća*, Arhivski vjesnik 9 (1), 1966, 305-326.

²⁴⁸ M. Font, nav.djelo, 16.

²⁴⁹ У вези термина Доња Славонија уп. са Јелена Мргић-Радојчић, *Доња краји...*, 244-263.

²⁵⁰ Исто.

²⁵¹ Исто; M. Font, nav.djelo, 16.

²⁵² Gyula Kristó, *A királyi...*, 308-330.

²⁵³ M. Font, nav.djelo, 16.

али јесте под њеним утицајем) можда се, ипак, може говорити о Славонији као о ничијој земљи (у том раном периоду хрватске и угарске историје).²⁵⁴

У вези са унутрашњим уређењем ових јужнословенских земаља треба даље примјетити да краљевске жупаније у Угарској, у којима је првобитно превладавао краљевски посјед, у то вријеме су пролазиле кроз битне промјене, а најважнија од њих била је смањивање краљевског посједа због даровања земљишта те је као посљедица тога, у тим жупанијама почео преовладавати посјед племства.²⁵⁵ Временом то доводи до све значајније улоге локалних племића у управи жупанија (њихова улога је била посебно изражена у правосуђу путем избора племићких судија тј. *iudices nobilium*).²⁵⁶ Славонске жупаније су већ у XIII вијеку биле организоване као краљевске жупаније, гдје је жупан као краљевски достојанственик имао апсолутну власт над краљевом имовином, војском, правосуђем и управом.²⁵⁷ За то вријеме немамо доступних информација о племићкој самоуправи или избору достојанственика у тим жупанијама (иако се такве праксе спомињу на другим мјестима око 1267. године).²⁵⁸ На крају XIII вијека, у Славонији су се почеле појављивати генералне скупштине (*generalis congregatio*), али их није сазивао палатин, већ славонски бан.²⁵⁹ У поређењу са сличним скупштинама у другим деловима Угарске, гдје су биле честе између 1270. и 1300. године, у Славонији су се одржавале спорадично (према доступним информацијама одржаване су само у неколико година: 1273, 1278, 1279, 1321, 1347, 1360 и 1380).²⁶⁰ Њихов значај лежи у томе што су постале основа за развој сталешког сабора.²⁶¹

Супротно Славонији, у Хрватској, гдје је постојала нека државна организација, ослоњена на словенске традиције, чак и прије угарске доминације, жупаније нису биле организоване према угарским узорима.²⁶² На хрватској територији, Константин Порфирогенет је навео десетак жупа, а многе од њих су опстале током владавине угарских краљева, укључујући Гацку, Лику, Брибир, Цетину и друге, што је документовано у изворима из XIII вијека.²⁶³ Гдје год се у Хрватској стара управна подјела очувала тамо нису настале краљевске жупаније нити организација око краљевских утврда (иако неки извори спомињу неке жупе као *comitatus* и *parochia* – нпр. Винодол, Модруш, Крк, Книн, Лика) те територијалне јединице у Хрватској биле су мање него било која угарска жупанија и разликовали су се по структури, а краљ их је даровао уз обавезу постављања војника (*servitium*).²⁶⁴ У Хрватској, до XIII вијека (кад се група великаша, попут Шубића и Франкопана, успјела уздигнути и постати равноправна са угарским племством) не постоји организовано средње племство.²⁶⁵ Осим што су обављали банске функције, чланови тих породица били су и на

²⁵⁴ О каснијем развоју бискупије уп. Ana Novak, *Gorski arhidakonat Zagrebačke biskupije od 1334. do 1501. godine (Povijesni razvoj crkvenoadministrativnoga područja)*, Загреб, 2011, (doktorska disertacija).

²⁵⁵ M. Font, nav.djelo, 16.

²⁵⁶ Исто.

²⁵⁷ Детаљније у Gyula Kristó, Pál Engel, Ferenc Makk: *Szlavónia*, in *Korai magyar történeti lexikon*, Budapest, 1994; M. Font, nav.djelo, 16.

²⁵⁸ M. Font, nav.djelo, 16-17.

²⁵⁹ О сличностима положаја Славоније и Трансилваније унутар конгломерата територија везаних за круну Светог Стефана (*Archiregnum Hungaricum*) у период од 1270-их до 1340-их кроз разматрање генералних скупштина (*generalis congregatio*) у ове двије регије в. Antun Nekić, *Slavonia and Transylvania (1272-1342): Oligarchs, King's Men, and the (Trans)Formation of the Local Noble Communities*, Povijesni prilozi 61, 2021, 141-191; M. Font, nav.djelo, 16.

²⁶⁰ KMTL, 652.

²⁶¹ Исто; M. Font, nav.djelo, 16.

²⁶² M. Font, nav.djelo, 16.

²⁶³ *ВИИИЈ II*, 37-46.

²⁶⁴ *Béla emlékezete*, (BKE), Szerk. Kristó Gy. – Makk F. Budapest 1981, 87-88.

²⁶⁵ M. Font, nav.djelo, 17.

другим дужностима.²⁶⁶ Већина племића у Хрватској и Славонији, све до средине XIV вијека када је усвојен закон из 1351. године, плаћала је мартурину.²⁶⁷ Службеници краља (*servientes regis*), слично слоју угарског племства, ослободили су се обавезе давати смјештај (*descensus*) већ 1222. године и практично су били ослобођени плаћања пореза што, можда, може објаснити зашто су сабори (*generalis congregatio*) у XIII и XIV вијеку били ријетки.²⁶⁸

Сталешка организација племства у Хрватској и Славонији појавила се са извјесним закашњењем током XV вијека када је сабор постао мјесто на коме се расправљало о питањима од важности за племство.²⁶⁹ Славонски сабори су се одржавали у Крижевцима, а од друге половине XV вијека и сабор у Хрватској засједао је на истом мјесту јер су у то вријеме обједињене функције хрватског и славонског бана па је бан постао одговоран и за Хрватску (управо од тог се времена хрватска сталешка скупштина зове сабор).²⁷⁰ Сабор је био једнодомна сталешка скупштина, а поред племића, укључивао је и црквене достојанственике те повремено представнике слободних краљевских градова, а статут и одлуке о порезима донесени том приликом, морали су бити одобрени од стране Угарског сабора.²⁷¹ У унутрашњим пословима, славонско племство уживало је знатну аутономију.²⁷² Иако су банове именовали краљеви, а племство се у то није могло мијешати, оно је имало одређени утицај на именовање подбанова.²⁷³ Чак и каснији, веома моћни банови, попут Иваниша Корвина, незаконитог сина краља Матије, нису могли именовати свог подбана без одобрења славонског племства.²⁷⁴

На територију Хрватске и Славоније, у почетку, није било етничких привилегија.²⁷⁵ Касније су стигли Валонци (Латини) са запада, населивши се у Загребу и другим мјестима у Славонији.²⁷⁶ Након Монголске најезде, краљ Бела IV им је, за *suburbium* (*vicus Latinorum*) поред бискупске тврђаве, додијелио привилегије сличне онима које су имали грађани Будима.²⁷⁷ Осим Загребу, Бела IV потврдио је претходне привилегије за Петрињу,

²⁶⁶ Damir Karbić, *Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti* (1322), Zbornik Odsjeka za Povijesne Znanosti Zavoda za Povijesne i Društvene Znanosti HAZU XXII, 2004, 1-26.

²⁶⁷ Куновина тј. плаћање куниним крзном (lat. marturina pensio), краљевски порез на територији средњовјековне Хрватске коју су плаћали кметови као накнаду за коришћење властелинског земљишта. У почетку се плаћала у натури, а послије у новцу. Отуда и назив валуте в. Stan Granic, *From Fur Money to Modern Currency: The Kuna*, Review of Croatian History. Zagreb: Croatian Institute of History. IV (1), 2008, 87–109; Boglárka Weisz, *Royal Revenues in the Árpáadian Age*, In Laszlovszky, József; Nagy, Balázs; Szabó, Péter; Vadas, András (eds.). *The Economy of Medieval Hungary*. BRILL, 2018, 255–264; Mario Jareb, *Kuna kao simbol novčane vrijednosti i heraldički znamen u prošlosti i sadašnjosti*, Povijesni prilozi 62, 2022, 5-46; *marturina*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 10. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39217>>.

²⁶⁸ Ozren Blagec, *Slavonski i Hrvatski Sabori u Križevcima*, Cris : Journal of the Historical Society of Križevci XIV-1, 2012, 365 - 373; M. Font, nav.djelo, 17.

²⁶⁹ L. Heka, *Hrvatski ban...*, 435-454; M. Font, nav.djelo, 17.

²⁷⁰ Ozren Blagec, *Slavonski i Hrvatski Sabori...*, 365 - 373; *sabor*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 10. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53915>; M. Font, nav.djelo, 17.

²⁷¹ András Kubinyi, *A Jagelló-kori Magyarországtörténetének vázlata*, in: Századok, 128, 1994, 288.-319, 295.

²⁷² M. Font, nav.djelo, 17.

²⁷³ „Najviše plemstvo činili su magnati, tj. grofovi i baruni koji su raspolagali s najvećim posjedima i najvećim brojem kmetova. Prema brojnosti, najznačajnije bilo je srednje i niže plemstvo iz čijih se redova podban najčešće i birao. Između ostalog, jedna od zadaća podbana bila je zastupati interese nižeg plemstva.“ - Ozren Blagec, *Hrvatski podbanovi i župani Zagrebačke i Križevačke županije od sredine 16. do sredine 18. stoljeća*, Cris, XIII- 1, 2011, 300- 318.

²⁷⁴ Године 1495. када се није придржавао ових обичаја, сам краљ га је подсетио на важност поштовања старих обичаја краљевства в. András Kubinyi, *A Jagelló-kori Magyarországtörténetének vázlata*, In: Századok, 128, 1994, 288-319, 295; M. Font, nav.djelo, 17.

²⁷⁵ M. Font, nav.djelo, 17.

²⁷⁶ Више о томе у Erik Fügedi, *Befogadó: a középkori magyar királyság*, in: Történelmi Szemle, 1971.

²⁷⁷ Velimir Deželić st. Deželić, *Zagrebačka vlašoulička općina*, Narodna starina, II-5, 1923, 101-119; Jenő Szűcs, *Az utolsó Árpádok*, Budapest, 1993, 11-12; M. Font, nav.djelo, 17-18.

Самобор и Вараждин.²⁷⁸ Славонија је у почетку била ријетко насељена (словенским и мађарским становништвом), а у далматинским градовима (настањеним романском и словенским становништвом) густина насељености била је, из разумљивих разлога, већа.²⁷⁹ Паралелно са формирањем Хрватско-славонске бановине, број словенског становништва растао је, како у Славонији, тако и у Далмацији.²⁸⁰ Напредовање Османлија имало је као једну од значајних последица већи прилив становника са територије Србије и Босне.²⁸¹ Спајањем територија Хрватске и Славонске бановине, власт бана је значајно ојачала што можемо уочити током раздобља превласти племства, али и касније, током владавине Жигмунда Луксембуршког.²⁸²

Након погибиие Лајоша II Јагелонца у Мохачкој бици, угарски сталежи су изабрали двојицу владара.²⁸³ Наиме, на темељу уговора између Хабзбурга и Јагелонаца, једни су изабрали Фердинанда Хабзбурга, док су други, пратећи одлуку сабора из 1505. године, изабрали Јована Запољу, војводу Ердеља.²⁸⁴ Хрватски и славонски сталежи су на сабору у Цетини независно од одлуке угарских сталежа, одабрали Фернанда Хабзбурга.²⁸⁵ У свом статуту истакли су важност свог права на избор владара, спомињући Звонимира и изражавајући своју подршку Фердинанду Хабзбургу.²⁸⁶ Овај тренутак је значајан јер је хрватско племство тврдило да су, након Звонимира, прихватили владара Угарске својом слободном вољом и на темељу споразума.²⁸⁷ Можда је том приликом, у атмосфери угрожености, настао документ *Pacta conventa* на коју ћемо се, због значаја који му је придаван у каснијим вијековима, мало детаљније осврнути.²⁸⁸

Pacta conventa (позната и као *Qualiter, Concordia, Appendicula* и *Memoriale*), сачувана као додатак трогирском рукопису хронике непознатог аутора *Historia Salonitana maior* (HSM)

²⁷⁸ Исто.

²⁷⁹ M. Font, nav.djelo, 17-18.

²⁸⁰ Zoltán Ács, *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*, Budapest, 1984, 114; Stanko Guldescu, *History of Medieval Croatia, Hague, 1964*, 267-275; Marta Font, *Magyarok és szlávok az Árpád-kor végéig*, in: *Árpád előtt és után*, Szeged, 1996, 157-167.

²⁸¹ Исто.

²⁸² Ситуација се ни касније није битно промијенила. У вези с тим наводе се два примјера: године 1466. краљ Матија је морао употребити силу како би смијенио бившег бана, Николу Илчкога, док је током владавине Јагелонаца између 1490. и 1526. године, управљање бановином било готово потпуно блокирано, што је била још једна околност која је погодновала даљем надирању Османлија пошто је такво стање стварало озбиљне потешкоће у одбрани јужних територија, в. András Kubinyi, *A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata*, in: *Századok*, 1994, 295; У свјетлу оваквих догађаја, не треба чудити што су хрватски и славонски сталежи након Мохачке битке имали посебан став у вези избора владара в. M. Font, nav.djelo, 18; Erik Fügedi, "Könyörülj, bánom, könyörülj", Budapest, 1986 b.

²⁸³ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 735-765; M. Font, nav.djelo, 18.

²⁸⁴ Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX. Stoljeća I*, Zagreb, 1975, 143-144; M. Font, nav.djelo, 18.

²⁸⁵ Нешто касније „Славонски великаши нису подупрли закључке Cetinskoga sabora, nego su 6. I. 1527. na saboru u Dubravi kraj Čazme, koji je sazvao ban Krsto Frankapan, za hrvatskog kralja izabrali Ivana Zapolju. Taj izbor bio je izravan povod za dugotrajan građanski rat u Hrvatskoj.“ в. *Cetinski sabor*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 10. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11356>; M. Font, nav.djelo, 18.

²⁸⁶ Исто.

²⁸⁷ Након смрти краља Лудовика II у бици код Мохача 1526. године, у Цетину се састао хрватски сабор и изабрао Фердинанда од Аустрије за краља Хрватске. Према том наративу, хрватски сабор је искористио прилику 1526. године да поново потврди своју аутономију од Угарске избором Фердинанда речима: „...придружили смо се Светој круни Угарској по сопственој вољи као и сада“ што су као аргумент користили неки хрватски историчари за своје тврдње да овај чин представља доказ о политичкој аутономији Хрватске. в. Robert William Seton-Watson, *The southern Slav question and the Habsburg Monarchy*, 1911, 18; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire, 1526-1918*. University of California Press, 1980, 611-615; Alex J. Bellamy, *The Formation of Croatian National Identity: A Centuries-old Dream*, Manchester, 2003, 39; За тему је значајан цијели рад Neven Budak, *Habsburzi i Hrvati*, Matica Hrvatska, 2003; Хрватски сталежи „подсећају“ угарског краља да су након Звонимира изабрали „*sacram coronam regni Hungariae*“: „*Nouerit Maiestas Vestra, quod inveniri non potest, ut nullus dominus potentia mediante Croaciam occupasset, nis post discessum nostri quondam ultimi regis Zwonymer dicit felicitis recordationis, libero arbitrio secodiunximus circa sacram coronam regni Hungariae et post hoc, nunc, erga Maiestatem Vestram.*“ в. Josef Deér, *Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft*. In: *Archivum Europae Centro-Orientalis, II*, 1936, 6; Lujko Margetić, *Cetinski sabori u 1527*, Senjski zbornik XVII, 1990, 35-44; M. Font, nav.djelo, 18.

²⁸⁸ M. Font, nav.djelo, 18.

из друге половине XIV вијека представља проширену верзију хронике *Historia Salonitana* (HS) Томе Архиђакона (настала у другој половини XIII вијека) и садржи значајне информације о историји Хрвата до XIII вијека.²⁸⁹ Око HSM водила се расправа у хрватској историографији (посебно између Наде Клаић, Олега Мандића и Стјепана Антољака).²⁹⁰ Алтернативни назив *Qualiter* потиче од уводне ријечи документа који почиње са „*Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungariae*” и ушао је у научну употребу преко дјела трогирина Ивана Лучић (Johannes Lucius) *De regno Croatiae et Dalmatiae libri sex* из 1666. године.²⁹¹ Документ је био додат разним кодексима који садрже копије хронике, отуда је позната и под називом Трогирска апендикула и представља наводни уговор између угарског краља Коломана и представника дванаест хрватских племена.²⁹²

Три најстарија кодекса који доносе и текст *Historia Salonitana*, јесу Ватикански кодекс, *Codex Spalatensis*, и Трогирски кодекс.²⁹³ Раније се Ватикански кодекс сматрао најстаријим и најаутентичнијим рукописом, јер су текст документа *Pacta conventa* и текст *Historia Salonitana* писани у континуитету и истим рукописом, а тај текст се добро поклапао са текстом *Pacta conventa* који налазимо у *Codex Spalatensis*.²⁹⁴ Текст Трогирског кодекса се знатно разликовао од претходна два, израз *pactum* налазио се само у наслову Трогирског кодекса па је уверење да је Трогирски кодекс најранији верзија текста, превладало, а то је прихватила и хрватска историографија.²⁹⁵ Сматра се да је Трогирски кодекс написан је око 1380-их година.²⁹⁶

Кључна разлика (у вези *Pacta convente*) између двају рукописа (HSM и HS) јесте XVII поглавље *Historia Salonitana* Томе Архиђакона, које носи наслов "Како су Угри узели доминиј Далмације и Хрватске," док то поглавље у *Historia Salonitana maior* има наслов "Како су се и с каквим уговором Хрвати подвргли краљу Угарске“ и та разлика није само у наслову, него и у тумачењу како су се Хрвати потчинили краљу Угарске.²⁹⁷ Наиме,

²⁸⁹ Jaroslav Šidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest, I. Do ukidanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj G. 1848.*, Zagreb, 1952, 34-35.

²⁹⁰ Stjepan Antoljak, *Milan Sufflay kao paleograf i diplomatičar*, Arhivski vjesnik (38), 1995: 144-145; Nada Klaić, *O. Mandić, "Pacta conventa" i "dvanaest" hrvatskih bratstava*, Historical Journal, Croatian Historical Society. XI-XII, 1958-59, 165-206; Nenad Jarić Dauenhauer, Gordan Ravančić, Miljenko Hajdarović, *Rušimo hrvatske mitove - Zašto se još uvijek bojimo istine o ulasku Hrvata u Mađarsko kraljevstvo?* <https://www.index.hr/vijesti/clanak/rusimo-hrvatske-mitove-zasto-se-jos-uvijek-bojimo-istine-o-ulasku-hrvata-u-madarsko-kraljevstvo/996279.aspx>.

²⁹¹ Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995, 12; 307; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove..*; Nada Klaić, *Tzv. Pacta conventa ili tobožnji ugovor između kralja Kolomana i Hrvata 1102. godine*, Historijski pregled 6, Zagreb, 1960, 107-20. i Zadarska revija 6, 1983, 671-6.

²⁹² Чудомирићи, Гусићи, Качићи, Кукари, Јамомети, Ласнички, Лапчани и Карињани, Могоровићи, Полетчићи, Сначићи/Свачићи, Шубићи, Тугомирићи в. Ivan Majnarić, *"Plemstvo dvanaest plemena" Kraljevine Hrvatske u hrvatskoj enciklopedičkoj obradbi od kraja XIX. stoljeća* Studia lexicographica (in Croatian) 2 (3), 2008, 7; *Qualiter* - по првој реченици текста: „*Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungariae*“ тј. „Како и којим се уговором предадоше Хрвати краљу Угарске“. За текст Шидаковог превода в. Jaroslav Šidak, *Historijska čitanka.. I*, 34-35; Trpimir Macan, *Željko Holjevac, Povijest hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1992, 71; такође в. Florin Curta, Paul Stephenson, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*. Cambridge University Press, 2006, 17; John Van Antwerp Fine, *The Late Medieval Balkans*, University of Michigan Press 1994, 142-3, 631; Mirjana Matijević Sokol, *Archdeacon Thomas of Split (1200-1268) – A source of early Croatian History*, Review of Croatian History III -11, 2007, 251-269; Stéphane Gioanni, *The bishops of Salona (2nd-7th century) in the Historia Salonitana by Thomas the Archdeacon (13th century): history and hagiography*, in *Écrire l'histoire des évêques et des papes*, Fr. Bougard and M. Sot (edd.), Brepols, 2009, 243-263.

²⁹³ в. Radoslav Katičić, Toma Arhidakon i njegovo djelo, in *Toma Arhidakon: Historia Salonitana*, Split, 2007; Gábor Szeberényi, *A Pacta conventa és a középkori horvát nemesi társadalom*, Középkortörténeti tanulmányok, Szeged, 2007, 165-179; О Лучићу и трогирском кодексу в. Veljko Gortan, *Ivan Lučić i Trogirski kodeks Petronijev*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti JAZU VI, 1969, 109-114.

²⁹⁴ Szeberényi, *A Pacta conventa..*, 166-179.

²⁹⁵ Исто, 167, 169.

²⁹⁶ Опширније се овим питањем бавио V. Gortan, *Ivan Lučić..*, 109-114.

²⁹⁷ Lucius Ioannes, *Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo*. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere de regno Dalmatiae, & Croatiae. Variarum lectiones Chronici Ungarici manuscripti cum editis. Venetiis: Typis Stephani Curtij, 1673. 73;

према *Historia Salonitana* Томе Архиђакона, последице Звонимира, краљевство је запало у хаос и борбе за власт (Звонимир није имао законитог наследника пошто је његов син Радован раније преминуо).²⁹⁸ У то вријеме краљевску власт нису могле преузете жене, у овом случају Звонимира кћерка Клаудија.²⁹⁹ Користећи позив неког славонског великаша краљ Ладислав користи ситуацију.³⁰⁰ Настојећи да стабилизује ситуацију, креће ка Хрватској и стиже све до Гвозда.³⁰¹ Убрзо се морао вратити у Угарску, да би тек Коломан, Ладиславов наследник, у дужем походу успио стићи до Јадрана и у Биограду се крунисати за „краља Хрватске и Далмације“ 1102. године чиме су те земље унесене у титулатури угарских владара (касније и аустроугарских) гдје су се задржале све до 1918. године.³⁰²

Са друге стране, према *Historia Salonitana maior* непознатог аутора, крај је приказан на нешто другачији начин.³⁰³ Коломан, који је наслиједио Ладислава (кога се у хроници погрешно назива Ладиславовим сином), спремао се да силом покори Хрватску и Далмацију све до Јадрана.³⁰⁴ Том су га приликом, на ријеци Драви, дочекали представници 12 хрватских племена, склопивши са њима споразум по коме су Хрвати признали Коломана као свог краља, а он њима признао све старе повластице, као и да им током ратова и сукоба пружа заштиту.³⁰⁵

Овдје је, касније, искрсао сљедећи проблем. Хрвати су, са једне стране, тврдили да је „дванаест хрватских велможа“, представљало легитимно државно тијело, и као такво својом вољом склопило уговор са угарским краљем Коломаном што је постао темељ за каснији захтјев да се исти принцип примијени у уређивању односа 1868. године, док су Мађари, са друге стране, настојећи успоставити чвршћу власт над јужним дијеловима краљевства, тврдили да је *Pacta conventa* очигледан фалсификат јер је Хрватска покорена силом.³⁰⁶ Иако је за ове изворе знао још Иван Лучић, тим се информацијама није придавала нека пажња све до доба националних буђења, чак штавише, у тих неколико првих деценија, аутентичност споразума мађарски историчари нису ни доводили у

Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije I/1 (do god. 1107.): uvod, natpisi i isprave*, Zagreb: Kr. hrv. slav. dalm. zemaljska vlada, 1914. 149-164, 211-224; Miho Barada, „*Dalmatia Superior*“, Rad JAZU, 1949, 270, (неке ставове преузео је Гуњача); Stjepan Gunjača, „*Historia Salonitana maior*“, Rad JAZU, 283, 1951, 175-243, 219 и 222; уп о Апендикули: Stjepan Gunjača, *Uz rukopise Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium Tome arcidakona splitskog*, Razprave - Dissertationes SAZU, V, 1966, (Hauptmannov zbornik), 163-177; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove*.

²⁹⁸ в. Покаи, 23-35 (пдф); N. Budak, *Prva stoljeća*, 37-40; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove...*; I. Goldstein: *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995, 446-448.

²⁹⁹ Исто.

³⁰⁰ N. Klaić, *Povijest Hrvata...*, 486-539; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove...*; N. Budak, *Prva stoljeća...*, 80-84; У мађарској историографији посебно контроверзним сматрао се чин самог крунисања краља Коломана у Биограду. У реалности, Угарска је посматрала Хрватску као своју вазалну територију. в. Alex J. Bellamy, *The Formation of Croatian National Identity*, Manchester University Press, 2003, 37-38; I. Goldstein: *Hrvatski rani srednji vijek*, 446-448; László Heka, *Hrvatsko-ugarski odnosi od srednjega vijeka do nagodbe iz 1868. s posebnim osvrtom na pitanja Slavonije*, *Scrinia Slavonica* 8 (1), 2008, 155; Alex J. Bellamy, 2003, nav.djelo, 37-38.

³⁰¹ Исто.

³⁰² Исто.

³⁰³ За разлику између *Historia Salonitana* и *Historia Salonitana maior* као и ширу литературу в. Ivan Basić, *Toma Arhidakon, Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Pro Tempore, IV-4, 2007, 71-76; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove...*; N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 22-28.

³⁰⁴ N. Klaić, *Povijest Hrvata...*, 486-539; ; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove...*; N. Budak, *Prva stoljeća...*, 80-84.

³⁰⁵ Исто.

³⁰⁶ Ladislav (László) Heka, *Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2007, XXVIII-2, 931-971; Branko Dubravica, *Političko-teritorijalna podjela i opseg civilne Hrvatske u godinama sjedinjenja s vojnom Hrvatskom 1871-1886*, *Politička misao* 38 (3), Zagreb, 2002, 159-172; ; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove*.

питање, а сам Ђерђ Фејер га је уврстио у своју дипломатску збирку 1829. године датирајући га у 1096. годину.³⁰⁷

Први хрватски политичар који је поменуо овај документ био је Никола Шкрлец Ломнички, (Miklós Skerlec Lomnica), врховни земаљски благајник и протонотар Хрватскога Краљевства 1790/1791. године.³⁰⁸ Мађарски историчар Иштван Хорват је 1844. године, међутим, покренуо питање аутентичности и тврдио да је Угарска силом освојила Хрватску чиме је започела политичка расправа између хрватских и мађарских историчара која је трајала до 1918. године.³⁰⁹ У доба Илирског препорода па све до слома монархије, политички кругови окупљени око Народне странке, а касније око Странке права, почели су наглашавати важност овог извора, интерпретирајући га као укратко препричани међудржавни уговор, са циљем да се сузбије мађарска доминација.³¹⁰ Непосредан повод за такво жустро истицање хрватског права налазио се у чињеници да је угарско племство настојало што више подредити хрватски сабор, поготово након 1699. (када су, након мира у Сремским Карловцима, славонске жупаније прикључене хрватском дијелу Угарске) тврдећи да се ту, у основи, ради само о угарским провинцијама.³¹¹ Током XIX вијека у више наврата је долазило до озбиљних расправа по том питању (1840-их), а сам врхунац сукоба услиједио је након Угарско-хрватске нагодбе (1868).³¹² Тада су Хрвати дошли у још потчињенији положај.³¹³

Аутентичност *Pacta Conventa* оспоравала је и Нада Клаић, ослањајући се на М. Шуфлаја тврдећи да установа дванаест племена није могла настати прије средине XIV вијека тј. да подаци садржани у ХСМ-у никако не одговарају духу XII вијека кад је споразум наводно постигнут.³¹⁴ Она тврди да су политички обзир наметали историографији дужност да по сваку цијену брани аутентичност документа *Pacta Conventa* и да се уопште није водило рачуна да су такви уговори за појмове XII вијека непознати и немогући, а као први помен дванаест племена, на основу историјских извора, наводи 1350/51 годину.³¹⁵ Заслугом Наде Клаић расправа о овом запису измјештена је из државно-правно-политичког дискурса те се, донекле, пажња преусмјерила на податке о друштвеном развоју средњовјековне Хрватске, тим прије, јер је нестанком Аустро-Угарске нестало и потребе за оваквим приступом питању *Pacta Convente*.³¹⁶ Том приликом јавило питање раслојавања хрватског

³⁰⁷ За више података в. Stanko Andrić, *Potomuli svijet: rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest: Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2001; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove*.

³⁰⁸ *Škrlec Lomnički, Nikola*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 28. 10. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59708>>.

³⁰⁹ I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 1995, 446-448.

³¹⁰ Vera Čiliga, *Južnoslavenska politika Narodne stranke na početku 70-ih godina XIX stoljeća*, Časopis za suvremenu povijest, X-3, 1978, 39-57; *Narodna stranka*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 1. 11. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42989>; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove...; pravaštvo*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 1. 11. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49984>>.

³¹¹ A. Blagojević, *Zemljopisno, povijesno, upravno i pravno određenje istočne Hrvatske – korijeni suvremenog regionalizma*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci XXIX-2, 2008, 1149-1180, 1156; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove*.

³¹² L. Heka, *Analiza Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe...*, 855-880.

N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove...*; Ladislav (László) Heka, *Odnosi od srednjeg vijeka do Nagodbe iz 1868. s posebnim osvrtom na pitanje Slavonije*, Scrinia Slavonica 8, 2008, 152-173.

³¹³ Исто.

³¹⁴ опширније в. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 31-33.

³¹⁵ Исто; „Ugovor između Kolomana i predstavnika dvanaest hrvatskih plemena u obliku u kojem je dospio do nas svakako nije autentičan, ali je gotovo sigurno da je do nekog dogovora među njima moralo doći.“ Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 82.

³¹⁶ Nada Klaić, *Povijest Hrvata ...*, 31-33, 486-539; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove...*; Vjekoslav Klaić, *Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća*, Rad JAZU 130 (1897), 1-85.

племства приликом чега су се искристалисале двије супротстављене тезе.³¹⁷ Једна тврди да је *Pacta Conventa* (или нешто слично њој) настала у XII вијеку па је самим тим доказ постојања институције братства дванаест племена (које извори добро документују тек од XIV вијека), док друга теза настанак *Pacta Convente* везује за XIV вијек и велике промјене које наступају са доласком Анжујаца на угарски пријесто.³¹⁸ Питање које се том приликом појавило јесте да ли је тих дванаест племенских првака представљало неку институцију или се ту радило о скупини племића (што је питање којим се хрватска историографија још бави).³¹⁹

С обзиром на агресивну политику Анжујаца на успостави што чвршће краљевске власти (посебно имајући у виду сукоб између Карла Роберта и његових насљедника, на једној, и Шубића, на другој страни) може се претпоставити да су те околности довеле до стварања новог наратива (можда утемељеног на народном предању) којим хрватско племство покушава осигурати своја права и ограничити самовољу краљева нове угарске династије, односно регулисања односа хрватског племства и угарских краљева позивањем на „древне“ традиције.³²⁰ Током расправа из XIX в. одступање од тог наратива сматрало се скрнављењем задате догме и постајало прворазредно политичко питање.³²¹ Одједи таквога приступа се донекле осјећају и данас, упркос околности да се у мађарској и хрватској историографији пише о сукцесивном освајању разједињених територија на јужној угарској граници и о локалној властели која је, уз повластице, прихватила Коломана као краља.³²²

Против аутентичности документа обично се износе следећи аргументи:³²³ а) на основу језика, *Pacta Conventa* је писана три вијека касније, тако да потиче из XIV вијека, б) документ садржи генеалошке нетачности (Коломан се помиње као син краља Лајоша I, али је у стварности био његов нећак. У случају да је документ аутентичан, био би познат тачан степен сродства Коломана са претходним краљем Лајошем I), в) у мађарским изворима се такав документ уопште не помиње, што је готово невјероватно с обзиром на важност истога, а што даље указује на то да је документ фалсификат, г) појам дванаест племена није могао постојати прије XIV вијека.³²⁴

Увјерење да је Коломан можда имао барем усмени договор са хрватским племством, заснива се на следећим околностима: а) одвојено крунисање хрватског краља, б) наставак сазивања Хрватско-далматинског и Славонског сабора, в) постојање положаја хрватског бана и давање права привилегија далматинским градским комунама.³²⁵ Даље, као доказ споразума, Никола Јакшић се позива на налаз блага (2000 среберњака из Коломанова доба), пронађених у мјесту Лепури, локалитету Беговача у бенковачком крају, (што је

³¹⁷ Исто.

³¹⁸ N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove...*; Vjekoslav Klaić, *Hrvatska plemena...*, 1-85; Nada Klaić, *Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«*, *Historijski zbornik* 11-12, 1958–59, 121-163.

³¹⁹ Исто.

³²⁰ N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 37-40, 79-80, 82-84; Nada Klaić, *Povijest Hrvata...*, 31-33, 486-539; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove...*; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 447, 452.

³²¹ N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove...*; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 447, 452.

³²² Исто.

³²³ Stjepan Antoljak, *Milan Sufflay kao paleograf i diplomatičar*, *Arhivski vjesnik* (38), 1995, 144–145; Nada Klaić, O. Mandić, *"Pacta conventa" i "dvanaest" hrvatskih bratstava*, *Historical Journal, Croatian Historical Society*. XI–XII, 1958–59, 165–206.

³²⁴ Nada Klaić, *Povijest Hrvata...*, 31-33, 486-539.

³²⁵ N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, 37-40, 79-80, 82-84; Далматинске комуне имају привилегије како прије тако и после овог периода тако да ово није неки аргумент; в. Antun Cvitanić, *Prilog proučavanja specifičnosti dalmatinskog statutarnog prava*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji XXII-1*, Split, 1980, 41-53.

могло бити мјесто гдје се Коломан срео са хрватским племством и даривао их приликом њиховог исказивања вјерности) уз средњовјековни пут *Via Magna* који је водио од Задра до Книна (на истом месту пронађен је црквени комплекс из времена кнеза Бранимира).³²⁶ Према топографској анализи података из више докумената, Јакшић овде смјешта средњовјековно село Подграђе које је било сједиште судије током XIV и XV вијека. Он сматра да је Подграђе некада било сједиште Сабора па је краљ Коломан на овом месту склопио споразум са дванаест хрватских племена.³²⁷ Велики новчани налаз из Коломановог времена, по њему, то потврђује што нипошто не отклања чињеницу да *Pacta Conventa* није никакав међународни уговор, него тек обичан хроничарски запис.³²⁸ Поготово не треба испуштати из вида да се присаједињење Далмације, Хрватске и Славоније, са више или мање успјеха, одвијало у току једне деценије (1091-1102. године, односно 1105. године – до уласка у Задар).³²⁹ Узимајући у обзир и битку на Гвозду 1097. године, могло се радити о комбинацији војних и дипломатских акција којим се угарска власт проширила на ове земље, што, на крају крајева, може значити да су неки простори освојени силом, други нагодбом.³³⁰ При том је *Pacta Conventa* описала само један од начина успоставе власти над тим земљама.³³¹

Као што видимо, један од кључних аспеката спора у вези са односом између Хрватске и Угарске током XIX вијека односио се на саму природу тог односа (персонална унија или се, ипак, радило о класичном освајању) при чему је питање вјеродостојности *Pacta Conventa* имало суштинску улогу.³³² У хрватским интелектуалним круговима XIX вијека *Pacta Conventa* сматрала се темељним документом на коме почива заједничка држава која је постојала од 1102. до 1918. године.³³³ Хрватска историографија XIX вијека тумачила је податке из ХСМ као међудржавну повелу, пошто је таква интерпретација одговарала тадашњим околностима и политичким потребама па би, у случају да се ти подаци узму као истинити, свака промјена унутар краљевства морала бити резултат договора партнера унутар персоналне уније, а у чему се види јасна тенденција као и мотиви за инсистирање на том наративу.³³⁴

Узимајући у обзир околности у којима се развија расправа око вјеродостојности документа, као и сам садржај документа, може се примјетити још једна, често занемарена, околност на којој се заснива читава расправа – претпоставка да се ради о међународном уговору (дипломатичком документу) док се, заправо, ради тек о једном хроничарском

³²⁶ Nikola Jakšić, *Materijalni odrazi Kolomanove vojne u Sjevernoj Dalmaciji*, Povijesni prilozi XVII, 1998, 269–286.

³²⁷ N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove.*; N. Jakšić, *Materijalni odrazi ...*, 269–286.

³²⁸ Исто.

³²⁹ N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove.*; N. Klaić, *Povjest Hrvata...*, 486–532.

³³⁰ Исто.

³³¹ Исто.

³³² I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 446–448; Attila Bárány, "The Expansion of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages (1000–1490)", in Nóra Berend, *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*. Ashgate Variorum, 2012, 344–345.

³³³ I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 446–448; N. Klaić, *Povjest Hrvata...*, 22–28; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove.*; У дијелу југословенске (током периода СФРЈ) и хрватској историографији Краљевина Угарска погрешно и тенденциозно се назива Хрватско-Угарским краљевством, што би било једнако као да се Османско царство назива Грчко-Османским царством или Српско-Османским царством. У југословенској историографији било је сличних конструкција нпр. Самуило као „македонски“ цар. О каквим се конструкцијама ради јасно се види из податка да је византијски цар Василије II, који га је побиједио, био од савременика називан „Бугароубица“ (*Βουλγαροκτόνος*, ho *Boulgaroktónos*). Самуило се, поред византијских царских традиција (које у овом случају нису долазиле у обзир) могао позвати још једино на бугарске (из периода I Бугарског царства). Овом приликом нећемо улазити у јерменско поријекло Самуилове породице.

³³⁴ Исто.

запису из XIV вијека.³³⁵ На то је, половином XX в. први скренуо пажњу проф. Људмил Хауптман, а што није било довољно да се расправа ту заврши.³³⁶ Временом је ипак дошло до одређеног консензуса да су дијелови *Historia Salonitana Maior*, који се тичу *Pacta Convente*, настали крајем XIV вијека.³³⁷ Из садржаја препричаног документа и помена дванаест племенских првака може се извући закључак да је, прије, ријеч о обичном односу сениор-вазал (привилегије у замјену за вјерност и војну помоћ), него о околностима у којима су наведени прваци били носиоци неке државне власти.³³⁸ При том не треба изгубити из вида да наводним споразумом није обухваћен простор читавог тадашњег краљевства, него само посједи наведених племена.³³⁹ Узимајући у обзир горенаведено, овдје се ради о учитавању модерних концепата, схватања и наратива на средњовјековни период.³⁴⁰

На крају овог поглавља, у вези са уношењем Далмације, Хрватске и Славоније у титулатуру угарских краљева, односно, територијалних аспирација и проширења Угарске у том смјеру, дотичемо се неколико контроверзних питања, укључујући дилеме о припадности одређених регија, попут Славоније, као и питање статуса загребачке бискупије (Загреб је центар тадашње Славоније због чега је питање загребачке бискупије у овом контексту и споменуто), као и питања вјеродостојности неких историјских извора. Као формални повод за експанзију Угарске у смјеру Хрватске видимо родбинске веза између хрватске народне династије и династије Арпадоваца, преко хрватске краљице Јелене Лијепе, сестре угарских краљева Гезе I и Ладислава I, која је након смрти свога мужа Дмитра Звонимира, настојала да осигура хрватски пријесто своме брату (за шта је имала подршку дјела хрватског племства), угарском краљу Ладиславу I. Сукцесијска несигурност (син Радован је умро прије Јелене и Дмитра Звонимира), а самим тим и несигурне политичке прилике у Хрватској након смрти Дмитра Звонимира, пружиле су прилику Угарској да интервенише и оствари прво велико територијално проширење на рачун разједињених сусједа. Том приликом видимо и успјешно укључивање племства тих подручја у феудални систем краљевине Угарске. У вези са овим дијелом хрватске прошлости, историографија је увјерљиво оспорила одређене историјске изворе (прије свега *Pactu Conventu*) на којима се заснивају одређена тумачења овог дијела хрватске средњовјековне историје.³⁴¹

³³⁵ L. Heka, *Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska...*, 934; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove*.

³³⁶ Исто.

³³⁷ N. Klaić, *Povijest Hrvata...*, 22-28; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove*.

³³⁸ Nada Klaić, *Povijest Hrvata ...*, 31-33, 486-539; N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove*.

³³⁹ Исто.

³⁴⁰ уп. N.J. Dauenhauer, G. Ravančić, T. Hajdarović *Rušimo hrvatske mitove*.

³⁴¹ За овај дио хрватске прошлости значајна су дјела: N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenoj srednjem vijeku*; N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*.

РАМА (БОСНА)

Првобитна Босна простирала се од Борове планине ка Хрватској, током ријеке Босне, док Дрина дијели Босну од остале Србије.³⁴² Сличан, али нешто шири, оквир од Порфирогенитовог налазимо у Барском родослову приликом чега се спомиње и бан.³⁴³ Рама се тада први пут спомиње (XII вијек) и налази се око средњег тока Неретве.³⁴⁴ Након насељавања Словена област је, по византијским и франачким изворима, настањена Србима, а у X-XI в. налазила у саставу државе кнеза Часлава и Војислављевића.³⁴⁵ Дакле, ради се о двије засебне области.³⁴⁶

Босна се, поименице, први пут јавља код Порфирогенита, и то управо у вијестима које нам цар доноси о сукобу Срба са Мађарима.³⁴⁷ У тој вијести, Босна се спомиње тек на крају поглавља о Србији као дио Србије, док остале области Хум, Травунија, Конавле (за које се наводи да су под архонтом Србије) имају своје владаре који су подређени архонту Србије (видимо и родбинске везе) и Дукљу (која у то доба обухвата уски приморски појас иза кога почињу Рашка, Травунија, Конавле), која такође има своје владаре и за коју се не спомиње ни етничка припадност, али се, вјероватно, као и у далматинским градовима,

³⁴² Титуле у којима се спомиње Босна: „*Ego Bela Tercius Dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rameque Rex*“ (1186. године) - Бела III (1172–1196), в. Gusztáv Wenzel, *Monumenta Hungariae historica* VI, 164; Doc.# 104; „*Hemerici Dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rameque Rex*“ (1198. године) - Емерих (1196–1204), в. *Monumenta Hungariae historica* VI, 193; Doc.# 124; За детаљан приказ, односа и граница в. *ВИИНЈ II*, 46–66. Када говоримо о територији првобитне Босне и њеним границама (Босне у X вијеку), потребно је раздвојити податке које нам пружају извори страног поријекла (византијски извор, *De administrando imperio* Константина VII Порфирогенита) и извор домаћег поријекла (*Барски родослов*). Опширније податке о овој проблематици видјети у Борис Бабић, *Византија и Босна*, Бања Лука: Филозофски факултет, 2016, 27–34.

³⁴³ Детаљније о границама Босне и њеном ширењу в. Владимир Ћоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас САН 167, 1935, 5–47, 9; *ВИИНЈ II*, Београд, 1959, 58–59; Хрватска је тада већ била дио Угарске, а повремено се протезала на даље на исток тј. на крајеве који су касније постали западни дијелови средњовјековне босанске државе.

³⁴⁴ по Порфирогениту припада Чаславовој Србији, па Дукљи Војислављевића од које потичу Вукановићи и Немањићи који Хум и Дукљу називају својом „дједином“. Најмлађи син је обично добијао на управу Хум тако да је кратко вријеме прије него се замонашио принц Растко управљао Хумом. Касније у доба Косача, херцег Стјепан узима титулу херцега од Светога Саве (на његовим посједима се налазила и Милешева у којој се тад налазио гроб Светог Саве) па се та област назива Херцеговина Св. Саве од чега и потиче данашњи назив те области, а подјела на Босну и Херцеговину „представља најтрајнију успомену на доба „русашке господе““ в. Сима Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, Београд, 1997, 318; Међутим, у хрватској историографији тврди се да је првобитно припадала хрватској краљевини. С обзиром да су Константин Порфирогенит и Ајнхард најранији извори није јасно на основу чега се износе такве тврдње, тим прије што постоји само један изворима оскудан и краткотрајан период у доба Томислава. уп. *Rama*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 10. 11. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51721>>.

³⁴⁵ В. Ћоровић, *Територијални развој* 5–47; *ВИИНЈ II*, 46–66; Ајнхард/Einhard у *Vita Karoli Magni* „*Liudevitus Siscia civitate relicta, ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit*“, а Н. Клаић тврди се да се овдје не ради о Србим, него о мјесту Срб у Лици, мада том приликом не даје објашњење откуд ријеч *natio* (народ) в. Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb, 1994, 9–10.

³⁴⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 297, пише да је Рама обухваћена жупанијом Оногшт, на граници Босне.

³⁴⁷ *ВИИНЈ II*, 53, 55–59

ради о претежено романском становништву.³⁴⁸ За разлику од архонта Захумљана, Травуњана, Конавњана који се експлицитно спомињу, у случају Босне нема помена владара па се може рећи да су први помени Босне више тичу историјске географије.³⁴⁹ За овај рад је значајна и околност да се управо у вријеме првог појављивања Босне у историјским изворима, у доба кнеза Часлава, појављују (у контексту Босне, односно Србије) и Мађари, који су пола вијека раније населили Панонију и вршили упаде у околне земље као и пљачкашке походе по Европи.³⁵⁰ Заузимањем Срема дошли су у сусједство државе кнеза Часлава и започели пустошења и упаде, између осталог и у Босни, након чега је Часлав поразио Мађаре што је прерасло у нови рат у коме је и сам Часлав страдао.³⁵¹

Након тога, по Барском родослову/Љетопису попа Дукљанина, власт у држави кнеза Часлава преузели су обласни намјесници и том приликом Босна се, чини се, први пут осамосталила да би ускоро у њу упао хрватски краљ Михајло Крешимир II.³⁵² Том приликом босански бан је побјегао у Угарску, што је већ други пут да се, током тог ранијег раздобља (које иначе није богато документима) у вези Босне у изворима сусрећемо са Мађарима.³⁵³ Дакле, треба примјетити да су, у веома кратком временском интервалу, прве вијести о Босни управо оне у којима се заједно са Босном, као дијелом Србије, спомињу и Мађари.³⁵⁴ О свему томе немамо више података нити знамо какве је договоре из те своје слабе позиције направио неименовани босански бан са угарским владарима, ако их је направио, али и сама чињеница да је уточиште нашао у Угарској ставља га у подређен положај према Мађарима који су се ширили на све стране.³⁵⁵ Овом приликом морамо се запитати да ли већ тада угарски владари добијају и оправдање, можда чак и повод, да почну сматрати Босну својом или још, прецизније, да ли им је бан дао право да посежу за Босном или су га сами извукли из те ситуације?³⁵⁶ У сваком случају, не знамо какви су договори могли бити постигнути у замјену за угарску подршку.³⁵⁷ Будући да су се јужнословенске земље налазиле на правцима експанзије све остало су само оправдања и поводи, који су могли, али не и морали, постојати.³⁵⁸

Након 950. године можемо примјетити одређене индиције засебног развоја Босне која се, углавном, налази под влашћу разних околних владара или повремено признаје врховну власт великих сила па, самим тим, није могла играти неку битнију улогу.³⁵⁹ Ускоро након тог почетног и магловитог периода, Босна се као и друге балканске области нашао и на путу Самуилове експанзије крајем X и почетком XI вијека.³⁶⁰ Након пада Самуилове

³⁴⁸ *ВИИНЈ II*, 46-65, 58-59; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 39-43.

³⁴⁹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 39-43; Б. Бабић, *Византија и Босна*, 30-31.

³⁵⁰ Порфирогенит Мађаре назива Турцима, в. *ВИИНЈ II*, 28, 31, 46, 54.

³⁵¹ *ВИИНЈ II*, 53-59; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 40-41.

³⁵² По хрватској историографији заправо нема поузданих вијести да је икада владао Босном, како се то понекад наводи. Управљао је Задром, вјероватно у име византијског цара. в. *Mihajlo Krešimir II*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 11. 11. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40640>; Neven Budak, *Hrvatska i Bizant u 10. stoljeću*, *Tabula* 12, 2014, 51-63; Milko Brković, *Datacija u ispravama hrvatskih narodnih vladara*, *Croatica Christiana periodica*, XV-27, 1991, 21-37; о осамостаљењу Босне и њеном издвајању из Србије, погледати Б. Бабић, *Византија и Босна*, 33-34.

³⁵³ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 40-41

³⁵⁴ Исто.

³⁵⁵ Исто.

³⁵⁶ Исто.

³⁵⁷ Исто.

³⁵⁸ Исто.

³⁵⁹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 39-43.

³⁶⁰ Исто.

државе скоро читав Балкан поново је дошао под врховну византијску власт што није дуго трајало.³⁶¹ Ускоро видимо ширење Дукље против које је византијски цар подигао своје регионалне вазале.³⁶² У ово доба успона Дукље, у изворима се срећемо са именом кнеза Стефана кога је поставио Бодин да влада Босном у његово име (једини пут да се као управљач Босне спомиње кнез, а не бан).³⁶³

Близина подручја у коме су Мађари успоставили језгро своје државе из темеља је измијенила положај Јужних Словена, али и осталих Словена пошто су Мађари ушли у само средиште земаља насељених Словенима раздвајајући тако јужне од западних и донекле, источних Словена са којима нека веза постоји преко доњег Подунавља и етнички разнолике Влашке и Молдавије, постављајући разједињене и неорганизоване јужнословенске земље на пут угарске експанзије који је водио ка Средоземљу и далматинским градовима.³⁶⁴ Док је почетком XII вијека Угарска све јача, околна словенска племена обично су разједињена.³⁶⁵ Будући да су акције против Хрватске уродиле плодом, Босна на сјевера и западу добија новог опасног сусједа.³⁶⁶ На основу свега изнесеног треба још једном треба примјетити да се у том најранијем раздобљу и првим поменима Босне Мађари појављују три пута у улози освајача, односно снажније и организованије стране.³⁶⁷ Након Бодинове смрти 1101. године, избијају сукоби у Зети, Рашка трпи поразе од Византије.³⁶⁸ Угарски владари узимају хрватску круну 1102. године па је Византија једина сила која може да парира Угарској, стога се кроз читав XII вијек дешавају угарско-византијски сукоби који су одредили судбину Балкана, у чему су јужнословенски народи имали, углавном, споредну улогу (ако изузмемо доба палатина Белоша) придружујући се једној или другој страни, у складу са својим тренутним, неријетко краткорочним, интересима.³⁶⁹ Близина Угарске и слабљење Византије временом су постали пресудни те је Угарска остварила јачи утицај.³⁷⁰

³⁶¹ Исто.

³⁶² С. Ћирковић, *Историја Босне*, 39–43; *Историја Црне Горе I*, Титоград, 1967, 385–399; Б. Бабић, *Византија и Босна*, 34–39.

³⁶³ Т. Живковић, *Dva pitanja iz vremena vladavine kralja Bodina*, ZRVI 42, 2005, 53–57; isti, *Duklja između Raške i Vizantije u prvoj polovini XII veka*, ZRVI 43, 2006 453–456; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 39–43; Тибор Живковић, *Бан Борић*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 5, 2008, 49–60; Јелена Мргић, *Северна Босна*, 52; У поглављу у коме смо се дотакнули Славоније видимо да је она, вјероватно, још увијек ничија земља, на коју разни актери истичу претензије, па у вези са тим треба примјетити да се у неким изворима крајеви јужно од Саве називају Доњом Славонијом. У вези овог питања значајно је читаво истраживање Ј. Мргић, уп. Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји...*; на данашњем српско-хрватском говорном подручју становништво је, етнички исто/слично (словенски и палеобалкански етнос који се током средњег вијека и касније „измијешао“), а основна разлика је у томе што нису били обухваћени истом црквеном организацијом нити истим племенским савезом или, нешто касније, државном организацијом. Географија је ту, очигледно, одиграла своју улогу – скученост неких простора стијешњених гудурама, као и слаба комуникација између појединих области, близина великих сила (као и чињеница да Балканом пролазе путеви њихове експанзије) у то вријеме засигурно нису погодовали успостављању стабилнијих државних организација. У овом смислу значајно је Цвијићева студија о Балканском полуострву, уп. Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд, 1996/2000; такође уп. Neven Budak, *Prva stoljeća...*, 45 (pdf).

³⁶⁴ У овом и касније раздобљу на том подручју се уз Словене спомињу и етнички разнородна племена уп. Рокаи, нав. дјело, 13–60. (о разноликости популације подручја које су населили Мађари, а у које спадају и дијелови данашње Румуније, може се стећи одређена представа у уводним поглављима наведеног дјела. Као додатну илустрацију етничке разноликости сјетимо се навода Отона Фрајзиншког (1114 – 1158) о изгледу и карактеристикама Мађара тога доба: „Mađari još stanuju u kolibama i šatorima. Oni su niski, imaju ispružene jagodice i kose oči. Koža im je žućkasta. Oton Frajzinski se čudio kako je Bog tako lepu i bogatu zemlju dao tako ružnom narodu.“ У савременој мађарској историографији изражава се сумња у тачност ових описа, чак се тврди да није ријеч о Мађарима, већ Печенезима. Рокаи, нав. дјело, 30–31.

³⁶⁵ Исто.

³⁶⁶ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 39–43.

³⁶⁷ Исто; Не треба посебно истицати чињеницу да је слабост одувјек привлачила освајаче.

³⁶⁸ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 39–43.

³⁶⁹ Исто; Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1998, 321, 324, 327, 342, 345, 356, 362, 360, 363–367, 373, 374, 380, 383–384, 389.

³⁷⁰ Исто.

Године 1138. појављује се низ угарских исправа у којима се појављују претензије на Босну.³⁷¹ В. Клаић, (чије је дјело данас у много чему превазиђено) тврде да су босански банови добровољно приступили угарском краљу након што су видјели да су српски и хрватски владари успоставили "савез и сродство" са угарским краљем, како би се одбранили од бугарских пријетњи.³⁷² Ово је, колико можемо видјети из сачуваних историјских извора, вријеме блиских родбинских веза између рашке владајуће династије и Арпадоваца.³⁷³ Ускоро у изворима налазимо да веома важну улогу игра Белош, веома утицајна личност у Угарској тога доба, син рашког великог жупана Уроша I, касније и сам велики жупан, и угарски палатин, брат угарске краљице, Јелене супруге Беле II.³⁷⁴ Овдје можемо примјетити сљедеће: Раму, која до тада никад није посебно издвајана, Бела II даје свом малољетном сину Ладиславу 1139. године уз босанско херцештво, али тамо управљају банови под угарском контролом.³⁷⁵ За овај период везана је и појава првог по имену познатог бана, Борића.³⁷⁶ Након византијско-угарског рата 1166. године Манојло Коминин под своју врховну власт ставља знатан дио Далмације (у широком смислу значења те ријечи, што је свакако укључивало и област Раме), Хрватске, Срем, а Босна (без Посавине и Поврбасја) овдје се спомиње једини пут у необично опширној титули византијских владара.³⁷⁷ Као што видимо, разматрање веза између Босне и Угарске у Средњем вијеку суочава се са низом проблема понајвише због недостатка сачуваних средњовјековних докумената унутар саме Босне, поготово у том првом, најмање познатом, раздобљу.³⁷⁸ Доступна сазнања о догађајима тога доба произлазе из извора изван Босне, што резултира низом ограничења у истраживању те епохе и отежава реконструкцију односа, стога није изненађујуће што постоје различита мишљења када је ријеч о Босни под влашћу Угарске и околностима када су угарски краљеви постали *reges Ramae*.³⁷⁹

Задржимо се на податку о рашкој принцези која постаје угарска краљица у контексту проширења угарске титуле. Брзо након првог проширења угарске титуле³⁸⁰ која је гласила *dei gratia rex Ungarie, Chroatie atque Dalmatie*, већ од 1138. године уочавамо ново проширење – *dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie Rameque rex*.³⁸¹ Једина сачувана оригинална повеља (остале су сачуване у преписима) из тог раног периода јесте повеља

³⁷¹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 42-43

³⁷² Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb, 1882, 47-48.

³⁷³ Тибор Живковић, *Рама у титулатури угарских краљева*, Београд, ЗРВИ XLI, 2016;– Тибор Живковић, *Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I*, ИЧ 52, 2005, 9–22.

³⁷⁴ Исто.

³⁷⁵ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 42; „Код Јована Кинама (ed. Bonn. 248; в. превод вести бр. 14) описан је поход византијског војсковође Јована Дуке на Далмацију (лето 1165), када је царска војска заузела неколико важних градова у овој области. Грот, Из историје 345 сл. наводи да је византијски војсковођа Јован Дука заузео Далмацију у широком смислу те речи; у ту област је улазила и Рама. Мада византијски историчар каже да је Манојлов војсковођа на путу за Далмацију прошао и кроз Србију, К. Грот сматра да се под Србијом подразумевају и Босна. Јиречек-Радонић I, 145 сл. Доста детаљно парафразира ове податке, али не претпоставља да је царска војска тада дјеловала и у Босни. Међутим, већ је Ђоровић, *Историја*, 163, истакао да је Јован Дука са војском упао из Рашке у Босну и Далмацију и да је тада у Босни успостављена византијска власт; Манојло I Комнин је овде, као и у Рашкој, „оставио тамошње господаре да владају под његовом управом“. в. *Визиниј IV*, 28, 206.

³⁷⁶ Јелена Мргић, *Северна Босна*, 52; *Визиниј IV*, 28, 52.

³⁷⁷ „И Хрват (*Хорват*) и Босанац (*Восна*) нека буду уписани у таблице Ромеја.“ *Визиниј IV*, 88, 206; опширније о томе в. Б. Бабић, *Византија и Босна*, 49-52; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 43; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 360, 362-367, 373.

³⁷⁸ С. Ћирковић, *Историја Босне*, Београд, 1964, 13-27, 44-45.

³⁷⁹ Mladen Ančić, *Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb, 2001, 11.

³⁸⁰ у почетку гласила *Ungarorum rex, rex Hungariae*, а пјеђе *rex Pannoniae* в. Lajos Huszar, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*, München 1979, No 6, No 12, No 14, No 20; Т. Живковић, *Рама...*, 153.

³⁸¹ *CD II*, No 46, No 48 (1141), No 49 (1142), No 52 (1142), No 53 (1143), No 83 — No 84 (1158), No 93 (1163), No 100 (1166), No 136 (1175); No 178 (1182), No 181 (1183); No 327—328 (1200).

Гезе II из 1142. године.³⁸² Године 1137. видимо да је угарски краљ Бела II (1131—1141) на сабору у Острогону додијелио своме сину Ладиславу босански дукат (*Bosnensem ducatum dedit*).³⁸³ У гореспоменутој повељи сплитској цркви из 1138. године угарски краљ Бела II, титулисан је и као краљ Раме.³⁸⁴ Три године касније налазимо титулу *Rameque rex*.³⁸⁵ У случају да је Ладислав босанско војводство (1137) стекао тек номинално, Босна би свеједно остала у титулатури.³⁸⁶ Међутим, овдје је проблем што се са Ладиславовим босанским војводством истовремено јавља и *rex Rame* у титулатури угарског краља, стога се поставља питање да ли је Рама била исто што и Босна већ у XII вијеку и како то да је Рама, која је једна мала жупа, ушла у титулатуру угарских краљева, док је политички значајнија област – Босна – само дукат (војводство)?³⁸⁷

Према супротном мишљењу, сплитска исправа (1138), на којој се заснива такав став, представља фалсификат и тек је Бела III (1172 - 1196) први носитељ титуле краља Раме, што се може видјети у документу о Белиној женидби кћерком француског краља Луја VII.³⁸⁸ У том документу се наводи да Бела III влада Угарском, Хрватском, Далмацијом и Рамом, а том приликом примјећују се неке занимљиве чињенице: да нема спомена о Славонији (иако је познато да је тамо постојао посебан херцег).³⁸⁹ Уочљиво је да Бела III не прима приходе из Раме, што указује на то да Босна можда није била под стварном угарском влашћу.³⁹⁰ Оно што је сигурно јесте да је босански бан Борић учествовао у рату против Византије на страни угарског краља Гезе II.³⁹¹ У ово вријеме срећемо се са појмом босанског дуката тј. херцештва, што може бити значајан податак ако знамо да је дукат представљао институцију коју су владари из династије Арпад користили да би над одређеним подручјем имали директну власт.³⁹²

Потврда одређеног степена стварне власти угарског владара у XII вијеку, прије него што је Босна дошла под власт Манојла Комнена, темељи се на информацијама које имамо о првом поименице познатом босанском бану Борићу и његовом споменутом учешћу у рату против Византије што указује на његов вазални однос према угарском краљу, а податак да је бан Борић истовремено заузимао висок положај на угарском двору то додатно потврђује.³⁹³ Међутим, због недостатка извора, што за последицу има прилично мутну слику коју имамо о томе периоду, није до краја јасан однос између угарског краља и босанског бана, а из каснијих података који нам откривају да Борићевих насљедника нема у Босни, него их налазимо у Славонији (истичу да су „од рода Борића бана“),

³⁸² Оригинал се чува у Бечу в. *CD II*, 49; Нада Клаић и ову повељу, додуше без икакве аргумената, сматра фалсификатом и сврстава је у ред сплитских фалсификата. По њој Рама се у титули угарских краљева не појављује до 1180. године, односно тек након смрти Манојла Комнина односно да је ту титулу Манојло додијелио угарском принцу Бели који је као Алексеј једно вријеме сматран и Манојловим насљедником, па кад је ступио на угарски умјесто византијски пријесто почео је користити титулу *rex Rame*, након Манојлове смрти в. N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 38; Тибор Живковић је увјерљиво побио тврдње Н. Клаић в. Т. Живковић, *Рама...*, 154-155, стога се тим тврдњама овдје нећемо бавити. Ту се бавио и Коломановом повељом из 1103. године наводећи да је фалсификат.

³⁸³ *CD II*, No 45; Т. Живковић, *Рама...*, 157; V. Klaić, *Poviest Bosne*, 47- 48.

³⁸⁴ *CD II*, No 46; Т. Живковић, *Рама...*, 157-8.

³⁸⁵ *CD II*, No 48.

³⁸⁶ Ferenc Makk, *The Arpads and the Commeni*, Budapest 1989, 33; Т. Живковић, *Рама...*, 158-159.

³⁸⁷ Т. Живковић, *Рама...*, 158-159.

³⁸⁸ Pavo Živković, *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*, Osijek, 11-12.

³⁸⁹ P. Živković, *Iz srednjovjekovne povijesti*, 11-12; Н. Клаић такође подржава стајалиште да је сплитска исправа фалсификат и слаже се да Босна није била угарски вазал в. Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 43.

³⁹⁰ Исто.

³⁹¹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 27, 42-43, 51; P. Živković, *Iz srednjovjekovne povijesti*, 11-12; Б. Бабић, *Византија и Босна*, 46-47.

³⁹² Mladen Ančić, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljecu*, Zadar - Mostar 1997, 55.

³⁹³ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 27, 42-43, 51; M. Ančić, *Putanja klatna*, 55.

претпоставља се да је сам и сам бан можда био из Славоније (која је тад дио Угарске), што може дати неке назнаке о томе да је он владао Босном као угарски поданик.³⁹⁴ Док у то вријеме можемо видјети назнаке неке чвршће везе Угарске и Босне, у доба Кулина, а поготово у XIII вијеку односи су другачији.³⁹⁵ Треба примјетити да се појам босанског дуката, настао током XII вијека, односно подручје које обухваћа, не поклапа са појмом босанске бановине, која је језгро око кога се дукат обликовао.³⁹⁶ Том приликом се опет појављује питање - зашто се у краљевској титули појављује Рама, а не Босна?³⁹⁷

Анализирајући исправе из XII вијека које садрже наслов *reges Rame*, Нада Клаић, како је већ речено, закључује да претходници Беле III нису могли носити ту титулу јер је, по њој, Бела III, тек након доласка из Костантинопоља (вјероватно око 1172. године), почео носити титулу краља Раме те да је Раму добио од византијског цара, задржавши је и након повратка у Угарску, сматрајући Раму Босном, коју под тим именом није могао укључити у своју краљевску титулу јер је Босна у то вријеме имала свог самосталног владара.³⁹⁸ Међутим, треба напоменути да се у документима из 1170. године Бела III не титулира као краљ Раме (до 1172. године био на византијском двору код цара Манојла).³⁹⁹ Из другог документа из 1244. године, јасно је видљиво да се Рама односи на Босну.⁴⁰⁰ Као што видимо код разних аутора налазимо различита објашњења о томе како је Босна у угарској титули постала Рама, али ниједно од њих нема снагу доказа.⁴⁰¹ Кључни проблем који се јавља код ових објашњења јесте – зашто Рама, а не Босна – приликом чега треба примјетити да се тек од XV вијека Рама изједначава са Босном.⁴⁰² Да раније постоји битна разлика, јасно је и из титулације Стјепана II Котроманића *banus Bosne pesson terrarum Usure, Salis, Dolmine, Crayne, Rame ac totius Cholm princeps ei dominus* из 1345 године као и из околности да се спомињу свједоци који 1322/23. године долазе из Раме (кнез Остоја Прибојевић).⁴⁰³

Барски родослов, иако се сматра непоузданим за ране периоде историје јужнословенских кнежевина, представља значајан извор информација за крај XI и прву половину XII вијека, а у изучавању географије раних српских кнежевина, сматра се врло поузданим за крај XI и

³⁹⁴ О питању поријекла бана Борића и његовим посједима в. М. Karbić, *Posjedi plemićkog roda bana Borića do sredine XIV vijeka*, *Scrinia Slavonica* V (2005) 48-60; Б. Бабић, *Византија и Босна*, 46, н. 95; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 27, 42-43, 51; М. Анчић, *Putanja klatna*, 55-57; „Од „рода Борића бана” потичу славонске властеоске породице Бериславићи Грабарски, Подвршки и Цернички. Било да је Борић избегао из Босне пред Византинцима, или био отеран са власти од Стефана III, ова имања су омогућила егзистенцију и статус његовој породици у времену које је следило“. А. Крстић, *Чланови династија...*, 398.

³⁹⁵ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 45-49, 51, 55, 60, 76, 206, 232; М. Анчић, *Putanja klatna*, 55-57.

³⁹⁶ М. Анчић, *Putanja klatna*, 57.

³⁹⁷ Исто.

³⁹⁸ У Византији Бела III је, као муж Марије, кћерке Манојла I Комнина који га је 1165. године прогласио наследником византијске царске куће, добио име Алексеј као потенцијални наследник византијског трона уп. Gyula Kristó, Ferenc Makk, *Az Árpád-ház uralkodói [Rulers of the House of Árpád]*, Budapest, 1996, 206; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier...*, 251; N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 47, 52.

³⁹⁹ М. Анчић, *Putanja klatna*, 59.

⁴⁰⁰ М. Анчић, *Putanja klatna*, 58.

⁴⁰¹ Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 47—48, 48; Јулије Паулер, *Како и када је Босна припала Угарској*, ГЗМ 2, 1890, 120—121; F. Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića* (1102 — 1301), Zagreb, 1944, 59-60; Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, Београд, 1940, 157; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 42; Ante Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1972, 52, пар. 11; *Историја народа Југославије*, I, Београд, 1953 (=ИИЈ), 516 (М. Динић); Динић сматра да је у 12. вијеку Рама била исто што и Босна в. ИИЈ 316.

⁴⁰² *Boznae seu Ramae* – Fejér, CD, X, 4, Budae, 1841, 377; Јован Туроци: *Boznense regnum, quod et Ramam vocamus* - Joannis de Thwrocz, *Chronica Hungarorum*, Scriptores rerum hungaricarum I, ed. J. G. Schwandtner, Vindibonae, 1766, 36.

⁴⁰³ Lajos Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Minchen-Leipzig 1914, 329, 8, 14; такође в Т. Живковић, *Рама...*, 160.

прву половину XII вијека, док је за политичку историју овог периода мање релевантан.⁴⁰⁴ Према Барском родослову, Рама је била жупа у области *Submontana* (Подгорја), која је обухватала и жупе *Onogoste* (Никшић), *Moratia* (Морача), *Comerniza* (Комска), *Piva*, *Netusini* (Невесине), *Guisemo* (Вишева), *Debreca* (Идбар или Дбар), и *Neret(va)*, а само Подгорје је било део тзв. Тетрархије, која је обухватала јединствено краљевство Дукље, заједно са Зетом, Травунијом и Хумом (*Zenta, Tribunia, Chelmania*).⁴⁰⁵ Спомиње се и територијална подјела коју је направио краљ Предимир након смрти византијског цара (Јован Цимискије, 976. године).⁴⁰⁶ На основу тога, али и ранијих навода у тексту о истјеривању Грка из Рашке приликом побуне Рашана, може се одредити и хронологија - седма деценија X вијека.⁴⁰⁷ Тек око 1040. године спомиње се захтјев византијског цара босанском бану око војне помоћи за вријеме устанка Стефана Војислава против Византије.⁴⁰⁸ Оно што посебно побуђује пажњу у овом дијелу текста јесте прецизно навођење титула: владар Рашке је жупан, господар Босне је бан, а владар Захумља је кнез (*misit statim legatos cum auro et argento non modico, ut darent iupano Rassae et bano Bosnae et principi regionis Chelmaniae ut...*) што иде у прилог мишљењу о поузданости овог дијела текста.⁴⁰⁹ Барски родослов спомиње и одређене родбинске везе: мајка Стефана Војислава је кћерка великог рашког жупана Љутомира која се после смрти свог мужа Драгимира (иначе брата краља Владимира, који је убијен 1016. године) са мајком склонила код ујака у Босну, гдје је Стефан Војислав одрастао.⁴¹⁰

У Барском родослову налазимо и податак о Бодиновом освајању Босне и постављању, већ споменутог, Стефана за управитеља око 1081-1085. године, а то може бити још једна потврда да је Босна до последњих деценија XI вијека имала своју политичку организацију што може значити да су се босански банови могли осамосталити последњих деценија X вијека кад се Србија постепено распадала на Рашку и Босну, при чему испада да Рама није припадала Босни него Подгорју, гдје су се повремено преплитали утицаји Дукље и Рашке.⁴¹¹ Изгледа да је у IX вијеку била дио Србије, али са јачањем Дукље крајем X вијека настаје Подгорје као посебна област којом управља неко из дукљанске владарске куће.⁴¹² Као јак доказ да је та област некад припадала Рашкој, Ђоровић је навео два топонима - Рашка страна и Рашки Дол (околина Коњица), који се налазе насупрот топонима који се зове Босанска планина.⁴¹³ Тек у XIV вијеку жупе Рама и Неретва налазимо под влашћу босанског бана, да би се нешто касније појавила и имена кнежева ових области.⁴¹⁴ Ако знамо да се Рама у титулатури угарских владара појављује тридесетих година XII вијека, а пратећи казивања из Барског родослова, који је забиљежио неке догађаје који могу представљати ширење Босне у том правцу, изгледа да су дијелови области који су се

⁴⁰⁴ Franjo Rački, *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srpsku poviest Srednjega Vjeka*, Književnik 1, 1864, 221; Стојан Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48, 1880, 2; Т. Живковић, *Рама...*, 160.

⁴⁰⁵ *Ljetopis Pora Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950, 75; Михаило Динић, *Земље херцега Светога Саве*, Глас 182, 210, 213; Т. Живковић, *Рама...*, 160.

⁴⁰⁶ Т. Живковић, *Рама...*, 160-161.

⁴⁰⁷ Исто.

⁴⁰⁸ *Ljetopis*, 88; Т. Живковић, *Рама...*, 160-161; Б. Бабић, *Византија и Босна*, 37-39.

⁴⁰⁹ Исто.

⁴¹⁰ *Ljetopis*, 86; Т. Живковић, *Рама...*, 161.

⁴¹¹ Сима Ћирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37, 1998, 26-28; Т. Живковић, *Рама...*, 161.

⁴¹² Т. Живковић, *Рама...*, 161.

⁴¹³ Ђоровић, *Хисторија*, 157, 122; локација топонима Рашка страна в. <https://maps.app.goo.gl/hZyTxu8yPz3fDtXYA>; Т. Живковић, *Рама...*, 161.

⁴¹⁴ Lajos Thallóczy, *Studien*, 8, 14, 24, 69; Т. Живковић, *Рама* 161-162.

налазили на сјеверу Раме (Подгорје), под власт босанског бана дошли нешто прије тог времена.⁴¹⁵ Наиме, по Барском родослову, Кочапар, претендент на дукљански трон, био је кључна фигура у овим сукобима.⁴¹⁶ Његова борба за преузимање Зете у савезништву са великим жупаном Вуканом, на крају завршила његовим бјекством у Босну и браком са кћерком босанског бана, а нешто касније забиљежено је да је ратујући за босанског бана страдао у Захумљу.⁴¹⁷ Након тога, видимо да је Вукан водио прилично активну политику - удао је кћерку за Бодиновог унука, Владимира (ускоро постаје краљ Дукље) кога ће након дванаест година владавине отровати Јаквинта на наговор Вуканових непријатеља што може указивати на политичке интриге.⁴¹⁸ Но, и Јаквинтин син, Георгије, као нови краљ Дукље постаје такође Вуканов савезник и склања се у Рашку пред претендентом Грубешом да би се седам година касније вратио на дукљански трон приликом чега Грубеша гине под Баром.⁴¹⁹ Његов брат Драгило прво узима Никшић након чега упада у Рашку гдје налази Уроша у тамници (заточен од рођака) и поставља га за великог жупана.⁴²⁰

Поредећи ова казивања из Барског родослова са другим изворима можемо уочити да у Дукљи и Рашкој током XII вијека, након смрти два моћна владара, краља Бодина и великог жупана Вукана, долази до сукоба разних претендената на ширем простору (Зета, Подгорје, Травунија, Захумље и Рашка) приликом чега је Урош, Вуканов насљедник, био је свргнут и поново постављен за великог жупана.⁴²¹ По Кинаму, Срби су се 1127-1129. године побунили против Византије и том приликом заузели Рас.⁴²² Угарски извори говоре о савезничким и родбинским везама Уроша и угарске династије – Урошева ћерка је, како је већ споменуто, удата за угарског престолонаследника Белу II (1131-1141).⁴²³ Међутим, у изворима угарске провенијенције који се тичу угарско-византијског сукоба, непријатељи нису само Византинци, него Бугари и Рашани.⁴²⁴ Из тога се може извући закључак да је српско-угарски савез потврђен браком између Јелене и Беле након окончања рата између Угарске и Византије 1129. године током кога су се Срби, уздајући се у угарску помоћ, побунили.⁴²⁵

Пратећи даље вијести које нам доносе извори, видимо да је српски велики жупан Урош I, у тежњи да се што више осамостали од византијске врховне власти, био активни учесник свих ових догађаја, од династичких борби у Дукљи па до угарско-византијских сукоба те је савезника нашао у угарском краљу, што је додатно ојачано међудинастичким браком његове кћерке Јелене и престолонаследника Беле.⁴²⁶ У складу са обичајима тога времена Јелена је требала младожењи да донесе мираз што је обично била нека област из земље из које је невјеста долазила.⁴²⁷ Та област је могла бити жупа Рама која је била саставни дио

⁴¹⁵ *Ljetopis*, 99; Т. Живковић, *Рама...*, 162.

⁴¹⁶ Исто.

⁴¹⁷ Tibor Živković, *Gesta Regum Sclavorum II*, Beograd – Ostrog, 2009, 294, 301-303, 331; *Ljetopis*, 99; Т. Живковић, *Рама...*, 162.

⁴¹⁸ Т. Живковић, *Рама...*, 162; *Ljetopis*, 99; Т. Живковић, *Gesta...*, 293, 297, 300, 303-305, 331.

⁴¹⁹ *Ljetopis* 101-102; Т. Живковић, *Рама...*, 162.

⁴²⁰ *Ljetopis* 101-102; Т. Живковић, *Рама...*, 162.

⁴²¹ Т. Живковић, *Рама...*, 162; *Историја српског народа I*, (=ИСН), 194, 196-202.

⁴²² Т. Живковић, *Рама...*, 163.

⁴²³ *Chronicon pictum Vindobonense*, ed. E. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum I*, Budapest 1937, 443; Joannis de Thwroc, 175; Antonius de Bonfinis *Rerum Hungaricarum decades V*, Fontes 31, Sophia 2001, 137 – 138; Т. Живковић, *Рама...*, 163.

⁴²⁴ Petri Ransani *Epitome rerum Hungaricarum*, Fontes 31, Sophia 2001, 175; Joannis de Thwroc, 175; Т. Живковић, *Рама...*, 163.

⁴²⁵ дио Срба је, након пораза у том рату, расељен је у околину Никомедије. Т. Живковић, *Рама...*, 163; такође в. *Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. Bekker, Bonn 1835, 23.4 — 23.15; *Византиј IV*, Београд, 1971. 116—117.

⁴²⁶ *Византиј IV*, 14-16, 22, 23, 28, 38, 58-59, 113, 116, ; Т. Живковић, *Рама...*, 163.

⁴²⁷ Т. Живковић, *Рама...*, 163.

Рашког Подгорја и, као таква, могла је ући у титулатуру угарских краљева по ступању Беле II на угарски трон (1131) што би уједно и био разлог зашто се, у та прва два вијека, још увијек види разлика између Раме и Босне.⁴²⁸ Ширењем средњовјековне босанске државе, Рама улази у њене оквире што је угарским владарима, који су већ у титулатури имали Раму, дало повод за претензије на Босну.⁴²⁹

Крајем тог (XII) вијека тј. од доба Кулина бана, питање црквених прилика, постаје актуелно, и представља једну од вертикала историје средњовјековне босанске државе.⁴³⁰ Овдје га не можемо детаљније обрађивати већ ћемо се, због значаја за тему, оквирно осврнути на њих, као на повод који је од различитих актера периодично кориштен за покретање акција против Босне ради њеног покорављања.⁴³¹ Неријетко је у ту сврху кориштена и пријетња крсташким походима против „босанских јеретика“.⁴³² Разматрање улоге крсташких похода у XIII вијеку у контексту потчињавања Босне има важно мјесто, стога је немогуће посматрати их изван посматрања ширих регионалних и европских прилика тога времена тј. односа између Босне и угарског владара те папства које је, по самој природи ствари, било главног противник свих јеретика (самим тим и оних у Босни), а све то као последицу има различита тумачења стварне сврхе крсташких похода као и њихове учесталости па не треба заборавити још једном истакнути Босну као рубну земљу истока и запада, подручје на коме се преклапају цивилизације и супротстављени интереси (што, уосталом важи за читав Балкан, али је у Босни посебно изражено).⁴³³ Неки аутори, супротно уобичајеном виђењу Босне током XIII вијека као земље подложене крсташким походима, тврде да их није ни било сматрајући да се јерес у Босни проучавала само кроз римске и угарске изворе, занемарујући домаће изворе, док су се други аутори усредоточили на аспект крсташких похода који није повезан са појавом јереси, истражујући, том приликом, титулу Матеја Нинослава, *dux de Bosna*, која у таквом тумачењу догађаја игра кључну улогу.⁴³⁴ Наиме, Орбини спомиње да је Босна након Кулинове смрти остала без владара и да ју је Андрија II даровао Котроману Готу, који је родоначелник династије Котроманић,⁴³⁵ а у случају да је Матеј Нинослав, потомак Котромана, његова власт би се темељила на краљевској даровници његовим прецима, што би титули *dux* дало другачије значење.⁴³⁶

⁴²⁸ Исто.

⁴²⁹ Исто.

⁴³⁰ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 50-70.

⁴³¹ Исто.

⁴³² Литература о Цркви босанској је непрегледна; исто.

⁴³³ уп. С. Ћирковић, *Историја Босне*, 58-70.

⁴³⁴ N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 116, 121-122, 125.; M. Ančić, *Na rubu Zapada*, 93; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 68, 74, 101-109, 112, 231, 235, 282, 288, 321.

⁴³⁵ И за овај период у изворима постоји мало података и осим Стефана (наводно Кулиновог сина) до бана Матеја не спомиње неко име које би се везивало за банску титулу што би можда могло ићи у прилог овој тврдњи о Котроману Готу тим прије што се заиста неки Котроман спомиње у изворима, везано за тај период. Примјера ради, рецимо да у Босни (коју угарски краљ сматра својом) тада није било владара, тај Котроман (прије или након што му је, наводно, угарски краљ даровао Босну) могао се ородити са неким из владарске породице у Босни што би му, из тадашње перспективе, дало додатни (локални) легитимитет поред онога који је, по Орбину, већ добио од угарског владара. У вези са тим значајно је и ово Ћоровићево запажање: „Један мутни извор помиње, да је босански вођа био потучен и да је Готфрид ради свог успеха постао миљеник краља Стевана. Као краљев присталица вјероватно је дошао с Готфридом у Босну и један кнез Котроман, који је с краљем Стеваном 1163. год., као сведок, потписао повељу с повластицама спљетској цркви. Можда је тај Котроман, "Гот", како га зову дубровачки извори XV вијека, прави родоначелник босанске династије Котроманића.“ в. Владимир Ћоровић, *Историја српског народа*, Београд, 2010, 126; исти, *Питање о поријеклу Котроманића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1925, 15-20 гдје се, успут, дотиче одређених језичких паралела између имена бана Пријезде и глагола пријездити (доћи).

⁴³⁶ M. Ančić, *Na rubu Zapada*, 93.

Питање стварних мотива крсташких похода има два битна аспекта, односно, креће се између угарске политике потпуног потчињавања Босне до стварне борбе против јереси при чему је предност давана једном или другом аспекту (било да су се угарски владари користили тим вјерским аспектом у својој експанзивној политици било да су папе користиле угарске претензије као згодно оруђе у својим рукама).⁴³⁷ Поставља се и питање размјера тих похода, док су са аспекта њихове ефикасности (с обзиром да знамо да се наводна јерес у Босни одржала још најмање два вијека) ствари јасније па можемо рећи - ако је резултата и било они су били тренутни, локални и краткотрајни (што никако не умањује размјере тадашњих пустошења).⁴³⁸ Већина доступних извора о том раздобљу потиче из папске канцеларије, што сугерише да је иницијатива за крсташке походе прије долазила од папе, него од угарског краља, тим прије што је Андрија II, према историјским изворима, 1225. године ставио читав (босански) "дукат" под јурисдикцију калочког надбискупа Угрини.⁴³⁹ Нешто касније, Андрија II даровао босански дукат своме сину херцегу Коломану.⁴⁴⁰

Крсташки походи у XIII в. обухватају раздобље од 1221. до 1242. године тј. до татарске провале (приликом које је страдао и херцег Коломан) тако да би једини сигуран поход био би онај Коломанов из 1239. године.⁴⁴¹ Сукоб између херцега Коломана и Нинослава вјеројатно је избио због општих прилика тј. несигурности узрокованих херцеговим војним походима и доминиканском инквизицијом, што је принудило Нинослава да покуша заштитити становништво својих области.⁴⁴² Треба примјетити да Нинослав није изгубио своје титуле због (и након) овог сукоба, него се то догодило касније.⁴⁴³ Наиме, у сукобу Сплита и Трогира 1244. године, подржао је Сплит и то у ситуацији у којој је Трогир имао велику важност за Белу IV (тамо се склонио током татарске инвазије) па је краљ оштро реаговао на Нинослову подршку Сплићанима, тумачећи то као чин издаје, изједначавајући тако босанског бана и Сплићане, што би значило да је бан био његов поданик.⁴⁴⁴ Након успјешно окончаног војног похода, Нинослав више није носио титулу *dux* него бан, што значи да је ипак задржао контролу над цијелим босанским херцештвом.⁴⁴⁵ Треба примјетити да су овај сукоб и промјена титуле добро документовани у краљевским даровницама, док то са ранијим крсташким походима на Босну није случај (можда зато што су се десили на неком локалном нивоу и у ограниченим размјерама).⁴⁴⁶

Разматрајући даље однос између угарског краља и босанског владара, треба најприје сагледати неке аспекте хијерархијског односа између сениора и вазала, што је кључ за потпунију слику односа између Босне и Угарске током XII и XIII вијека.⁴⁴⁷ Пошто извори, посебно они повезани са крсташким походима, углавном, потичу из папске канцеларије, титулацију (која јасно указује на хијерархијски однос између ове двије инстанце) не би

⁴³⁷ уп. С. Ђирковић, *Историја Босне*, 67, 110, 124, 126, 314; Сима Ђирковић, *Работници...*, 214-240.

⁴³⁸ Исто.

⁴³⁹ М. Анчић, *Putanja klatna*, 60-62; N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 99-100, 105, 109-111.

⁴⁴⁰ Исто.

⁴⁴¹ М. Анчић, *Putanja klatna*, 62-67; С. Ђирковић, *Историја Босне*, 62-63, 67-68.

⁴⁴² С. Ђирковић, *Историја Босне*, 44, 60-63, 65-67, 70, 72, 76; М. Анчић, *Putanja klatna*, 62-67.

⁴⁴³ М. Анчић, *Putanja klatna*, str. 62-67.

⁴⁴⁴ Исто.

⁴⁴⁵ М. Анчић, *Putanja klatna*, str. 66-67; С. Ђирковић, *Историја Босне*, 67, 110, 124, 126.

⁴⁴⁶ Исто.

⁴⁴⁷ М. Анчић, *Putanja klatna...*, 69.

требало доводити у питање.⁴⁴⁸ То није случај са описима самог догађаја којима не треба поклањати безрезервно повјерење, а сама околност да се папа, по питању јереси, обраћа угарском владару говори да се Босна налазила под угарском круном (макар формално) или бар у њеној сфери или да се папа нема коме другом обратити.⁴⁴⁹ Одређена разјашњења тог односа неки су потражили у односима у оквиру земаља круне Светог Стефана тј. *Archiregnum Hungaricum* у коме би, по том схватању, *regnum* Босна требало да се налази.⁴⁵⁰ Другим ријечима, угарски краљ није имао апсолутну власт над Босном, већ је његова власт била "феудална господарска јурисдикција", што би значило да босански бан врши власт у Босни у име угарског краља па се може примјетити да је, од тог доба, Босна постепено усвајала неке угарске обрасце понашања и владања.⁴⁵¹ Ускоро уочавамо и употребу појединих политичко-правних термина (русак од мађарског *ország* – држава).⁴⁵²

У Босни нема никаквог скупљања пореза у име угарске круне нити су постојали краљев суд ни краљев замјеник (што је битна разлика у односу на Хрватску у истом раздобљу тј. током XII и XIII вијека), што би, опет, указивало на посебност Босне као придружене земље (која има свог владара и посебну друштвену структуру) унутар оквира *Archiregnum Hungaricum*.⁴⁵³ Веза је изведена искључиво на феудалним начелима или да се она ни не налази у том оквиру (осим формално).⁴⁵⁴ Дакле, каква год била природа веза између Босне и Угарске, Босна је имала већу самосталност од Хрватске.⁴⁵⁵ Крајем XIII вијека међу угарским племством на тлу Хрватске појављује се крупна властела из редова домаћег хрватског племства (кнезови Брибирски/Шубићи, Франкопани) која, ширећи своје посједе ка истоку и југу, шири угарску власт и управо у овом периоду долази до појаве неких докумената који би требали дати легитимитет таквим освајањима.⁴⁵⁶ Након смрти краља

⁴⁴⁸ Исто.

⁴⁴⁹ Исто; Венеција се држи мора и приобаља, Византији и Србија су „шизматичке“, а сви остали су превише далеко за неке дуготрајније балканске кампање.

⁴⁵⁰ Szabolcs de Vajay, *Das "Archiregnum Hungaricum" und seine Wappensymbolik in der Ideenwelt des Mittelalters*, Überlieferung und Auftrag: Festschrift f. Michael de Ferdinandy z. 60. Geburtstag, 1972, 647-667; Mladen Ančić, *Od zemlje do kraljevstva: Mjesto Bosne u strukturi Archiregnuma, Hercegovina*, 2015, 9-88; M. Ančić, *Putanja klatna*..., 68.

⁴⁵¹ „podrazumijevalo (se) da vlast bosanskog bana na stanovit način predstavlja odbijesak kraljevske vlasti, odnosno da i bosanski ban stoji u središtu sustava koncentričnih krugova moći i vladanja, koji tvore zaseban svijet podložen njegovu gospodstvu, entitet koji se u onom dobu iskazivao pojmom *regnum*“ в. М. Анčić, *Putanja klatna*..., 65-66.

⁴⁵² *orsag*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 8. 12. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45587>>.

⁴⁵³ М. Анčić, *Putanja klatna*..., 234-236.

⁴⁵⁴ Исто.

⁴⁵⁵ Исто.

⁴⁵⁶ Овдје се прије свега мисли да хрватски превод Барског родослова/Љетописа попа Дукљанина. У вези са тим в. *Gesta regum Sclavorum I*, прир. и прев. Dragana Kunčeg, Beograd, 2009, у коме се доноси латински текст, хрватска редакција рукописа и савремени превод. Посебно је занимљив критички коментар у другој свесци и датирање рукописа на сам крај XIII вијека. Тибор Живковић, у том коментару, аргументовано приказује Павла Шубића као наручиоца текста коме је такав приказ био потребан као легитимација за ширење његових посједа на рачун Немањића (између осталог ка Хуму и Дукљи), који су заузети ширењем ка југу, односно, ка богатим византијским областима, при чему се аутор текста ослањао на стварне документе уз обилато фабриковање догађаја и стварање наратива који је требао подржати политичке планове наручиоца в. коментар Тибора Живковића у, *Gesta regum Sclavorum II*, Beograd, 2009, 339-372; Овом приликом треба споменути и Супетарски картулар. Наиме, ради се о картулару из XII в. који садржи повеље од 1080. до 1187. године у коме се наводе посједи манастира Светог Петра у Селу на територији Пољице (Poljička knežija), као и поријекло тих посједа (куповина или даровнице). Картулар се може посматрати и као хроника тог бенедиктинског самостана. Садржи важне историјске податке. Данас се чува у ризници катедрале Светог Дјума у Сплиту. Међутим, картулар садржи и додатак о наводној политичкој ситуацији у Хрватској крајем XI вијека наводећи шест племићких породица (Чудомирић, Качић, Кукар, Могоровић, Сначић, Шубић), из којих су бирани банови за Хрватску, Босну, Славонију, Пожегу, Подравину, Албанију, Срем. Допатак наводи да, у случају смрти хрватског краља који остане без наследника, наведени банови бирају новог краља. Овај попис банова датира се крајем XIII и почетком XIV вијека (дакле, отприлике исти период у који се датира хрватска редакција *Барског родослова/Љетописа попа Дукљанина*) те је конструисан у политичке сврхе. в. Držislav Švob, *Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova*, Zagreb, 1956, 101–117. Треба уочити одређене сличности наратива око спомена ових шест племићких породица са оним што је речено у вези *Pacta Convente* и мотива који стоје иза свега. Кад се сагледају ова уметања стиче се много јаснија представа како о духу времена, мотивима и намјерама.

Ладислава IV (1272. - 1290.), са којим је нестало главни огранак Вазулове лозе Арпадоваца, угарско племство је као краља прихватило Андрију III Млечанина (1290-1301), упркос сумњама у легитимност његовог оца Стефана, изнесеним од стране Бела IV.⁴⁵⁷ У то вријеме, сестра Ладислава IV, Марија, жена напуљског краља Карла II, имала је планове да свог сина Карла Мартела, а касније и унука Карла Роберта, доведе на трон Угарске.⁴⁵⁸ Ситуација се даље компликовала пошто је папа Никола IV тврдио да круна Св. Стефана припада папству, а из такве ситуације као највећи добитник ускоро ће изаћи бан Павле из рода кнезова Брибиских/Шубића који ће током XIII и XIV вијека знатно проширити своје посједе, као и углед и моћ ове породице.⁴⁵⁹

Однос Шубића према Босни и Угарској може се боље разумјети кроз разматрање тадашњих односа из чега се види да Павле Шубић није самостално проширио своју власт, већ кроз подршку напуљским Анжујцима.⁴⁶⁰ За ту његову досљедност краљ Карло II му је потврдио посједе као насљедно право, пазећи да се том приликом нигдје не спомињу части или титуле које би Шубићима, евентуално, припале.⁴⁶¹ Његова власт проширила се на Хумску земљу 1301. године, а након тога усмјерена је према Босни 1302. године, у походу који предводи његов брат Младен, који се накратко јавља чак и као бан кога су у Босни убили „јеретици“, што није прекинуло власт Шубића будући да се Павле, нешто касније, појављује са титулом „господин цијеле Босне“.⁴⁶² Након Павлове смрти 1312. године, његов син Младен II (1305-1322) носи титулу "бана Хрватске и цијеле Босне", али у потпуно другачијим политичким околностима у поређењу са оним из времена његовог оца (Павле је имао одређену самосталност све док, у међувремену, Карло није ојачао своју власт) што се види и из чињенице да је његова моћ почела опадати већ 1318. године, док су утицај и моћ будућег босанског бана, Стјепана II Котроманића, све више расли.⁴⁶³ Постоји могућност да је краљ Карло Роберт био умијешан у побуну против Младена II, мада нам сачувани извори не омогућавају да јасно разаберемо разлоге који су довели до непријатељства између краља и Младена II.⁴⁶⁴ Чини се да је краљ настојао нагласити своју власт над Младеном II и већ прилично осамостаљеном властелом.⁴⁶⁵

Након преузимања власти од стране Стјепана II (1322-1353), примјећујемо да он у почетку није користио титулу бана, него у изворима из тих првих година срећемо титуле попут *dux*, *comes*, *princeps* и *liber princeps et dominus* које су кориштене у различитим приликама што би се можда могло објаснити проблемима у преносу информација између Дубровника и Босне.⁴⁶⁶ На примјер, у изворима гдје нема директних информација о унутрашњим приликама на босанском двору, Стјепан II често носи титулу *comes*, вјероватно јер Дубровчани нису били у могућности поуздано потврдити његове званичну титулу, док у

⁴⁵⁷ М. Анчић, *Putanja klatna...*, 80-81, 88; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 44, 65-67, 70-77, 86.

⁴⁵⁸ М. Анчић, *Putanja klatna...*, 80-81, 88; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 78-79, 85-86, 89, 109-110, 113.

⁴⁵⁹ М. Анчић, *Putanja klatna...*, 80-81, 88; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 77-79; Н. Клаић оцјењује В. Клаићеву анализу босанске повијести из тог раздобља као превише склону хваљењу Шубића и њиховог "господства" над Босном примјећујући да Павле I 1299. године није имао стварну власт над Босном те да је једини босански великаш који је признао Павлову власт био Хрватин. в. Н. Клаић, *Srednjovjekovna Bosna*, 182; Р. Живковић, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosnaske posavine do početka XX. stoljeća*, Mostar: 1994, 23.

⁴⁶⁰ М. Анчић, *Putanja klatna...*, 89.

⁴⁶¹ Исто.

⁴⁶² С. Ћирковић, *Историја Босне*, 78-79; М. Анчић, *Putanja klatna...*, 92; Р. Живковић, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća*, 24.

⁴⁶³ М. Анчић, *Putanja klatna...*, 99, 102-103.

⁴⁶⁴ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 78-80, 84, 87, 89; М. Анчић, *Putanja klatna...*, 104, 112.

⁴⁶⁵ Исто.

⁴⁶⁶ М. Анчић, *Putanja klatna...*, 122-123; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 80-84, 87, 89, 90-121.

изворима гдје су постојали ближи контакти, особито са папиним изасланицима (приликом чега не треба заборавити да је папска канцелара, имала другачија правила), често се користи титула *princeps*.⁴⁶⁷ Ради бољег разумијевања околности након 1326. године, потребно је размотрити његов однос са угарским двором.⁴⁶⁸ Према фра Фабијановом извјешћу папи Јовану XXII, чини се да је Стјепан II Котроманић имао своју област (принципат) у Босни, гдје је имао свјетовну власт над подручјем на коме је требао прогонити „јеретике“, док је истовремено, његова област била под врховном влашћу угарског краља.⁴⁶⁹ Можемо примјетити да је ова ситуација, у којој угарски владар има надлежност над Босном, а босански бан самостално влада унутар Босне, слична ситуацији током владавине бана Кулина, што може значити да се такав однос вјероватно темељио на ранијој традицији.⁴⁷⁰ Стјепан је приликом унутрашњих сукоба у Угарској краљу доказао своју оданост и увјерио га да ће поштовати „устаљена правила понашања“.⁴⁷¹

Стјепан II је још за владавине Младена II преузео наслов "господина свих босанских земаља," а прије тога био господар у различитим областима, укључујући Хум, Соли, Усору и Доње Краје, да би се касније појавио са банском титулом, обухваћајући њоме све земље којима је владао око 1332. године.⁴⁷² У једном документу Трогирског вијећа из 1329. године, Стјепан II се титулише *libero principi et domino et domino Bozne, Usore et Salse et plurimorum aliorum locorum atque terre Chelemi comitti*.⁴⁷³ Није случајно да је Стјепан II титулисан као слободни владар и господин Босне.⁴⁷⁴ У једном писму папа Јован XXII тражи помоћ Карла Роберта у сузбијању јереси у Босни, наглашавајући Карлову одговорност над том територијом док, у писму (упућеном истог дана) Стјепану II Котроманићу, папа не спомиње Карлову власт над Босном.⁴⁷⁵ Дакле, из папине перспективе Угарска има јурисдикцију над Босном, а пошто су у Босни схватања другачија, папа поступа дипломатски.⁴⁷⁶ С обзиром на недостатак релевантних извора, тешко је прецизно реконструисати тадашњи однос између Босне и Угарске, али се може рећи да је, из угла Угарске, Босна сматрана крунском земљом, са вазалним односом који је подразумевао низ обавеза за босанске владаре: исказивање поштовања према сениору (угарском владару), спремност на испуњавање његових захтјева, босански владари су морали добити потврду свог избора те судјеловати у церемонијама и походима као поданици угарског владара.⁴⁷⁷

Након неуспјеха војне операције током опсаде Задра (1345/1346), Стјепан II је предложио Венецији стварање савеза којим би се међусобно штитили од угарског краља (овај приједлог није изнесен прије него што је Лајош I Анжујски доживио неуспјех).⁴⁷⁸ Оптужбе да је већ 1345. године примио млетачки новац нису потпуно тачне јер је познато да је 1000 дуката добио шест мјесеци након преговора (због којих је касније оптужен за

⁴⁶⁷ М. Анчић, *Putanja klatna...*, 125-128; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 80-84, 87, 89, 90-121.

⁴⁶⁸ Стјепан II је унук српског краља Драгутина, који је након повлачења са српског пријестола познат као „сремски краљ“ јер влада Сремом, Мачвом и Усором и преко њега је у сродству и са угарским двором. в. С. Ћирковић, *Историја Босне*, 75.

⁴⁶⁹ М. Анчић, *Putanja klatna...*, 131-132; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 80-84, 87, 89, 90-121.

⁴⁷⁰ Исто.

⁴⁷¹ Исто.

⁴⁷² N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 224, 230-231.

⁴⁷³ Исто, 230 (PDF 184).

⁴⁷⁴ Исто.

⁴⁷⁵ Исто, 231.

⁴⁷⁶ Исто.

⁴⁷⁷ М. Анчић, *Na rubu zapada*, 13; М. Анчић, *Putanja klatna*, 143.

⁴⁷⁸ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 80-87, 89, 90-121; М. Анчић, *Putanja klatna*, 147-152.

сарадњу са Венецијом).⁴⁷⁹ Сљедеће године (1346) на угарском двору представници Задра покушавали су довести у питање оданост Стјепана II краљу Лајошу I који том приликом није реаговао на такве гласине, али их је свакако имао у виду, што се касније одразило на његов однос према Стјепановом наследику Твртку, кога ће Лајош I, прије сукоба са Венецијом (1357/1358), настојати одмакнути од далматинског залеђа.⁴⁸⁰

Твртко I (1353-1391) почиње своју владавину са титулом бана, што се разликовало од наслова који је на почетку своје владавине користио његов стриц Стјепан II.⁴⁸¹ Међутим, у почетку његове владавине, суочавао се са различитим изазовима покушавајући да око себе створи круг оданих људи, док угарски краљ Лајош, искориштава неискуство младог бана покушавајући поново уредити односе између Босне и Угарске на њему одговарајући начин, настојећи придобити великаше са рубних подручја Босне, што је Твртко доживљавао као њихову невјеру супротстављајући се покушајима угарског краља да успостави непосредне односе са његовим поданицима, сматрајући то, са разлогом, опасношћу за своју државу и власт.⁴⁸² Неспоразуми везани уз именовање босанског бискупа у Ђакову фра Перегрини, и у још већој мјери његовог наследику Петра, повећали су неспоразуме између угарског краља и босанског бана.⁴⁸³ Наиме, околности под којима је папа Иноћентије VI булом потврдио избор Петра изазивале су сумњу да је иза тог избора стајао сам краљ што се није уклапало у Тврткову представу како би ти односи требали изгледати и каква би требала бити улога бискупије у Ђакову.⁴⁸⁴ Ускоро, бискуп Петар је затражио да се бискупији врате посједи у Усори, што је Твртко учинио тек након снажних угарских притисака.⁴⁸⁵ Лоши односи између бискупа и бана још су уочљивији у сљедећој ситуацији: Петар је пресрео Тврткова писма лектору Ивану и незадовољан интервенцијом угарског краља све то изнио пред скупом прелата и лаика (властеле) у Бечу.⁴⁸⁶

Након што је угарски краљ потврдио Тврткову банску част у Босни и Усори, Твртко му је у замјену предао Хум, на који је Лајош I полагао право због брака са Јелисаветом, кћерком бана Стјепана II, што је још једна ситуација у којој се може примјетити колику улогу имају блиске сродничке везе угарских и јужнословенских династија у угарским претензијама и експанзији.⁴⁸⁷ Твртко се, том приликом, обавезао да ће бити вјеран краљу, што указује да су те године (1357) обновљени односи из времена бана Стјепана II.⁴⁸⁸ Овакво „протезање“ Тврткове банске титуле и на Усору, која је раније била посебна

⁴⁷⁹ Исто.

⁴⁸⁰ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 113, 117, 121-129, 131, 133, 144-153, 163; М. Анђић, *Путанја клатна*, 147-152.

⁴⁸¹ Владислав је име које се често понавља. Твртков отац се зове Владислав као и његов ујак, син краља Драгутина. С. Ћирковић, *Историја Босне*, 78, 88-89, 122, 131.

⁴⁸² С. Ћирковић, *Историја Босне*, 121-133; М. Анђић, *Na rubu zapada*, 14.

⁴⁸³ М. Анђић, *Путанја клатна*, 153-160; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 116, 124, 121-133.

⁴⁸⁴ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 116, 124, 121-133; М. Анђић, *Путанја клатна*, 162.

⁴⁸⁵ Ђаково је први пут споменуто 1244. у даровници Беле IV као *Dyaco*. постало је стално сједиште Босанске бискупије 1349. године, након што је херцег Коломан 1238. даровао то подручје босанском бискупу Понсију због несигурности у Босни. Тамо је изграђена бискупска резиденција и катедрале св. Петра и успостављен столни каптола. в. Ive Mažuran, *Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija od 1239. do 1536. godine*, Diacovensia: teološki prilozi III-1, 1995, 107-156; Dragan Damjanovic, *Srednjovjekovno-barokna đakovačka katedrala i njezina sudbina*, Radovi - Zavod za hrvatsku povijest, Nr. 40, 2008, 151-173; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 67-68, 110, 124, 154, 174; М. Анђић, *Путанја клатна*, 165.

⁴⁸⁶ М. Анђић, *Путанја клатна*, 165.

⁴⁸⁷ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 121-133; М. Анђић, *Путанја клатна*, 157-159.

⁴⁸⁸ Исто.

бановина, тумачи се као уступак угарског краља Твртку због Хума.⁴⁸⁹ Након тога Лајош I је тражио од Твртка и његовог брата Вука да наизмјенично бораве на угарском двору, док би се онај други, који је том тренутку у Босни, бавио сузбијањем „јереси“.⁴⁹⁰ Тиме је Босна доведена у још подређенију позицију према Угарској, што је додатно ограничавало њена самостална иступања према сусједима.⁴⁹¹

Године 1363. Лајош I покренуо је чак двије војне акције против Босне: кроз Доње Краје према Јајцу, а ускоро и кроз Усору и Соли правдајући то борбом против јеретика (иако се то може довести у питање).⁴⁹² Наиме, истрага на том подручју трајала још од времена постављања бискупа Петра који, у извјештају које је послао у Рим, не спомиње Босну, што сугерише да је папа могао бити задовољан акцијама против јереси које су предузимали бан и фрањевци.⁴⁹³ У вези са Лајошевим акцијама против Босне треба примјетити неколико битних момената: његова акција је брзо заустављена па ако је његова намјера била уништавање јеретика акција је, самим тим, била неуспјешна, али ако је угарски краљ том приликом хтио сломити побуњенике (знамо да се Твртко три године након сукоба титулише баном, милошћу Божјом и господина краља Лајоша, дакле, као његов вазал), онда је акција била успјешна.⁴⁹⁴ Постоје и мишљења да је Лајош том приликом покушао освојити Босну.⁴⁹⁵ Три године након Лајошевог покушаја упада у Босну, Твртково бановање угрожено је дјеловањем Твртковог брата Вука, банског савладара и у таквим хаотичним прилика Твртко је затражио помоћ краља Лајоша што је довело до новог угарског похода на Босну и доласка угарске војске у Бобовац.⁴⁹⁶ Видимо да је Твртко свргнут у фебруару 1366. године, а већ у марту исте године поново се назива баном (милошћу Божијом и Лајошевом милошћу).⁴⁹⁷ Овако брзи слијед догађаја изазива неке сумње, прије свега у капацитете краља Лајоша за овако брзу војну операцију.⁴⁹⁸ Узимајући у обзир тадашње околности у сусједству Угарске (угарско заузимање Видина услијед опасности од Турака, састанак са Јованом V Палеологом који тражи помоћ у борби против Турака, проблеми за Хабзбурзима на западним границама) Лајошу је требало брзо смиривање ситуације у Босни.⁴⁹⁹ Самим тим, он и Твртко брзо су постигли споразум, тим прије, јер је Твртко, као вазал угарског краља, имао право тражити помоћ свог сениора (у овом случају угарског краља) у кризним ситуацијама попут оне која је проистекла из сукоба између Твртка и његовог брата Вука.⁵⁰⁰

Твртко крунисање краљем Срба, Босне и Приморја (јесен 1377. године) изгледа није изазвало значајне промјене у односу између угарског краља и босанског владара, јер је Твртко за угарског владара и даље бан Босне, а касније још један вазал са краљевском титулом (у овом случају српском, а знамо да на Србију угарски краљеви одраније полажу

⁴⁸⁹ Ћирковић, *Историја Босне*, 100, 124, 129, 131; P. Živković, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII*, 29; M. Ančić, *Putanja klatna*, 157-159.

⁴⁹⁰ Обојица су именована бановима, што може значити да угарски владар није имао превише повјерења ни у једног; исто.

⁴⁹¹ Исто.

⁴⁹² С. Ћирковић, *Историја Босне*, 121, 123-129, 131; M. Ančić, *Putanja Klatna*, 165-173.

⁴⁹³ Исто.

⁴⁹⁴ Треба имати у виду да су војне акције тог времена често срачунате само на то да направе штету, као и да за такве акције нису потребне неке дуготрајне кампање. в. M. Ančić, *Putanja Klatna*, 171-173.

⁴⁹⁵ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 124, 130-132; N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 310.

⁴⁹⁶ M. Ančić, *Putanja Klatna*, 176.

⁴⁹⁷ Pal Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU, Zagreb, 16/1988, 66.

⁴⁹⁸ Исто.

⁴⁹⁹ M. Ančić, *Putanja klatna*, 180-181.

⁵⁰⁰ M. Ančić, *Na rubu zapada*, 13.

право, па је за угарског краља боље ако Твртко, који је њему подређен, буде признат и у Србији).⁵⁰¹ Ово је потврђено након смрти Лајоша 1385. године, уз Твртково прихватање "дужне службе и вјерности" будућим наследницима угарског пријестоља, а Тврткова повезаност са угарским краљем је, такође, видљива у његовој женидби са Доротејом, кћерком Лајошевог штићеника Ивана Страцимира.⁵⁰² Ипак, Твртково крунисање створило је, барем теоретски, јаз у односима између босанског и угарског система власти.⁵⁰³

Овдје уочавамо два непомирљива концепта: Стјепан II и Твртко I покушавали су односе држати у оквирима који им омогућавају самосталност уз, ако се мора, тек формално признавање угарске власти, док су Анжујци константно настојали да то буде сениорско-вазални однос угарске круне и босанских владара (крунисање српском круном додатно је усложњавало односе).⁵⁰⁴ У вези са тим, треба примјетити и сљедеће: на грбовима Стјепана II и Твртка I, прије Твртковог крунисања за српског краља, налазимо угарски двоструки крст, симбол који је требао означавати Босну као крунску земљу краљевине Угарске, а након Твртког крунисања, двоструки крст је замијењен српским двоглавим орлом у комбинацији са династичким грбом Анжујаца што указује да Босна више није крунски посјед краљевине Угарске, него (још један) члан вазалног система *Archiregnum Hungaricum* под династијом Анжујаца.⁵⁰⁵

Осим политичких чинилаца, свакако веома битних за разумијевање односа Босне и Угарске, не треба изгубити из вида и промјене у привреди које се дешавају управо у том периоду тј. крајем XIV и током XV вијека.⁵⁰⁶ Наиме, порастом важности новца, владари у своје планове почињу укључивати рударске и трговачке активност, што временом постаје веома битан сегмент њихове власти и моћи па заштита такве врсте прихода постаје приоритет, тако да у наредном периоду видимо да Твртко подржава и шири активности својих трговачких комуна на Јадрану, умјесто да, као што је до тада био случај, само настоји проширити територијалне посједе, а тим путем и своје приходе.⁵⁰⁷ Развој градова и трговине у XIV вијеку, доводи до све већег утицаја трговаца на владарским и великашким дворовима, припадници виших слојева показују све више интереса за луксузне робе, и у тим околностима новчана привреда постаје још значајнија.⁵⁰⁸ Трговина и новчане трансакције (поготово, давање новца на зајам) толико су постали уносни да су се чак и дворски достојанственици, али и богати грађани, почели тиме бавити уз своје

⁵⁰¹ С. Ћирковић, *Работници...*, 277-306; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 135-140; М. Анчић, *Putanja klatna*, 192; Р. Ђивковић, *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*, 34.

⁵⁰² Сродници Доротеја је живјела са Лајошевом мајком. Овакво мијешање угарског краља у питања женидбе босанског владара није било неубичајено па се догодило да је, уз посредовање Карла Роберта, Стјепан II оженио Елизабету, кћерку војводе Казимира из Кујавије в. М. Анчић, *Putanja klatna*, 185-187; У вези женидбе босанских владара треба примјетити да су невесте, колико се може видјети из извора, углавном, долазиле са истока. Разлог томе треба потражити и у чињеници да су становници Босне сматрани јеретичима. Нешто другачија представа није ни о Рашкој. Наиме, кад се краљевић Марко требао ородити са Шубићима посредством Твртка и Тврткове мајке, папа је лично спријечио тај брак јер је Марко „шизматик“ (*filio magnifici viri Regis Rascie scismatico*) в. Augustin Theiner, *MH*, 1860, 97. CLXXXIX; Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben I*, 1911, 430.

⁵⁰³ М. Анчић, *Putanja klatna*, 202.

⁵⁰⁴ М. Анчић, *Putanja klatna*, 237; С. Ћирковић, *Работници...*, 277-306; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 135-140.

⁵⁰⁵ М. Анчић, *Putanja klatna*, 200; знак љиљана је династички симбол Анжујске династије и изгледа да је преузет од стране Котроманића посредством Немањића који су били у родбинским везама и са Анжујцима. О овом питању уп. Дејан Дошлић, *Мотив љиљана (крпина) у српској историји*, Зборник радова Република Српска – положај, историја, идентитет, Бања Лука, 2023; Srećko M. Džaja, *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu krune, grba i biskupije*, Jukić, 15, Sarajevo, 1985, 81-101; уп. Emir O. Filipović, *Heraldički problem vladarskog i državnog grba Bosne prema koncepciji Pave Andelića*, Zbornik o Pavlu Andeliću, Franjevačka teologija Sarajevo, Sarajevo, 2008, 33-57.

⁵⁰⁶ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 227-240.

⁵⁰⁷ М. Анчић, *Putanja klatna*, 238.

⁵⁰⁸ М. Анчић, *Putanja klatna*, 206.

уобичајене дипломатске послове.⁵⁰⁹ У том раздобљу (XV вијек) примјећујемо успон и осамостаљивање најкрупнијег слоја великаша (русашка господа) који су на својим посједима имали све прерогативе самосталних владара (а своје посједе називају државом), што је још уочљивије у доба слабих владара.⁵¹⁰ Промјене су, такође, видљиве у начину размишљања судионика политичких промјена па тако, на примјер, појам "господин" више не означава само бана или краља, него се користи и као синоним за велможу тј. припаднике крупне властеле, а у овом времену уочавамо и све раширенију појаву да феудалци, чак и пук, траже (често и добијају) дубровачко грађанство, чиме се изузимају од локалних закона добијајући уточиште на обали Јадрана (у случају, тада све чешћих, неприлика у дубровачком залеђу).⁵¹¹

Ако бисмо сумирали ово раздобље, крајем XIV вијека тј. након Твртка I, владари нису могли остварити степен контроле над земљом као њихови претходници, јер крупна властела постаје све моћнија, а као илустративан примјер тога наводи се околност да је, након Тврткове смрти умјесто његовог сина, властела изабрала неспособног Дабишу, што је из перспективе властеле свакако бољи избор, пошто слаб владар неће бити у стању да ограничава њихову самовољу.⁵¹² Поставља се питање, да ли је каснији развој догађаја посљедица неспособних владара попут Дабише и Јелене или ширих промјена (између осталог и привредних) као и самог духа времена, пошто сличне процесе уочавамо и у Србији и Угарској.⁵¹³ Након владавине тих неспособних владара, ни краљ Остоја не показује веће квалитете који би га издигле изнад осамостаљених великаша, увијек спремних да по сваку цијену бране своја (стара и новостечена) права.⁵¹⁴ Ситуација се може описати на сљедећи начин: краљ је, у замјену за вјерност, давао посједе властели препуштајући им своја регална права, чиме је крупна властела постајала посредник између осталог племства (средњег и нижег) и краља, при чему је средње и ниже племство на посједима русашке госпде своју лојалност дуговало првенствено своме непосредном владару (припаднику русашке госпде) док је сам русаг тј. краљевство постало веома лабав и магловити оквир, унутар кога се налазило више (скоро потпуно самосталних) области.⁵¹⁵ Русашка господа је створила своје заокружене посједе, државе.⁵¹⁶

То је, уједно, и доба Жигмунда Луксембуршког (1387- 1437) који се свом силом настојао крунисати се круном коју су носили босански владари, тумачећи своје право на босанску круну на темељу старих угарских права која се односила на "крунску земљу," што је укључивало и Босну, коју је називао "нашом краљевином".⁵¹⁷ Жигмунд, иначе један од најдуговјечнијих европских владара, показао је велику упорност у покушајима освајања Босне, што силом, што придобијањем босанске властеле, па видимо како током више деценија кроз различите приступе, попут покушаја разбијања отпора херцега Хрвоја Вукчића и директног успостављања власти у сјеверним и западним крајевима Босне,

⁵⁰⁹ P. Živković, *Socijalne promjene na dvoru bosnaskih kraljeva tijekom 14. i 15. stoljeća (Primjeri nastanka novog plemstva u Bosni)*, Radovi 21, Zagreb, 1988, 24.

⁵¹⁰ Процес није био ни брз ни једноставан и опажамо га тек кад је завршен в. Сима Ћирковић, *Работници*, 306-318.

⁵¹¹ M. Ančić, *Na rubu zapada*, 85-87.

⁵¹² M. Ančić, *Na rubu zapada*, 54; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 169-186.

⁵¹³ *ИСН I* 21-36; уп. Рокаи, *Историја Мађара*, 150-184.

⁵¹⁴ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 181, 183-188, 192-204, 242-246; M. Ančić, *Na rubu zapada*, 54.

⁵¹⁵ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 177-183, 219-220, 223; С. Ћирковић, *Работници...*, 306-318; M. Ančić, *Na rubu zapada*, 63, 69.

⁵¹⁶ M. Ančić, *Na rubu zapada*, 63, 69.

⁵¹⁷ О тим настојањима и односу Жигмунда Луксембуршког према Босни и Балкану в. С. Ћирковић, *Историја Босне*, 138, 153-156, 159-163, 165, 170-171, 173-177, 185, 192-214, 240-247, 255, 257-261, 263, 267-269, 271, 282, 286; M. Ančić, *Na rubu zapada*, 15.

неуморно настоји остварити тај свој циљ.⁵¹⁸ Иако је његова (успутна) амбиција (кад се није бавио важнијим питањима и престижнијим титулама) била крунисање круном владара Босне, босански великаши остали су вјерни краљу Остоји, што Жигмунда није обесхрабрило, па видимо да је (иако није успио у потпуности укротити босанске великаше) касније постигао одређене успјехе, као нпр. постављање бивших противника на управљачке позиције и оснивање Змајевог реда.⁵¹⁹ У јесен 1410. године поновно се вратио својим плановима око Босне, озбиљно намјеравајући да буде крунисан босанском круном, али је круну краљ Остоја однио у јужне крајеве, па се на крају Жигмунд није успио овјенчати круном босанских владара, што значи да је Босна задржала своју специфичну политичку структуру са властелом која је бранила своје "старе и добре обичаје" и правду, чувајући своју част и не доводећи у питање "врховно господство" угарских владара.⁵²⁰

У вези с тим треба примјетити, Сандаљ Хранић и Павле Радиновић подржавали су краља Остоју тежећи да на својим посједима створе систем власти по узору на онај који је угарски краљ настојао створити на подручју свог краљевства.⁵²¹ Из данашње перспективе може изгледати чудно ако се каже да такви поступци властеле нису сматрани побуном, јер су великаши и даље признавали Жигмунда против кога су овако иступали.⁵²² Ова ситуација може изгледати збуњујуће, но неки аутори је објашњавају користећи се легендом о Котроману Готу, који је добио Босну од угарског краља, што значи да Котроманићи владају Босном по вољи угарског краља који над Босном има одређена права, али не и право да крши старе обичаје (у које свакако спада и избор владара из династије Которманића).⁵²³ Дакле, босански краљ и великаши, у таквим околностима имали су право бранити своју част и правду (чак и оружјем), док су, бунећи се против угарског краља, истовремено признавали његову врховну власт не доводећи у питање његова суверена права (они се буне да заштите своја, од старине загарантована, права, а не да краљу ускрате његова, оном краљу који ускраћује њихова права).⁵²⁴ Ово је само један од бројних примјера како средњовјековне концепције могу бити веома збуњујуће и зашто ни у ком случају не смијемо учитавати данашње представе у друге епохе.⁵²⁵

На почетку владавине Стефана (Стјепана) Томаша (1443-1461), однос између босанског владара и угарског краља као вазала и сениора остаће непромијењен.⁵²⁶ Међутим, током каснијег раздобља Томашеве владавине долази до значајних промјена, јер се појавила идеја о крунисању новом круном коју би послао папа, што се неће остварити до 1444. године, све до Томашева сина, Стефана (Стјепана) Томашевића (1461-1463), али тад од тога неће бити неке користи.⁵²⁷ Прије нове круне, коју је требао послати папа Пије II, радило се на припреми терена за постизање формалне независности, па су током XV вијека, симболи угарског поријекла нестали из грбова босанских краљева кад је и затражена нова круна која би симболизирала подизање Босне на исти ранг који је имала

⁵¹⁸ Исто.

⁵¹⁹ Pal Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, 68; P. Živković, *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*, 45-51.

⁵²⁰ P. Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, 68; M. Ančić, *Na rubu zapada*, 17-21; Круном као предметом се бави Ћирковић, С. Ћирковић, *Работици...*, 277-306; Да ли је то била она иста круна којом су крунисани Немањићи?

⁵²¹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 172, 177-178, 180-184, 191, 199-200, 212-215, 200-221; M. Ančić, *Na rubu zapada*, 19.

⁵²² M. Ančić, *Na rubu zapada*, 20.

⁵²³ Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, Београд, 2016, 413 ; M. Ančić, *Na rubu zapada*, 21.

⁵²⁴ M. Ančić, *Na rubu zapada*, 21.

⁵²⁵ За боље схватања епохе и духа времена значајно је дијело - Јохан Хојзинга, *Јесен средњег века*, Нови Сад, 1991.

⁵²⁶ M. Ančić, *Na rubu zapada*, 24.

⁵²⁷ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 275-297.

Угарска те је, због свега тога, од папе затражено потврђивање и оснивање нових бискупија у самој Босни.⁵²⁸ У том контексту, улога папе била је пресудна, будући да је папа Пије II имао идеју о претварању Босне у неку врсту тампон зоне између великих сила, али је појава Османлија (и њихово учвршћивање) у Босни брзо промијенила ситуацију.⁵²⁹ Након што су у Босну дошли као савезници (на позив херцега Хрвоја) Османлије се учвршћују и постају доминантан фактор (сам босански владар постаје подређен султану, изражавајући лојалност плаћањем данка порти), а временом, султан се све више мијеша у унутрашње послове у Босни.⁵³⁰ Може се рећи да турска арбитража постаје начин рјешавања конфликта између вјечито завађене властеле.⁵³¹ Османлије су заједно са локалном властелом, која се потчиниола султану, поставили протукраља Радивоја (1443- 1446) на босански пријесто, приликом чега је, због хаотичних прилика, Твртко II побјегао у Угарску.⁵³² Ово се раздобље у Босни може посматрати и као својеврсни "угарско-османски кондоминијум", који је трајао четрдесет година, а кључну компоненту пројекције таквих односа моћи видимо у сталној војној присутност оба вањска фактора унутар саме Босне.⁵³³ У таквим околностима, Стефан (Стјепан) Томашевић крунисањем новом круном, изазива незадовољство Матије Корвина (до тад је босански владар сматран само за вазала који носи краљевску титулу), одбијајући уз то и своје обавезе према султану што доводи до османске инвазије у прољеће/љето 1463. године, која је праћена Корвиновом контраофанзивом на јесен, што све резултира стварањем јасне територијалне подјеле између Османлија и Угара у Босни током наредних деценија, односно стварањем Јајачке и Сребреничке бановине и потпуним губитком политичке независности Босне.⁵³⁴

На крају овог поглавља, у сагледавању односа између Босне и Угарске можемо, такође, примјетити веома значајну улогу родбинских веза. Поред веза из периода великих жупана Рашке, који су по неким ауторима могли послужити као основ за угарске претензије према Босни, ту видимо још неке. Наиме, Стјепан II Котроманић, бан Босне, своју кћер Јелисавету удао је за угарског краља Лајоша I. С обзиром да је Босна у том односу слабија страна, изнутра дубоко подијељена у односу према експанзивној Угарској, то је могао бити још један повод за угарске претензије које, како видимо, постоје од најранијег доба. Нешто касније, бан Твртко I, најближи рођак угарске краљице Јелисавете, оженио је Доротеју Видинску, кћерку цара Видинске Бугарске, иначе дворску даму угарске краљице. Његов син, Твртко II, склопио је брак с Доротејом Горјанском, из угледне угарске породице Горјански (са којом је у родбинским везама својевремено био и кнез Лазар Хребелановић). Ови бракови, уз раније поменуте, нису само оснаживали везе између моћне Угарске и подијељене Босне нити били бракови између „по моћи равних“. Као такви, могли су пружити додатни легитимитет претензијама угарских владара и бити формални повод угарских претензија, након оног, првог и најочигледнијег, близине и унутрашње подијељености.⁵³⁵

⁵²⁸ М. Анђић, *Na rubu zapada*, 24.

⁵²⁹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 252, 309, 319-321, 324-325, 331, 333; М. Анђић, *Na rubu zapada*, 107-139.

⁵³⁰ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 309-345.

⁵³¹ Исто.

⁵³² М. Анђић, *Na rubu zapada*, 25.

⁵³³ Исто.

⁵³⁴ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 323-345; М. Анђић, *Na rubu zapada*.

⁵³⁵ За боље схватања друштва средњовјековне Босне, поред наведених дијела, значајне су расправе у С. Ћирковић, *Работници...*, 259-341, 435-455.

СРБИЈА

За Србију у овом у најранијем периоду, који се поклапа са првим деценијама по доласку Мађара, важи све што је написано у поглављу о Босни из разлога који су тамо детаљније објашњени.⁵³⁶ Стога ово излагање почиње са догађајима који су непосредно претходили формалном уношењу Србије у угарску титулатуру.⁵³⁷ Наиме, из извора се види да су рашки велики жупани XII в. у блиским родбинским везама (мада није могуће разлучити ко је коме отац, стриц, деда, деда стриц), као и да је Немањина породица у сродству са дукљанским и рашком владарима (понављање имена, Вукан, Урош, које је угарског поријекла, кроз неколико генерација).⁵³⁸ Степен сродства, због недостатка извора, не може се ближе одредити.⁵³⁹

Посматрајући ту епоху, уочавамо суптилну таписерију родбинских веза (што, наравно, није никаква особеност само тога времена), од којих нам многе због споменутог недостатка релевантних извора данас нису видљиве, али су свакако обликовале политичку стварност тога времена, с обзиром на улогу коју су такве везе имале (држава је посјед владара са којим он располаже како хоће, даје области у мираз или их прима итд).⁵⁴⁰ Можда и коријене угарских претензија или барем легитимацију за њих треба тражити управо у таквим родбинским везама (поготово на основу оних из времена Белоша), документованим и мање документованим (и договорима и миразима за које не знамо) као и универзалистичким схватањима тог доба које су преко византијског утицаја у Угарској

⁵³⁶ Титуле: „*Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servieque*“ (1203. године), в. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, ed. T. Smiciklas, Zagreb 1905, No 16 (= CD III); „у титулатуру угарски владари уносили и оне земље које су у врло кратком раздобљу заиста надзирали, нпр. Србију и Бугарску, задржавши титуле до XVI вијека и пада угарске државе.“ Т. Живковић, *Rama...*, 158; „*Andreas Dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruieque Rex*“ (1205. године) - Андрија II (1205-1235), в. Gusztáv Wenzel, *Monumenta Hungariae historica VI*, 300, Doc.# 185; Рашка и Босна су дио државе кнеза Часлава. С. Ћирковић, *Историја Босне*, 39-41; *ISCH I*, 149, 158-162, 166-167, 181.

⁵³⁷ Уп. *ISCH I*, 263-273.

⁵³⁸ *ISCH I*, 202, од значаја за овај дио рад је 197-212; John Van Antwerp Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, 1994, 3.

⁵³⁹ Сам Немања рођен је у Рибници, код данашње Подгорице, гдје је и примио прво крштење по католичком обреду. Вукановићи (од којих потичу Немањићи) имају блиске родбинске везе са Војислављевићима, чијег родоначелника Стефана Војислава, византијски извори називају „Војислав Диоклетијан“ (Βοϊσλάβος ὁ Διοκλητιανός), „Травуњанин Србин“ и „архонт Срба“ (Στέφανος ὁ καὶ Βοϊσθλάβος, ὁ τῶν Σέρβων ἀρχὼν), а његову земљу „земљом Срба“ (Скилица) в. *ВИИИЈ III*, 157, 210, 212; Жупан Вукан је вјероватно директни предак Стефана Немање, деда (или евентуално деда стриц) или прадеда (ако је прадеда, онда је Стефан Вукан, син Вукановог брата Марка, Немањин деда што има смисла јер се име Урош до тад нигдје не појављује, а од тад је стално присутно у породици Немањића, узимање имена из бочне гране династије са којом постоји сукоб је мање вјероватно). У прилог томе да Марко није директан предак Немањин иде и то што се име Марко не понавља код Немањића (за разлику од имена Урош и Вукан). Извјесно је да су се бар двије гране исте династије бориле за власт у Рашкој (можда грана Завидина и грана Уроша I, односно, ако Урош његов отац онда се борба водила између Урошевих синова). Обичај да се понављају имена остаје једна од индиција (никако доказ). Што се тиче сродства са владарима околних држава и области оно што додатно отежава утврђивање сродства са околним владарима као и степена сродства јесте слаба видљивост кћерки у изворима. Ако је вјеровати *Барском родослову/Βετοπισу Попа Дукљанина* видимо да су постојале најближе родбинске са босанским бановима (ујак Стефана Војислава је босански бан, а у Босни је Војислав и одрастао). И касније, између владарских породица (Рашка-Дукља-Захумље-Босна) видимо такве родбинске везе (Кулинова сестра и Завидин син Мирослав, Немањин брат. Свакако, од тог најранијег периода постоје документоване везе и са Угарском. Ко је имао ресурсе, визију, вјештину, храброст и срећу кроз те родбинске везе могао је да пројектује посједе тј. своју државу. Земље се лако уносе у титуле, а тешко испуштају; Касније потискивање сјећања на раније династије од стране Немањића објашњава се потребом за учвршћивањем положаја нове династије и спречавањем нових појдела, односно, трагичних сукоба који из тога произилазе уп. *ISCH I*, 251-273.

⁵⁴⁰ уп. Стојан Новаковић, „*Бащина*“ и „*бољар*“ у *Југословенској терминологији средњег века*, Глас СКА 92, 1913, 210-255.

свакако морале бити познате, вјероватно и присутне (први угарски краљ Стефан у својим Институцијама каже да је „земља која има само један језик и један обичај слаба и склона паду“).⁵⁴¹ Као и у случају Босне, не знамо какву су договори могли постојати, али из Немањине Хиландарске повеље можемо ухватити одбљеске неких схватања тог времена.⁵⁴²

Након смрти Манојла Комнина угарска политика Комнина доживјела је слом те ускоро видимо да Бела III потчињава дијелове Хрватске, Далмацију, Срем, а том приликом придружује му се Кулин, иначе, прије тога византијски вазал.⁵⁴³ У овом периоду можемо примјетити да су византијска достигнућа епохе Комнина (са великом пажњом остваривана) изгубљена у току неколико година (пад византијског система у Подунављу и Поморављу).⁵⁴⁴ Године 1182. Угарска напада на византијске пограничне градове Београд и Браничево.⁵⁴⁵ Као непосредан повод наводи се ситуација у којој се нашла византијска царица Марија, иначе блиска рођака угарског краља Беле III, угрожена од новог византијског цара Андроника I Комнина, док је у стварности Угарска на том простору одавно имала своје експанзивне планове.⁵⁴⁶ Вођене су жестоке борбе око Београда па је град, годинама касније, у доба крсташких похода које је предводио Фридрих Барбароса 1189. године, на њих оставио утисак полусрушеног града.⁵⁴⁷ Слому је, како изгледа, доста допринијела неслога између војних заповједника у области Браничева и Ниша.⁵⁴⁸ Борбама у Поморављу придружује се и Стефан Немања.⁵⁴⁹ Године 1183. године српска и угарска војска продире све до Сердике, што је први озбиљнији српски продор тако дубоко на византијску територију.⁵⁵⁰ На другој страни Немања почиње са акцијама у Дукљи и Приморју.⁵⁵¹

Нешто касније, након 1185. године, видимо да је склопљен брак Исака II Анђела и кћерке Беле III, (Мађари су тако, макар привремено, искључени из савеза са Бугарима и Србима) од чега Византија има и знатне територијалне добитке – Београд и Поморавље, мада више ни Угарска у том подручју није могла толико самостално дјеловати, пошто је Србија тежила успоставити трајну власт над тим областима.⁵⁵² Све ово дешава се у доба кад је у

⁵⁴¹ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum II*, ed. E. Szentpétery, Budapestini 1937–1938, 1999² 625 (=SRH II); Pál Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London–New York, 2001, 38; Рокаи, 2002, 29, А. Крстић, *Чланови династија...*, 9; Белошеве потомке налазимо као истакнуту славонску властелу током друге половине XIII вијека. Поред те наведене улоге у угарском друштву, као истакнутог државника и војсковође, налазимо га и као ктитора. Та успомена сачувала се до данас у имену сремског места Баноштора в. А. Крстић, *Чланови династија...*, 397.

⁵⁴² „Када у почетку створи Бог небо и земљу и људе на њој, и благослови их и даде им власт над сваком тварју својом, постави једне царевима, друге кнезовима, треће господарима, и свакоме даде пасти стадо своје и чувати га од свакога зла које би наишло на њега. Стога, браћо, Бог премилостиви утврди Грке царевима, а Угаре краљевима и разделив сваки народ, и обичаје установи, и господаре над њима по обичају и по закону раставив својом премудрошћу.“ Хиландарска повеља на https://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/stefan-sabrana_02_c.html.

⁵⁴³ *ИСН I*, 251–252; Ferdo Šišić, *Poviest Hvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301)*, Zagreb, 1944, 102–105.

⁵⁴⁴ Јадран Ферлуга, *Византијска управа у Далмацију*, Београд, 1957, 147; *ИСН I*, 251–252; Nikola Radojčić, *Dva posljednja Komnena na carigadskom prijestolju*, Zagreb, 1907, 25; Ferdo Šišić, *Poviest Hvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301)*, Zagreb, 1944, 102–105; Nada Klaić – Ivo Petricoli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zadar, 1976, 158; С. Ђирковић, *Историја Босне*, 46–47.

⁵⁴⁵ *ИСН I*, 252.

⁵⁴⁶ Исто.

⁵⁴⁷ Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем вијеку*, Београд, 1967, 57; *ИСН I*, 252.

⁵⁴⁸ *Nicetae Choniatae Historia* ed. Immanuel Bekker, Bonn 185, 347; *Византиј IV*, 150–153; *ИСН I*, 252.

⁵⁴⁹ Стефан Првовјенчани, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовјенчаног*, изд. В. Ђоровић, Светосавски зборник књ. 2, Извори, Београд, 1938, 30–31; Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1975, 92; Winfried Hecht, *Die byzantinische Aussenpolitik zur zeit der letzten Komnenen (1180–1185)*, Neustadt-Aisch 1967, 39–41; *ИСН I*, 252; *Историја народа Југославије I*, 329.

⁵⁵⁰ Исто.

⁵⁵¹ Дукљу назива својом „дједином“ в. *Житије Симеона Немање...*, 31; о значењу ријечи „дједина“ в. Константин Јиречек, *Историја Срба II*, 54; *ИСН I*, 252.

⁵⁵² А. Theiner, *MS I*, 36; преглед шире литературе в. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 56–57; *ИСН I*, 255.

Европи оживјела идеја о покретању крсташких ратова против све јачих муслиманских држава Блиског истока, а за шта су били заинтересовани и највећи тадашњи европски владари попут њемачког цара Фридриха I Барбаросе, енглеског краља Ричарда, званог Лавље Срце, француског краља Филипа II Августа.⁵⁵³ Можемо примјетити како територија тадашње Србије поново постаје разбојиште по коме се крећу и сукобљавају разне војске, док Немања (касније и први Немањићи), вјешто користећи новонастале околности, од објекта политике великих сила покушава да постане субјекат тежећи да сачува земљу и народ, а у чему је и дио његовог великог значаја за српски народ.⁵⁵⁴

Српско-угарска сарадња (додатно ојачана родбинским везама), која је Србима омогућила да се током XII в. изборе са Комнинима, заувјек се прекида и претвара, прво у супарништво, касније и у отворено непријатељство, будући да Угарска из основа мијења своју политику према балканским земљама и Византији.⁵⁵⁵ Бела III, који је на власт дошао као византијски штићеник, окреће се против цара Исака II Анђела, пошто такво везивање за Византију није одговарало угарским експанзивним плановима ка југу, тако да су се овај пут Срби и Византија заједно нашли на правцима угарске експанзије.⁵⁵⁶ Стефан Немања је, по први пут, морао да ратује на сјеверу своје државе при чему му овај пут му помаже Византија, која је чак и дипломатским путем настојала да заустави Угарску, што се види из преписке Исака II са папом Целестином III и Белом III.⁵⁵⁷ Са слабљењем Византије отвара се пут угарској експанзији, чиме почиње следеће раздобље српске историје и српско-угарских односа.⁵⁵⁸

Опадање утицаја Византије (која је нешто раније утицала на постављање Стефана Немањића за владара) због њених унутрашњих и спољних проблема - притисака Бугарске и римско-њемачког цара Хенриха VI, као и раст угарског утицаја (примјетног и у Немањино вријеме), сад је постало још очигледније.⁵⁵⁹ Немањиног савезника угарског краља Белу III, унука српске принцезе Јелене, (с обзиром на Немањино сродство са ранијим великим жупанима, вјероватно и сродника) наслиједио је син Емерих, док је други син Андрија постао херцег Далмације и Хрватске.⁵⁶⁰ Угарски планови да се заузму градови на обали Дунава постојали су и у Немањино доба, али тек око 1198. године Угарска преузима Београд чиме се граница између Србије и Угарске устаљује на том правцу, док су амбиције угарских краљева биле усмјерене још даље ка византијским градовима на путу за Цариград.⁵⁶¹ Србија и Угарска имају заједничку границу и око Цетине и Неретве (Хум и Крајина граниче са Хрватском), па су већ око 1198. године уочљива непријатељства између херцега Андрије и Стефана Немањића и на том правцу,

⁵⁵³ *ИСН I*, 255.

⁵⁵⁴ Уп. *ИСН I*, 251-328.

⁵⁵⁵ *ИСН I*, 260-261; о односима Византије и Беле (који је на крштењу по источном обреду добио име Алексије) в. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 363, 364, 374, 377, 383; у вези Беле/Алексија такође в. Рокаи, нав.дјело, 51, 53, 55; Klára Berzeviczy, *King Béla III of the Árpád Dynasty and Byzantium—Genealogical Approach*, *Genealogy* 2022, 6, 93.

⁵⁵⁶ Vitalien Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie, à la veille de la quatrième Croisade*, in: *Revue historique du sud-est européen* 18, 1941, 129-130; Vitalien Laurent, *Rome et Byzance sous le pontificat de Célestin III (1191-1198)* in: *Echos d'Orient* 39, 1941/42, 26-58; Rodolphe Guiland, *Byzance et les Balkans sous la règne d'Isaac II Ange 1185-1195*, in: *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines* 2, 1964, 125-138; *ВИИИИ IV*, 250-252; Никола Радојчић, *Промјена у српско-маџарским односима крајем XII века*, Глас 214, 1954, 1-21; *ИСН I*, 260-261.

⁵⁵⁷ Исто.

⁵⁵⁸ *ИСН I*, 261.

⁵⁵⁹ *ИСН I*, 265.

⁵⁶⁰ Т. Живковић, *Рама у титулатури*, 153—164; *ИСН I*, 265; Рокаи, нав.дјело, 30-34 (пдф).

⁵⁶¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 56-59; *ИСН I*, 265.

због Хума.⁵⁶² Неслога и унутрашњи сукоби Мирославових наслѣдника (Андрију подржава Стефан Немањић, а Петар се обраћа Угарској) изгледа су допринијели тим сукобима у којима је Угарска однијела извјесну превагу будући да се херцег Андрија у једној својој поведи похвалио да је побиједио Рашку и Хум.⁵⁶³ Због, већ споменутог, опадања моћи Византије, Стефан се окреће Риму и тражи круну од Иноћентија III коју том приликом, због противљења угарског краља не добија.⁵⁶⁴

Негдје у исто вријеме и Вукан од папе тражи краљевску круну, иако од почетка своје владавине носи краљевску титулу (влада „краљевством Далмације и Дукље“), а у позадини тих дешавања (поред Вуканових денунцијација Кулина због јереси) одвија се и сукоб Дубровачке и Барске надбискупије око јурисдикције, а сам папа је наклоњенији Вукану.⁵⁶⁵ Ствари су се развијале по Вукановим жељама – барски надбискуп добија палиј, синод је одржан „на мјесту гдје се од старине“ одржава, сабор се бави разним питањима (сређивање брачних односа, изузимање клерика од свјетовне власти, целибат, бријање).⁵⁶⁶

Примјетно је да су се Вукан и Стефан, који као браћа владају посебним областима, постепено разилазили, а први знаци предстојећег сукоба уочљиви су 1200/1201. године када се Стефан развео од своје жене Евдокије, коју је Вукан лијепо примио и преко чије је територије отишла у Драч те је том приликом укорио брата.⁵⁶⁷ Године 1202. године сукоби попримају драматичан ток када Вукан и Емерих упадају у Србију и протјерују Стефана који је писао да је Вукан „довео иноплеменике на отачаство своје“.⁵⁶⁸ Вуканово преузимање пријестола имало је велику цијену пошто је Емерих то сматрао враћањем земље великог жупана под окриље угарске круне, приликом чега је Србија званично унесена у угарску краљевску титулу (гдје се задржала све до 1918. године).⁵⁶⁹ Вукан постаје велики жупан, а Емерих се заузима код папе да добије краљевске знаке.⁵⁷⁰ Детаљи нам нису познати, мада знамо да ни Стефан не сједи скрштених руку, као и да су у тим догађајима неку улогу могли имати Калојан и Кулин (сјетимо се банових родбинских веза са Немањићима), а при том је био и киван на Вукана због ранијих денунцијација папи, па ускоро имамо ситуацију да Кулин напада Емерихове земље, док чека долазак папског легата, што је Емериха наводно омело да крене у најављивани крсташки поход.⁵⁷¹ Папа кори Емериха што је напао хришћане мислећи при том на Србију.⁵⁷² Знамо да је Вукан још 1203. године на власти у Србији, јер папа даје калочком надбискупу налог да оде и

⁵⁶² *ИСН I*, 266.

⁵⁶³ Tade Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II*, Zagreb 1904-1916, 296; Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 21, 190, 299; *ИСН I*, 266.

⁵⁶⁴ A. Theiner, *MS I*, 6; *ИСН I*, 266.

⁵⁶⁵ Вукан је тврдио да је у сродству, могуће преко своје жене, са папом Иноћентијем III в. *ИСН I*, 266.

⁵⁶⁶ Ivan Marković, *Dukljanskobarska Metropolija*, Zagreb 1902, 46, 180-189; Станоје Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, Београд 1912, 77-88; *Историја Црне Горе II/1*, Титоград, 1970, 15-18; *ИСН I*, 266-267; у каснијим вијековима у изворима везаним за Барску надбискупију, налазимо термине *Serbiae primas* (примас Србије) и *totius regni Serviae primas* (примас свег краљевства српског).

⁵⁶⁷ *Визант IV*, 164-166; Михаило Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовјековној Србији*, Београд, 1990, 30-32; Станоје Станојевић, *Стефан Првовјенчани*, Годишњица Николе Чупића 43, 1934, 8-9; A. Theiner, *MS I*, 6; *ИСН I*, 268.

⁵⁶⁸ Станоје Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, Глас 153, 1933, 96-99; *ИСН I*, 268.

⁵⁶⁹ *ИСН I*, 268.

⁵⁷⁰ О Вукановим титулама в. Ђорђе Бубало, *Титуле Вукана Немањина и традиција Дукљанског краљевства*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија - Зборник радова, 2011, 79-95; Катарина Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, Српска краљевства у средњем веку - зборник радова, Краљево 2017, 47-85; *ИСН I*, 268-269.

⁵⁷¹ Сима Ћирковић, *Један прилог о бану Кулину*, ИЧ IX-X, 1959, 71-77; *ИСН I*, 268-269.

⁵⁷² С. Ћирковић, *Један прилог о бану Кулину*, 71-77; *ИСН I*, 269.

разријешу епископе обавезе поковања цариградском патријарху и учврсти их у католичкој вјери.⁵⁷³

Ако не знамо да ли је (и колико) Кулин нашкодио Вукану, знамо да Калојан јесте, а узрок тог сукоба били су градови у долини Велике Мораве и Дунава.⁵⁷⁴ Мађари узимају Сирмиј, Београд, Браничево још 1183. године (нешто касније су их дали као мираз за Маргариту, кћерка Беле III, Емерихова сестру, која је као жена Исака II Анђела постала византијска царица), а управо на те области претендовали су и Бугари.⁵⁷⁵ Калојан такође од папе Иноћентија III, тражи царске знаке (нешто касније добија краљевске).⁵⁷⁶ Док папа потом доприноси смањењу тензија између Емериха и Калојана, то Калојана не спријечава да нешто касније са Куманима, упада и хара по Србији, а управо са тим нападом повезује се повратак Стефана Немањића на власт.⁵⁷⁷ Иако сам напад није уклонио Вукана са власти створио је повољне услове за Стефанов повратак (видимо да је још 1204. године Вукан на власти, јер у преписци Иноћентија III и Емериха још фигурира његово крунисање).⁵⁷⁸ Вуканов положај је несигуран што се да закључити и по томе што је налог калочком архиепископу остао нереализован, а сукоб Емериха са братом Андријом додатно погоршава ситуацију која за Вукана постаје посебно тешка након Емерихове смрти.⁵⁷⁹ Ускоро је Калојан крунисан у Трнову.⁵⁸⁰ Не знамо како се Стефан конкретно вратио на власт, (изгледа да је постепено преузимао власт), а он сам описује разарања Србије током унутрашњих борби („оскврњи се земља наша од безакоња наших и падосмо у плен иноплеменика“).⁵⁸¹ Борбе су престале вјероватно током 1204. године, а већ 1205. године видимо стање које је успоставио Немања - Стефан је владар, а Вукан вели кнез са удеоном облашћу.⁵⁸² Ускоро се шири и Немањин култ, преносе мошти, што је додатно стабилизовало прилике у Србији и у наредном периоду учврстило Немањиће као светородну династију, самим тим незамјењиву, смањујући могућност сукоба.⁵⁸³ Далекосежна посљедица овог сукоба између браће јесте уношење Србије у угарску краљевску титулатуру, што ће наредних вијекова Угарској давати (из њене перспективе) легалан повод да посеже за српским областима.⁵⁸⁴

Послије заплета око покушаја крунисања почетком XIII вијека кад је Стефан упутио захтјев Иноћентију III који није одобрен, најприје због противљења угарског краља, по стабилизацији прилика, након унутрашњег сукоба Стефана и Вукана, услиједио је нови захтјев 1217. године, папи Хонорију III, овај пут са више успјеха те је Стефана крунисао папски легат краљевским вијенцем из Рима, али како се Србија поново приближавала византијском свијету почело се тврдити (Теодосије) како је, заправо, Свети Сава крунисао

⁵⁷³ A. Theiner, *MS I*, 19; *ISCH I*, 269.

⁵⁷⁴ *ISCH I*, 269.

⁵⁷⁵ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 58-59; уп. Михаило Динић, Јован Ангел „*dominus Syrmiae*“, Гласник ИДНС IV, 1931, 436-437; *ISCH I*, 269.

⁵⁷⁶ О Калојану в. Francesco Dall'Aglia, *Rex or Imperator? Kalojan's Royal Title in the Correspondence with Innocent III*, *Studia Ceranea* 9, 2019, 171-185.

⁵⁷⁷ *ISCH I*, 269-270.

⁵⁷⁸ A. Theiner, *MS I*, 22; *ISCH I*, 270.

⁵⁷⁹ *ISCH I*, 270.

⁵⁸⁰ Калојаново крунисање и титула в. Francesco Dall'Aglia, *Rex or Imperator?* *Studia Ceranea* 9, 2019, 173-174; *ISCH I*, 270.

⁵⁸¹ *ISCH I*, 270.

⁵⁸² Реља Новаковић, *О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу*, Хиландарски зборник 1, 1966, 91-113; *ISCH I*, 270.

⁵⁸³ *ISCH I*, 270; „Хоћу овде да испричам мржњу браће, а устежем се од стида“ Теодосије, *Житија*, Београд, 1998, 159.

⁵⁸⁴ Уп. са каснијим походима на Србију у доба Душана, Рокаи, 97, 98, 108, 112, 114, 118, 119, и приликама у доба Стефана Лазаревића Рокаи, 126, 127, 131-136, 139, 145, 154.

Стефана у манастиру Жичи.⁵⁸⁵ Као и први пут то је довело до реакције те је угарски краљ Андрија испровоциран крунисањем намјеравао да интервенише, али због крсташког похода на коме је до 1218. године то није било могуће у том тренутку (поход био могућ тек 1220 године), а опасност од похода отклонио је Свети Сава, што Савини биографи представљају као једно од Савиних чуда.⁵⁸⁶

У доба краља Владислава искрсавају поново проблеми око Хума, овога пута са херцегом Хрватске Коломаном 1237. године, пошто је херцег ушао у Босну да се позабави патаренима, па одатле ударио на Хум који је припадао Тољену, потомку Немањиног брата Мирослава (ту акцију је похвалио и папа Гргур IX).⁵⁸⁷ Будући да су том приликом посједи у Хуму били угрожени, краљ Владислав је морао да се позабави озбиљније тим дијелом своје државе што је нашло одраза и у његовој титулу у којој се од тада спомиње и Захумље.⁵⁸⁸ Послије свечаног пријеноса Савиних моштију из Трнова, Владислав креће ка Хуму и долази до Цетине, гдје се састао са представницима града Сплита, са којима је том приликом закључио уговор о пријатељству и савезу 23. јуна 1237. године (уговор се односио и на борбу против заједничких непријатеља).⁵⁸⁹ Проблеми за Владислава се гомилају након пада његовог моћног таста Јована II Асена кога је наслиједио Калиман (осим тога, Бугарска је прилично пострадала од Монгола и принуђена је да им плаћа данак) што слаби његов положај управо у моменту кад Монголи гонећи Белу IV преко Србије и Босне стижу до Далмације, уз пут пљачкајући низ градова (Котор, Свач, Дриваст) што доводи до новог незадовољства становништва и властеле, те је Владислав пред побуном 1243. године морао да одступи у корист свог најмлађег брата Уроша I (1243-1276).⁵⁹⁰

Владиславова жена постаје изгнаница у Дубровнику, а ускоро видимо да су се Владислав и Урош помирили.⁵⁹¹ Провалом Монгола Угарска је прилично пострадала и практично претворено у рушевине (конфигурација тла погодна је за брзо кретање коњаника за разлику од Балкана), Бугарска је такође у расулу и под још тежим јармом, док су у Цариграду немоћни Латини, а грчке државе које стреме обнови Византије у међусобним сукобима, чиме се Србији тј. Урошу I отворио шири простор за дјеловање, све до 1261. године кад се обнавља Византија, али се поновно успије и Угарска.⁵⁹² Положај Србије постаје сличан оном из доба Немање, само што је овај пут Србија била већа и јача, самим тим самосталнија и отпорнија на спољне притиске.⁵⁹³

⁵⁸⁵ Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagreb, 1894, 91; Ludovico Antonio Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores XII* (=RIS), 340 E; *ISCH I*, 300.

⁵⁸⁶ Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Београд, 1988, 248; Теодосије, *Житије св. Саве*, 152-154; Станоје Станојевић, *О нападу угарског краља Андрије на Србију због прогласа краљевства*, Глас 161, 1934, 107-130; *ISCH I*, 302.

⁵⁸⁷ Marko Vego, *Povijest Humske zemlje (Hercegovine) I*, Samobor, 1937, 90; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 62; *ISCH I*, 313.

⁵⁸⁸ Станоје Станојевић, *Студије о српској дипломатици, Институција*, Глас 92, 1913, 144; Ст. Станојевић, *Студије...*, *Потпис*, Глас 106, 1923, 36; *ISCH I*, 313.

⁵⁸⁹ Михаило Динић, *Три повеље из исписа Ивана Луцфа*, Зборник ФФ 3, 1955, 71-74; *ISCH I*, 314.

⁵⁹⁰ *ISCH I*, 314.

⁵⁹¹ Владиславови потомци нису имали неку значајнију улогу у каснијем политичке животу; дубровачки кнез обавезао се Урошу да она неће „ни по мору, ни по суку, ни у Босни“ угрозити Уроша. У случајевима унутрашњих сукоба у Србији, Босна је била уточиште једној од сукобљених страна (ако имамо у виду односе Стефана Немањина и Кулина нешто раније или ако поклонимо повјерење наводима ЈПД о Кочапару, Стефан Војиславу итд); Душан Синдик, *Ко је аутор оснивачке повеље храма св. Николе у Хвосну*, ИЧ 19, 1972, 69-71; Грегор Чермошник, *Канцеларијски и нотарски списи*, 52-57; *ISCH I*, 341-342.

⁵⁹² *ISCH I*, 342.

⁵⁹³ *ISCH I*, 342.

Године 1247. Босна је од стране папе Иноћентија IV изузета из јурисдикције Дубровачке надбискупије и предата под надлежност угарске надбискупије у Калочи, вјероватно због тога што Дубровник није био довољно агилан у сузбијању јереси у залеђу са којим је имао блиске трговачке и друге везе, док су угарски феудалци, на подстицај калочког надбискупа и угарског краља, веома активно дјеловали и у самој Босни гдје воде крсташке ратове против јеретика (спомиње се спаљивање, а у та дешавања укључени су и доминиканци), што је све имало пролазне резултате.⁵⁹⁴ Због губитка јурисдикције (а самим тим и прихода) Дубровник још жешће насрће на Барску надбискупију.⁵⁹⁵

Оснивање Мачванске бановине 1254. године, (која је још једна од карика у ланцу угарских бановина, као и Босна и Усора, од Јадрана до Карпата којима су обично управљали чланови краљевске породице или особе од највећег повјерења), Бела IV врши још јачи притисак на Србију.⁵⁹⁶ Избјеглом руском кнезу Ростиславу Михаиловичу, зету Беле IV и тасту бугарског цара Михаила Асена, у почетку је повјерена управа бановине, а сам кнез је неко вријеме играо значајну улогу на Балкану (посредник између Никејаца и Бугара 1256. године).⁵⁹⁷ С тим у вези, треба напоменути да је основна функција бановина била да бране угарску територију, а по стварању прилика постану полазна тачка нове експанзије.⁵⁹⁸ Други правац преко кога Мађари врше притисак јесте Хум, преко кнеза Радослава (назван „верним клетвеником угарског краља“), који се прикључио савезу против Уроша I.⁵⁹⁹ Могуће је да је тада склопљен нови савез између Србије и Угарске. Приликом сукоба цара Никејског царства Михаила Палеолога и епирског деспота Михаила Анђела, Михаило Палеолог припремајући се за обрачун тражи савезнике на свим странама па видимо да са њим сарађују Мађари, а ускоро и Срби (Урош још једном мијења страну).⁶⁰⁰ О блиским везама Уроша и Угарске у том периоду говоре и подаци о учешћу трупа из Србије и Босне у рату против Пшемисла II Отакара, чешког краља, 1260. године.⁶⁰¹

Вријеме угарског полета трајало је кратко, ускоро се уочавају слабости због којих притисци на Србију и Бугарску нису могући као што је то био случај раније.⁶⁰² Краљ Урош (чији положај су једну деценију одређивали тада обновљена Византија и Угарска), по једној штајерској хроници 1264. године учествује у свадбеним свечаностима Беле, млађег сина Беле IV, а ускоро уочавамо и нове родбинске везе између угарске и српске династије.⁶⁰³ Наиме, брак, Драгутина и унуке Беле IV, Каталине, кћерке старијег сина Стефана потврђен је у више извора (ако је судити по њима, брак је био стабилан и плодан), мада ниједан не даје назнаке о времену кад је склопљен.⁶⁰⁴ Ускоро долази до сукоба Беле IV и сина Стефана V, што је за посљедицу имало „подјелу“ државе, будући да

⁵⁹⁴ ИСН I, 346.

⁵⁹⁵ Ст. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, Београд, 1912, 105-156; ИСН I, 346; *Историја Црне Горе 2/1*, 21-27.

⁵⁹⁶ ИСН I, 346.

⁵⁹⁷ ИСН I, 346.

⁵⁹⁸ Сима Ћирковић, *Бан*, у ЛССВ, 28-29; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 40, 72-75, 89, 118; ИСН I, 349.

⁵⁹⁹ ИСН I, 349.

⁶⁰⁰ ИСН I, 351; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 420, 428, 430.

⁶⁰¹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 73; ИСН I, 351.

⁶⁰² ИСН I, 352.

⁶⁰³ Continuator Cosmae i Отокар из Гојле в. у Константин Јиречек, *Историја Срба I*, 180, нап.110; ИСН I, 352.

⁶⁰⁴ Владислава (Драгутиновог сина), нешто касније, као претендента на угарску круну дисквалификовало је то што је православне вјере. Детаљно о Драгутиновим везама са угарским двором в. Александар Крстић, *Чланови династија...*, 107-108, 86-116; Рокаи, нав.дјело, 71-72; ИСН I, 352.

је Стефан, као „млади краљ“ (институција коју су Срба, по свој прилици, преузели из Угарске), добио на управу источне области, што није окончало сукобе.⁶⁰⁵ Података о држању краља Уроша у тим угарским унутардинастичким сукобима нема.⁶⁰⁶

Ускоро, у изворима налазимо трагове сукоба око Мачванске бановине. Наиме, 1267/1268. године Урош напада Мачванску бановину, којом тада влада унук угарског краља Бела Ростислављевић, наносећи Угарској велику штету (по угарским изворима), приликом чега је поражен и заробљен.⁶⁰⁷ Не зна се како се ситуација са заробљеништвом развијала, али како је тад обичај био да се заробљеници откупе, вјероватно је то био случај и са Урошем, уз склапање вазалних обавезе, па постоји могућност да је управо тада склопљен брак Драгутина и Каталине.⁶⁰⁸ Како год, након смрти Беле IV, у титулатуру његовог сина и насљедника у једно мировном уговору од 3. јула 1271. године наведени су његови вазали, бан Бела Ростислављевић, херцег Мачве и Босне, бугарски претендент Јаков Светослав, Урош и „Стефан, млади краљ Србије, наш зет“.⁶⁰⁹ Изгледа је Драгутин тада, по угарском примјеру као насљедник трона, постао „млади краљ“, са том разликом да није добио посебну област којом би управљао као „млади краљеви“ у Угарској, што је довело до раздора између Уроша I и Драгутина, а крајњи исход тога је био сукоб у „земљи званој Гацко“.⁶¹⁰ Том приликом Драгутин је поразио свог оца, након чега се Урош I замонашио и отишао у Хумску земљу гдје је и умро око 1277. године.⁶¹¹ Држање мајке, краљице Јелене, за Драгутина је било веома важно – видимо да је она сину опростила, а он јој дао дио државе у коме ће владати наредне три деценије.⁶¹²

У то вријеме уочава се и успон привредних веза и експлоатација руда (везано за долазак Саса) које обично превозе поносници („власи“) караванским путевима који се протежу од мора долином Неретве преко Коњица за Високо и Олово, па за Сребреницу и Зворник, одакле се могло ићи даље за Угарску.⁶¹³ Треба такође примјетити да се српски излаз на море налазио на широком простору од Бојане, сежући некад и до Цетине, али ту је и трговачки моћан Дубровник као посредник између приморја и залеђа (али и даље), који није под српском влашћу, него спорадично признаје власт Византије, Венеције, Нормана, Угарске, а касније и Турске.⁶¹⁴

Дежевским споразумом Драгутин одступа са власти, уз договор да његови потомци након Милутина буду краљеви Србије, а као зет угарске владарске куће 1284. године, нејасно

⁶⁰⁵ Милка Ивковић, *Установа "младог краља" у средњовековној Србији*, Историјски гласник 3-4, 1957, 59-80; в. „Млади краљ“ и „Савладар“ (Раде Михалчић.), у ЛССВ, 213-214 639-640; *ИСН I*, 352.

⁶⁰⁶ Исто.

⁶⁰⁷ У вези података о заробљавању неки су изнијели одређене сумње в. Станоје Станојевић, *Да ли је краљ Урош 1268. године заробљен од Мађара*, Глас 164, 1935, 201-206; овим питањем се, такође, бавио и Динић, в. Михаило Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ, 1948, 30-36; *ИСН I*, 352.

⁶⁰⁸ А. Крстић, *Чланови династија..108*; *ИСН I*, 352. Рокаи, 85-86

⁶⁰⁹ А. Theiner, *MHI*, 295-303; *ИСН I*, 352.

⁶¹⁰ *ИСН I*, 352-353

⁶¹¹ Исто.

⁶¹² *Историја Црне Горе 2/1*, 46-50; *ИСН I*, 356.

⁶¹³ Константин Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, 271-303; Детаљно о саобраћајним комуникацијама в. Константин Јиречек, *Војна цеста од Београда до Цариграда и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, Београд, 1959, 73-189; Михаило Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ИЧ 3, 1937, 119-146; Такође в. Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974; *ИСН I*, 366.

⁶¹⁴ Михаило Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ИЧ 3, 1937, 119-146; *ИСН I*, 385; Дубровник је у то вријеме, са етничке стране посматрано, романско-словенски. Временом је словенски елеменат, из залеђа почео да преовлађује над романским. У почетку, патрицијски слој био је доминантно романски.

под којим условима, Драгутин добија Мачванско-босанску бановину којом је до тада управљала његова ташта, краљица Јелисавета.⁶¹⁵ Под тим називом у Угарској се подразумијевала данашња Мачва, крајеви уз јужну обалу Саве (са Београдом) као и сјевероисточна Босна.⁶¹⁶ Због својих посједа Драгутин је називан „сремским краљем“.⁶¹⁷ Својом пространом облашћу Драгутин је суверено владао, независно од брата Милутина, имао је добре односе са папом, уз помоћ фрањеваца планирао да покрштава по Босни и по потреби се мијешао и у угарску политику на страни Анжујаца, помажући их против посљедњег члана из династије Арпада.⁶¹⁸ У граду Дебрц, на Сави, дакле близу Угарске, имао је и сталну резиденцију, а био је први од српских владара који је повремено боравио и у Београду, који је био најзначајнији град у његовом посједу.⁶¹⁹ Ускоро над Драгутина, као уосталом и над тај дио Европе надвила се нова опасност, пошто 1285. године кан Ногај са својим Татарима продире кроз Подунавље, чиме је посебно погођена Бугарска, која се распала на више разних области, а кумански великаши који су (као татарски вазали) управљали једном таквом облашћу (Браничево), Дрман и Куделин за Драгутина постају озбиљан проблем.⁶²⁰ Залетали су се дубоко у Угарску и Драгутинове земље, што је нужно морало довести до сукоба у коме је Драгутину у помоћ прискочио брат Милутин, а и сам краљ Ладислав IV помогао је својим српским зетовима (и овом приликом уочавамо значајну улогу који има континуитет сродничких веза српске и угарске династије).⁶²¹

Посљедњу деценију XIII в. хаотичне прилике у Угарској обиљежиле су владавину посљедњег владара из династије Арпад, Андрије III Млечанина (од почетка оспораван као краљ од стране моћних супарника), који је због свог несигурног положаја морао куповати наклоност властеле, што је добродошло Драгутину да учврсти своју власт у добијеним областима.⁶²² У то доба долази до јачања обласних господара, па су односи унутар Угарске постајали све сложенији због сталног сукоба интереса, а у шта је био увучен и сам Драгутин.⁶²³ Наиме, Андрија III дарује Драгутиновом сину Владиславу 1292. године „херцештво Славонију“ као наследи посјед и жени га својом нећакињом Констанцом Морозини.⁶²⁴ И друга страна, напуљски двор, настоји да придобије Драгутинову наклоност, стога и Карло II потврђује Владиславу „херцештво Славонију“.⁶²⁵ Смрћу Андрије III 1301. године почиње раздобље борби за угарско наслеђе које траје читаву деценију.⁶²⁶ Драгутин је као блиски сродник Арпадоваца (сродничка веза српске и угарске

⁶¹⁵ О Драгутиновој области в. Михаило Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас 203, 1951, 68; *ИСН I*, 442.

⁶¹⁶ Михаило Динић, *Из прошлости Срема*, Гласник ИДНС 8, 1935, 439; О Београду в. Јованка Калић, *Београд у средњем вијеку*, 66 и даље; *ИСН I*, 441-442.

⁶¹⁷ Михаило Динић, *Средњовјековни Срем*, Гласник ИДНС 4, 1931, 1, 6 и даље; М. Динић, *Из прошлости Срема*, 439, 442 и даље; М. Динић, *Област краља Драгутина*..., 76; *ИСН I*, 441-442.

⁶¹⁸ *Историја народа Југославије I*, 349-350; *ИСН I*, 442.

⁶¹⁹ Београд је био и средиште митрополита в. Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 67; *Историја народа Југославије I*, 349-350; *ИСН I*, 442.

⁶²⁰ Исто; Други Милутинов брак (од 4-5 документованих,) такође био је са угарском принцезом из куће Арпад, Јелисаветом/ Елизабетом. Њему је претходио брак са Јеленом Дука из породице Анђела из Тесалије. Ту су још бракови са Аном Тертер, бугарском принцезом, и Симонидом, византијском принцезом. Прије свих ових бракова могуће да постоји још један (извјесна Јелена). За угарског краља Ладислава IV Куманца један хроничар каже да је, занемаривши брачну постељу, био окружен куманским љубавницама („то му је искварило срце“). в. Рокаи, нав.дјело, 74, 89-90; *ИСН I*, 442.

⁶²¹ Исто.

⁶²² *ИСН I*, 450.

⁶²³ Рокаи, нав.дјело, 90-95; *ИСН I*, 450.

⁶²⁴ Станоје Станојевић, *Две српске краљице*, Рашка I, 1929, 210-215; Станоје Станојевић, *Брачни уговор српске краљице Констанце*, Из наше прошлости I, Београд, 1934, 110-112; *ИСН I*, 450.

⁶²⁵ Рокаи, нав.дјело 91-97; *ИСН I*, 450.

⁶²⁶ Михаило Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ XLIV, Београд 1955, 64-66; *ИСН I*, 451; отац Каталине, Драгутинове супруге, Стефан V, Склопио је родбинске везе са напуљским Анжујцима, што је, након изумирања Арпадоваца по мушкој линији, постало правна основа за долазак Анжујаца на угарски трон. в. Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata, Pregled povijesti hrvatskog naroda 600.-1526 I*, Split, 2004, 203.

династије коју требамо имати у виду) иступао и као претендент на угарски трон у име једног од својих синова, док је други син, по Дежевском споразуму, требао да наслиједи српски трон, због чега се Драгутин нашао у специфичној ситуацији са једне стране у борби за дједовину у Србији, а са друге увучен у сукобе са олигарсима у Угарској.⁶²⁷

У то вријеме, Милутин се, такође, запleo у противречној политици, час је био савезник Византије, час против ње, што Драгутин није могао искористити пошто је и он запао у сличан положај у Угарској.⁶²⁸ Наиме, тамо се за трон борило више јаких кандидата, чије позиције нису зависиле толико од права, колико од моћи коју су посједовали и подршке савезника.⁶²⁹ Папе Бонифације VIII и Клемент V су у том сразу подржавали кандидата Анжујаца.⁶³⁰ Из борбе су избачени Вацлав III, Отон Баварски, тако да је Карло Роберт остао једини кандидат, па је на саборима 1307. и 1309. године властела управо њему положила заклетву те је исте године и крунисан.⁶³¹ Њему су подршку пружали, између осталих, Драгутин и бан Павле Брибирски (још више укључен у те борбе), па је Драгутин, самим тим, био један од оних који су омогућили његов успон, али ускоро иступа против њега.⁶³² Чини се да је то било под утицајем Ладислава Апора, ердељског војводе, који је био главни ослонац Отона Баварског (планирао је да му кћерка постане угарска краљица, али је након сукоба Отона затворио), удао је кћерку за Владислава, Драгутиновог сина, на кога је пренио своје амбиције, иако је већ тада било јасно да Карла Роберта готово ништа више не може зауставити у преузимању угарског пријестола.⁶³³ У све то се укључио папски легат који је осудио брак Владислава и Апове кћерке те бацио анатему на Апора након чега је он одустао од даљње борбе признавши Карла Роберта за краља, чиме су престале борбе око пријестола, али започеле борбе око обнављања краљевске власти и нарушеног ауторитета.⁶³⁴

На основу свега, видимо да се Драгутинова угарска политика показала као промашај – у Угарској није постигао ништа, замјерио се новом краљу те се тако нашао у неугодној ситуацији између двије ватре, будући да је у то вријеме још трајао сукоб са краљем Милутином.⁶³⁵ До помирења је вјероватно дошло око 1313. године пошто у изворима видимо да су браћа тада сарађивала – док је Драгутин спремао поход на Угарску, Милутин позвао да заједно иду на Хрватску против угарског великаша Младена II Брибирског (Шубића) који је упао у Хум.⁶³⁶ Исход тих (као ни каснијих) борби није ближе познат, али у наредном периоду (током прве половине XIV вијека) видимо успостављање блиских родбинских веза између Немањића и Шубића, што вјероватно значи да је неки договор, или чак савез, био постигнут.⁶³⁷ Након Драгутинове смрти Милутин је заузео његову

⁶²⁷ Исто.

⁶²⁸ М. Динић, *Однос краља Драгутина и Милутина*, 49-80; *ИСН I*, 459.

⁶²⁹ Исто.

⁶³⁰ *ИСН I*, 459; Рокаи, нав.дјело, 92-95

⁶³¹ Рокаи, нав.дјело, 91-107; *ИСН I*, 459.

⁶³² Младен Анђић, *Neočekivani pobjednik: uspon Karla Roberta do vlasti*, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 7, 2020, 127-156; Рокаи, нав.дјело, 91-107; *ИСН I*, 459.

⁶³³ Исто.

⁶³⁴ *ИСН I*, 459.

⁶³⁵ М. Динић, *Однос краља Драгутина и Милутина*, 49-80; *ИСН I*, 459; А. Theiner, *MHI*, 442-443.

⁶³⁶ М. Динић, *Однос краља Драгутина и Милутина*, 49-80; *ИСН I*, 459.

⁶³⁷ Јелена Немањић, Душанова сестра удата је за Младена III Брибирског (сина Јураја II и кнегиње Лелке), чија сестра, такође Јелена, удата за Владислава (брата Стјепана II Котроманића, Драгутиновог унука који је име вјероватно добио по ујаку Владиславу, Драгутиновом сину), мајка бана и краља Твртка. Контроверзни Д. Мандић тврди да је брак Владислава и Јелене наводно изазвао противљење трогирских власти (које су се жалиле папи), јер се, наводно, радило о браку између сродника. в. Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina: Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 1978, 223; Павле и Младен су први од кнезова Брибирских који су називани Шубић в.

државу (и затворио синовца Владислава) што је морало довести до сукоба са угарским краљем, чија су номинална права том приликом доведена у питање, тако да некадашње Драгутинове земље постају јабука раздора у српско-угарским односима.⁶³⁸

Карло Роберт 1318. године покушава да окружи Милутина непријатељима (Филип Тарентски у јужној Италији, Младен II Брибирски и папа Јован XXII, који је Милутина држао за окорјелог „шизматика“) у вријеме док је Милутин требао привести крају рат са Дубровником за који је, у недостатку јаке флоте, настојао добити помоћ Венеције.⁶³⁹ По окончању непријатељстава са Дубровником избио је рат са Младеном II који се ускоро титулише, не само као бан Хрватске и Босне, него и као „врховни господар Хумске земље“ и који је такве претензије настојао остварити ратом.⁶⁴⁰ Иако ток сукоба није познат, знамо да је у почетку Младен имао успјеха пошто га 1318. године већ налазимо у близини Дубровника, гдје прима њихово посланство приликом чега им је опростио штету коју су раније, заједно са српском властелом, нанијели његовим поданицима и одобрио им да могу да примају бјегунце из српске државе.⁶⁴¹

Године 1319. Милутин тражи од Дубровчана да приме Младеновог брата Гргура Брибирског и друге таоце, док Младен не испуни шта је договорено (иначе, и Младен је држао српске заробљенике нпр. сина неког Страхине, властелина из Конавала) који су ускоро откупљени.⁶⁴² Не зна се шта је Младен тада обећао, али се са великом сигурношћу може рећи да се ради о територијама у долини Неретве коју су кнезови Брибирски већ трећи пут запосјели.⁶⁴³ Филип Тарентски је сматрао да Младен II може бити од користи „против Грка шизматика“, у чему је имао подршку папе Јована XXII.⁶⁴⁴ Будући да су власт српског краља признавали албански великаши у околини Драча (што је област око које су се борили Срби, јужна грана Анжујаца и Византија) њих су Филип Тарентски и папа настојали искористити као и Младена II, па су у ту сврху чак упутили посебног легата да изазове побуну којом би збацили власт „шизматичког“ рашког краља.⁶⁴⁵ Из извора нису познати детаљи ове папске акције, али из извора видимо да је власт Милутина, као и његовог наслједника, над сјеверном Албанијом нетакнута.⁶⁴⁶ Управо у то вријеме, кад је требао да букне устанак у Албанији 1319. године, најјачи Милутинов противник, Карло Роберт почиње пустошења граничних области (лично командујући акцијама).⁶⁴⁷ Заузима Мачву, чиме је језгро некадашње Драгутинове државе ставио под своју власт, што није

Bribirski, Mladin III.. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 28. 11. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=9488>>.

⁶³⁸ Сергије Димитријевић, *Новчане емисије краља Драгутина, Владислава II, и краља Милутина*, *Старинар* 27, 1976, 133-134; *ИСН I*, 472.

⁶³⁹ Краљев властелин Хрватин је Дубровчанима наносио велике штете, *Monumenta ragusina V*, Zagreb, 1897, 108-110; *ИСН I*, 473.

⁶⁴⁰ *ИСН I*, 473; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, 1976, 427-432.

⁶⁴¹ Damir Karbić, *Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 22, 2004, 1-26; *ИСН I*, 473.

⁶⁴² N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 427-432; *ИСН I*, 473.

⁶⁴³ *ИСН I*, 473.

⁶⁴⁴ Папа се, између осталих обратио Радославу, „кнезу Албаније“, вјероватно из околине Кроје, Владиславу Годому, „кнезу Дукље и приморске Албаније“ в. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, Vindobonae, 1913, 194-197; *ИСН I*, 474; Треба примјетити карактеристична словенска имена код властеле на територије Албаније.

⁶⁴⁵ Исто.

⁶⁴⁶ Александар Соловјев, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, Архив АСЈЕ 3, 1926, 123-124; *ИСН I*, 474.

⁶⁴⁷ Два похода се први пут спомињу у Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 70-71, 359-360; Fejér, *CD VIII/2*, 200; A Theiner, *MH I*, 470, гдје папа говори о успјеху против шизматика 1320. године; *ИСН I*, 475.

дуго трајало јер је Милутин те области повратио и Карла Роберта принудио на још једну интервенцију.⁶⁴⁸

У вријеме владавине Душана, након сукоба са рођаком босанским баном Стјепаном II Котроманићем око Хума, примјетно је како Венеција, поред Стјепана II, покушава у савез против Угарске увући и Душана, што није реализовано.⁶⁴⁹ Такво нередовно стање у односима између Србије и Босне, Дубровчанима је наносило велике штете због чега су настојали да се ти проблеми што прије ријеше, у чему су својим посредовањем и успјели убрзо након нагодбе око Пељешца са Душаном коме је мир на тој страни био потребан да би могао почети офанзивне акције ка обалама Егејског мора (експанзија у том смјеру била захтјев српске властеле).⁶⁵⁰ Након бројних перипетија на југоисточном правцима Душанове експанзије успостављен је мир са Андроником III Палеологом, што је Душану омогућило да главне снаге пребаци на сјевер одакле му је пријетила опасност од Угарске.⁶⁵¹ Карло Роберт је, наиме, искористио Душанову заузетост на јужним границама да би преотео неке области на сјеверу државе 1335. године.⁶⁵² Душанова брза реакција је, изгледа, изненадила Карла Роберта и његове трупе које су се у паници повлачиле и приликом преласка Саве код Београда доста страдале.⁶⁵³ Треба примјетити да су уз Душана овом приликом наступали и помоћни византијски одреди, у складу са споразумом који је Душан имао са Андроником III, док је на угарској страни био бан Стјепан II Которманић, чији су великаши Ружир и Милтен Драживојевић прешли на Душанову страну.⁶⁵⁴ Панично повлачење угарских трупа Душан је искористио да опет преузме Мачву.⁶⁵⁵ Ипак, сукоби на тој страни између Угарске и Србије наставили су се и сљедећих година па чак добили и вјерску димензију.⁶⁵⁶ Карло Роберт добио подршку папске курије која је нудила опроштај свих гријехова онима који узму учешћа у борби против шизматика.⁶⁵⁷ Чини се да су тих година и Срби прелазили Саву вршећи војне упаде у Срем.⁶⁵⁸ Ситуација је 1342. године била озбиљна па је у борбама опет узео личног учешћа и сам Карло Роберт.⁶⁵⁹ Њега је на пријестолу, ускоро, наслиједио син Лајош I (1342-1381), који је са новом енергијом наставио борбу против Душана, док је за Душана борба на тој страни била од секундарног значаја, будући да је главни правац његове експанзије био усмјерен ка југу тј. ка Византији.⁶⁶⁰ Постоји мало података о исходу тог рата из 1342. године.⁶⁶¹

⁶⁴⁸ Исто.

⁶⁴⁹ в. Петар Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске од 1331. до 1355. године*, Летопис МС 221, 1903, 30; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 91, 118; *ИСН I*, 512-513; В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 252.

⁶⁵⁰ Исто.

⁶⁵¹ *ИСН I*, 514-515.

⁶⁵² Исто.

⁶⁵³ Исто.

⁶⁵⁴ *Ioannis Cantacuzenos eximperatoris historiarum libri IV, I*, ed. L. Schopen (I-III), Bonnae, 1828-1832, 458; П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске...*, 15-18; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 73; *ИСН I*, 514-515.

⁶⁵⁵ *ИСН I*, 514-515.

⁶⁵⁶ П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске...*, 20-22; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 74; *ИСН I*, 515.

⁶⁵⁷ Исто.

⁶⁵⁸ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 74; *ИСН I*, 515.

⁶⁵⁹ П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске...*, 20-22; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 74; *ИСН I*, 515.

⁶⁶⁰ Исто.

⁶⁶¹ уп. Рокаи 66-69.

Нешто касније у изворима видимо да је од стране Венеције Душаново крунисања за цара поздрављено.⁶⁶² Венеција је, наиме, рачунала на Душана у својој борби са Угарском, а постојале су и неке раније родбинске везе Немањића и Венеције (уосталом као и са Угарском).⁶⁶³ Сасвим разумљиво, крунисање није признато од Угарске, која је током читавог средњег вијека настојала да Србији наметне своју власт.⁶⁶⁴ Узимање краљевске титуле довело је до рата нешто више од два вијека раније, али временом се Угарска, ипак, помирила са чињеницом да владари Србије носе краљевску титулу, мада од својих претензија према Србији није одустајала.⁶⁶⁵ Проглашење Србије за царство значило би уздизање Србије на виши степен у хијерархији држава, него што га је Угарска имала, стога су за Угарску Душан, а нешто касније и Урош, били су само *rex Rassie* и од тога се ни у једном тренутку није одступало.⁶⁶⁶

Услијед обнављања непријатељства између бана Стјепана II Котроманића и цара Душана, Венеција је, без већег успеха, покушала да посредује те је Душан ускоро са својом војском дошао у Хум око кога су се он и Стјепан II већ неко вријеме спорили.⁶⁶⁷ Права на Хум је на Стјепана II Котроманића, изгледа пренио његов ујак Владислав, Драгутинов син, који је, вјероватно као и његов нећак Стјепан II, Милутинове потомке сматрао узурпаторима на пријестолу Немањића.⁶⁶⁸ Душан је, ускоро, прешавши преко Неретве, упутивши се ка старим границама државе, пошао даље ка Западу, а Трогир и Шибеник у очекивању да ће Душан ускоро доћи до Крке припремили су му посланства и дарове.⁶⁶⁹ Наиме, Душан је кренуо да током своје кампање помогне и својој сестри Јелени, удовици Младена III Брибирског/Шубића, која је покушавала да одбрани наслеђе свог сина Младена IV, (Угарска и Венеција су биле заинтересоване за Младенове градове).⁶⁷⁰ Међутим, због нових заплета у Македонији, која је за њега имала примаран значај, морао је своје снаге да преусмјери у том смјеру.⁶⁷¹ Гарнизони остављени у Хуму нису били довољни да ову област одбране од Стјепана II који није одустајао од ове области за коју је, изгледа, сматрао да има веће право наслеђства него Душан.⁶⁷² Том приликом је забиљежено, да је на путу за Македонију, Душан, са женом и сином, новембра 1350. године, посетио Дубровник.⁶⁷³

Нешто касније, током Душанових преговора са папом пошто је постојао обострани интерес да се побољшају односи како због Душановог сукоба са грчком црквом, тако и због већег броја католика у приморским областима, као и Душановог настојања да га папа именује „капетаном хришћанства“ (који би предводио крсташки поход шире коалиције против Турака), поново је избио сукоб на сјеверним границама.⁶⁷⁴ За разлику од сукоба

⁶⁶² *ИСН I*, 530; Михаило Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд, 1951, 87-118; Михаило Динић, *Српска владарска титула за време царства*, Зборник радова САН LIX – Византолошки институт књ. 5, Београд, 1958, 9-19.

⁶⁶³ Исто.

⁶⁶⁴ Исто.

⁶⁶⁵ *ИСН I*, 530; Ст. Станојевић, *О напади краља Андрије II на Србију због прогласа краљевства*, Глас САН 161, 1934, 109-130; Јован Радонић, *Дубровачка акта и повеље II*, 1934, 88, 89, 92, 94; Михаило Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, 108-109.

⁶⁶⁶ Михаило Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, 108-109.

⁶⁶⁷ С. Ђирковић, *Историја Босне*, 118-120; *ИСН I*, 548-549.

⁶⁶⁸ За ову тему од значаја је читав рад В. Ћоровић, *Територијални развој...*, у коме је ово питање детаљно анализирано.

⁶⁶⁹ Franjo Rački, *Notae Ioanis Lucii*, *Starine* 13, 1881, 233.

⁶⁷⁰ Š. Ljubić, *Listine III*, Zagreb, 1872, 79, 82, 98; Franjo Rački, *Notae Ioanis Lucii*, *Starine* 13, 1881, 233; *ИСН I*, 549-550.

⁶⁷¹ Š. Ljubić, *Listine III*, 79, 82, 98, *ИСН I*, 550.

⁶⁷² Исто.

⁶⁷³ Jorjo Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, *Dubrovnik*, 1939, 44-46; *ИСН I*, 550.

⁶⁷⁴ *ИСН I*, 555.

1342. године, главне обресе сукоба из 1354. године, ипак, можемо реконструисати - Лајош I је са трупамa био у Београду, док се Душан налазио под Рудником да би се нешто касније угарске трупе повукле пред српском војском, а том приликом је по свој прилици Душан заузео Београд.⁶⁷⁵ Током овог ратовања, преминуо је Лајошев брат, Стефан, славонски херцег чија кћерка Јелисавета је требала да се уда за Душановог сина Уроша.⁶⁷⁶ Трајно непријатељство са Угарском ометало је Душанову сарадњу са папом, пошто је Угарска била заштитник интереса курије на Балкану, мада се овај пут интереси угарског краља Лајоша I и папе Иноћентија VI нису поклапали.⁶⁷⁷

Угарска је и након тога повремено угрожавала сјеверне границе српске државе, али и посједе Венеције у Далмацији.⁶⁷⁸ Таквим развојем ситуације Србија и Венеција биле су упућене једна на другу, иако им интереси и циљеви нису били једнаки.⁶⁷⁹ Венеција је рачунала на Душана у сукобу са Угарском, док је Душан због недостатка флоте (без које није могао ни помишљати да узме Цариград, што је и био његов крајњи циљ) у борбу са Византијом покушао да увуче Венецију што није могло имати успјеха пошто је Венеција у Византији већ имала повлашћен положај (Душан није могао да јој понуди ништа што она већ нема).⁶⁸⁰ Душан са Јеленом и Урошем је, ускоро, примљен у ред млетачких грађана, а сарадња између Србије и Венеције више је била економска него политичка, уз једну изнимку војно-политичке сарадње тј. у вези предаје Клиса и Скрадина.⁶⁸¹ Тако је као помоћ, Душановој сестри, Јелени Шубић пристигла српска посада која није могла да се одржи, па су тврђаве предате Венецији умјесто Лајошу (који је и раније за те тврђаве показивао велико интересовање) по изричитом Душановом наређењу.⁶⁸² Посада још није ни знала да је цар Душан, у међувремену, умро.⁶⁸³

Угарска је 1358. године Задарским миром потиснула Венецију из Далмације што се подудара са временом јачања обласних господара у Српском царству након смрти цара Душана.⁶⁸⁴ Од тада Дубровник као свог врховног господара признаје угарског краља умјесто Венеције, при чему је сам град, као у увијек до тада, задржавао широку аутономију.⁶⁸⁵ Таквим развојем догађаја српска држава била је све више угрожена јер ју је Угарска окруживала са више страна, а прве на удару биле су земље Војислава Војиновића чије су приморске жупе окруживале територију дубровачке општине (а нешто касније Турци су повремено, а ускоро и све чешће, проваљивали са југа ка Србији).⁶⁸⁶ Будући да је Задарски миром, којим је Далмација на слjedeћих пола вијека укључена у састав Угарске, поремећена равнотежа снаге, очекивао се нови рат.⁶⁸⁷ Први угарски продор 1359. године

⁶⁷⁵ Рокаи, нав.дјело, 66-69.

⁶⁷⁶ Исто.

⁶⁷⁷ *ИСН I*, 555.

⁶⁷⁸ Šime Ljubić, *Listine III*, 179; *ИСН I*, 555-556.

⁶⁷⁹ Исто.

⁶⁸⁰ Исто.

⁶⁸¹ Šime Ljubić, *Listine III*, 271; *ИСН I*, 555-556; уп. „Након смрти цара Душана 1355. године, Србија је нагло ослабила па су Мађари заузели Клис у првој половини 1356. године“. Рокаи, нав.дјело, 66-69.

⁶⁸² Исто.

⁶⁸³ Исто.

⁶⁸⁴ *ИСН I*, 578.

⁶⁸⁵ О односима Дубровника и Угарске значајан је читав рад Душанка Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад, 1986.

⁶⁸⁶ О областима и њиховим границама кроз вријеме више у: Синиша Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014; *ИСН I*, 578.

⁶⁸⁷ *ИСН I*, 578; Лајош је безуспјешно покушавао објединити Угарску и Напуљско краљевство. „Млећани су се одрекли »права на Далмацију од половине Кварнера до подручја Драча« укључујући gradove Nin, Zadar, Skradin, Šibenik, Trogir, Split, Dubrovnik te otoke Osor, Cres, Krk,

завршио је повлачењем преко Саве, дакле без већих успјеха, а том приликом су Растислалићи, господари Кучева и Браничева постали угарски вазали док је, на другој страни, Војислав Војиновић тражио повод да настави рат против Дубровника, који је тада већ био под угарском влашћу.⁶⁸⁸ Наиме, Војислав Војиновић је сматрао да му припада титула хумског кнеза, а самим тим и власт над Пељешцем и градом Стоном (као централним градом те области).⁶⁸⁹ Дубровчани су даровима смиривали кнеза Војислава и цара Уроша, стога до сукоба није дошло одмах, можда и зато јер је Урош у ово вријеме још увијек имао снаге да обузда самовољу великаша.⁶⁹⁰ Пограничне чарке и упади поданика кнеза Војислава ускоро су прерасли у српско-дубровачки рат 1361/1362. године у чему је посебан интерес, као супарник Дубровника, имао град Котор који је као дио српске државе, иначе, уживао широке повластице.⁶⁹¹ Дубровник је, без обзира на то, био економски моћнији и самим тим потискивао Котор што је и био главни узрок анимозитета.⁶⁹² Тих година увео је поморску блокаду Котора док се рат на копну, са друге стране, није одвијао у дубровачку корист.⁶⁹³ Наиме, кнез Војислав је пустошио територију општине, наносећи Дубровнику велику штету, али ни он није могао преко градских зидина.⁶⁹⁴ Дубровник се због свега тога одлучио да зада, из тадашње перспективе, јак ударац – да спријечи српску државу да набавља со.⁶⁹⁵ Из извора није јасно колико је ово имало ефекта (вјероватно се ова одлука није могла спровести), а сам развој догађаја у Србији, распад царства и јачање обласних господара спасио је Дубровник (неки великаши, попут Балшића, чији примјер је слиједио град Будва, давали су Дубровнику изјаве пријатељства).⁶⁹⁶

Судбина Котора пред Маричку битку јасно указује на тадашњи распоред снага у Српском царству.⁶⁹⁷ Сам град је био угрожен од Балшића, мада је уживао подршку цара Уроша, Николе Алтомановића и кнеза Лазара, који су били у савезу против све јачих Мрњавчевића, односно Вукашина (он до 1365. године није показивао неко посебно интересовање за Котор кога је препустио својим рођацима Балшићима).⁶⁹⁸ Ускоро, Котор признаје угарску власт и долази до сукоба са Николом Алтомановићем који се веома брзо опоравио од пораза који му је нешто раније нанио Вукашин.⁶⁹⁹ Успон Николе Алтомановића објашњава се његовим везама са угарским двором, а ако се узме у обзир да су против њега наступали Мрњавчевићи и Балшићи, онда је потпуно јасно да је Никола Алтомановић морао располагати са значајним војним снагама, али и великом

Rab, Pag, Brač, Hvar i Korčula.“ Због близине балканског залеђа у новој политичкој ситуацији дошло је до процвата далматинских градова све док 1409-1420. године Далмација поново није дошла под власт Венеције в. *Zadarski mir*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 11. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66651>>.

⁶⁸⁸ *ИСН I*, 578.

⁶⁸⁹ *Monumenta Ragusina II*, 280; *ИСН I*, 579.

⁶⁹⁰ Урош негдје у ово доба признаје постојање Зете Балшића и „државе“ кнеза Војислава чиме се значајно сужавале територије под његовом контролом. Иначе, у ово доба се изненаде појављују Балшићи чији је родоначелник, по Орбину „за живота цара Стефана држао само једно село“ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 42, 317; *ИСН I*, 579.

⁶⁹¹ Драги Маликовић, *Политички односи Котора и Дубровника током XIV почетком XV века*, Зборник радова Филозофског факултета ХЛ/ Косовска Митровица, 2010, 165-200; *ИСН I*, 579.

⁶⁹² Дубровник је Которане сматрао „смртним непријатељима“ в. *Monumenta Ragusina III*, 99; Д. Маликовић, *Политички односи Котора и Дубровника...*, 165-200; *ИСН I*, 579.

⁶⁹³ Исто.

⁶⁹⁴ *ИСН I*, 579; Раде Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд, 1975, 36-40.

⁶⁹⁵ *ИСН I*, 579-580.

⁶⁹⁶ Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 48; *ИСН I*, 579-580.

⁶⁹⁷ *ИСН I*, 594.

⁶⁹⁸ *ИСН I*, 594.

⁶⁹⁹ Михаило Динић, *О Николи Алтомановићу*, СКА посебна издања, Београд, 1932, 16 и даље; *ИСН I*, 594.

смјелости.⁷⁰⁰ Занимљиво је да се Дубровник, као град који признаје врховну власт угарског краља прикључио савезу против Николе Алтомановића који је, како је већ речено, такође у блиским везама са угарским двором.⁷⁰¹ Том приликом жупанови људи су опустошили неке дубровачке територије и узели таоце.⁷⁰² Нису помагале ни жалбе угарском краљу Лајошу I пошто је жупана Николу штитио мачвански бан Никола Горјански Старији.⁷⁰³ Ускоро се млади жупан Никола, храбар и вјешт ратник, али неискусан политичар, нашао у готово безизлазној ситуацији пошто се у једном тренутку нашао са свих страна окружен противницима (кнез Лазар, бан Твртко, Вукашин).⁷⁰⁴ Може се рећи да је Маричка битка 1371. године спасила жупана Никола.⁷⁰⁵ Поход који су усамљени Мрњавчевићи, том приликом, предузели против Турака као и циљ који су си поставили (протјеривање Турака умјесто пограничног ратовања са којим се не рјешава ништа) свједочанство је храбрости, предузимљивости и државничког талента новоуздигнутог српског краља Вукашина и његовог брата, серског деспота, Угљеше.⁷⁰⁶ Са изузетком Угарске, снаге Мрњавчевића биле су најјаче хришћанске снаге на Балкану, па су самим тим и последице њиховог слома биле веома тешке.⁷⁰⁷ Уздицање нове, моћне династије, која је требала наслиједити Немањиће, овим трагичним дешавањима је заустављено, а прилика да се, у раној фази освајања Балкана, Турци зауставе, заувјек је изгубљена.⁷⁰⁸

Након косовске битке, упркос родбинским везама са Угарском (Никола II Горјански је зет кнеза Лазара), Србија се нашла стијешњена између Турске и Угарске, чији је владар Жигмунд Луксембуршки (1387-1437) само пар мјесеци након битке лично повео поход на Србију (угарске трупе су упадале у Србију 1390-1392. године) користећи изразито тешку ситуацију, што је све додатно утицало да Србија склопи мир са Турцима и прихвати вазалне обавезе.⁷⁰⁹ У сјени турске побједе у бици код Никипоља, којој су, чини се, допринијели Срби тј. млади Стефан Лазаревић са својом оклопном коњицом, почели су први преговори Србије и Угарске због којих су у два наврата кнегиња Милица, а затим и сам Стефан морали лично отићи на порту да покушају превазићи неспоразуме са султаном.⁷¹⁰ Ускоро, након битке код Ангоре 1402. године ситуација се из основа мијења, како због унутрашњих сукоба унутар Османског царства, тако и због династичких сукоба у Угарској због чега је Жигмунд присиљен да тражи савезнике (изгледа је управо он иницирао преговоре са Стефаном Лазаревићем).⁷¹¹ Делегација коју је водио Пипо Спано ускоро је постигла споразум (1403) по коме је Стефан ступио у вазални однос према

⁷⁰⁰ Треба имати на уму и да је био веома млад; *ИСН I*, 594.

⁷⁰¹ *ИСН I*, 594; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, 192.

⁷⁰² Исто.

⁷⁰³ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 16 и даље; *ИСН I*, 594.

⁷⁰⁴ Јорџо Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике I*, 1935, 231-232; *ИСН I*, 594.

⁷⁰⁵ *ИСН I*, 594.

⁷⁰⁶ О бици се писало много, а о самом сукобу знамо веома мало, *ИСН I*, 599.

⁷⁰⁷ *ИСН I*, 599.

⁷⁰⁸ Уп. *ИСН I*, 593-603.

⁷⁰⁹ Лазарева кћерка Теодора била је прва супруга угарског великаша Николе II Горјанског. László Heka, *Ugarski palatin Nikola II. Gorjanski i hrvatsko-ugarskoj povijesti (palatinska loza Gorjanskih)*. Cris, XIX (1), 2017, 35-46; Михаило Динић, *Област Бранковића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. 26 (1-2), 1960, 21-22 (=Српске земље 165-166); *ИСН II*, 63, 69; везано за овај период можемо примјетити да су Мрњавчевићи, Андрејаш и Дмитар Краљевић први потражили уточиште у Угарској, под притиском Османлија. Марко је остао у својим земљама, Дмитра налазимо у служби угарског краља, док је судбина Андрејаша непозната в. А. Крстић, *Чланови династија...*, 146-147.

⁷¹⁰ Миодраг Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд, 1978, 47-82; *ИСН II*, 70-72, 74, 77, 80, 81; такође в. Л. Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд, 1936, 66-67.

⁷¹¹ Станоје Станојевић, *Пипо Спано, прилог српској историји почетком XV века*, Београд, 1901, 8-9; Исти, *О Филипу Маџарину*, Гласник ИДНС 4, 1931, 302, 304; *ИСН II*, 71; Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, 353.

Жигмунду, због чега је могао рачунати на војну помоћ Угарске, а при том добио Мачву и Београд (који ускоро постаје снажно војно утврђење и јак привредни центар).⁷¹² Како је Србија добила и Голубац, њена граница на Дунаву коначно је била сигурна, а центар српске државе се од тог времена премјешта у Подунавље.⁷¹³

Овакав развој ситуације пружио је Стефану Лазаревићу прилику да покуша уклонити турски утицај и учврсти свој положај након сукоба са Бранковићима, тим прије што су Босна и Србија доспјеле у фокус политике Жигмунда Луксембуршког који је од 1404-1408. године често упадао у Босну без неког већег успјеха све до битке на Добору (након које је заробљену босанску властелу побацао са зидина града).⁷¹⁴ Нешто касније, Жигмунд оснива витешки ред Змаја у коме Стефан Лазаревић има истакнуто мјесто.⁷¹⁵ Године 1408. избија побуна Стефановог брата Вука (заједно са Турцима и Бранковићима упада у Стефанове области), а Угарска шаље помоћ Стефану (прво Пипо Спано, затим и Жигмунд лично), али је, ипак, Стефан Вуку морао уступити дио државе.⁷¹⁶ Сарадња између Угарске и Србије наредних година још више се продубљује - Србија је од Угарске препозната као брана продорима Османлија ка Угарској (што је морало имати утицаја и на деспотовог зета, босанског војводу Сандаља Хранића који је измијенио свој непријатељски став према Жигмунду).⁷¹⁷ Стога је 1411. године постигнут нови споразум између Жигмунда и деспота Стефана чије одредбе нису сачуване, али се уопштено може рећи да је Стефан том приликом прихватио вазалне обавезе, као и раније, овај пут добивши многе посједе у Угарској (претпоставља се да је тада добио и Сребреницу).⁷¹⁸ Поводом измирења Жигмунда и пољског краља 1412. године одржан је турнир у Будиму на коме је био присутан и Стефан (на турниру се, иначе, посебно истакла властела из Босне).⁷¹⁹ Будући да Стефан, није имао дјете настојао је још за живота да регулише питање насљедника због чега је 1426. године сазвао сабор у Сребреници (Страгари) прогласивши, том приликом, за насљедника свог сестрића, Ђурђа Бранковића, чији је избор потврдио и сам Жигмунд на састанку са Стефаном у Тати исте године, уз прихватање вазалног односа, али и враћање Мачве, Београда и Голупца Угарској.⁷²⁰

Кад је Деспот Ђурађ Бранковић преузео власт био је већ у зрелим годинама, пун животног искуства (прије тога је 15-ак година био друга личност Србије, одмах иза деспота Стефана), ожењен Гркињом Ирином (Јерина) Кантакузин од 1414. године, веома добро упућен у војне, дипломатске и финансијске послове и од свих српских средњовјековних владара био је у најбољим односима са Дубровником.⁷²¹ Наставак борби са Турцима пада

⁷¹² ИСН II, 71-72.

⁷¹³ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд, 1902, 77; ИСН II, 72, 98.

⁷¹⁴ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 209-214; ИСН II, 80.

⁷¹⁵ Представе симбола змаја откривене су на пећњацима у деспотовом дворцу. в. G. Fejer, *Codex diplomaticus X/4*, Budaе, 1841, 687; J. Радонић, *Споразум у Тати*, 157; Јованка Калић, *Палата српских деспота у Будиму*, Зограф 6, 1975, 53; ИСН II, 80-81.

⁷¹⁶ ИСН II, 80-84.

⁷¹⁷ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 213-214; ИСН II, 85.

⁷¹⁸ *Deutsche Reichstagakten VII*, Gotha, 1878, 125-127; о још неким дешавањима на релацији Жигмунд-деспот уп. Imre Nagy, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő VI (=Codex Zichy)*, Budapest, 1894, 451-452, 463, 466; J. Радонић, *Споразум у Тати*, 155 и даље; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 214; ИСН II, 85-86.

⁷¹⁹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 220; ИСН II, 85.

⁷²⁰ Вријеме одржавања сабора није прецизно одређено. О томе в. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 350; Никола Радојчић, *Српски државни сабори*, Београд, 1940, 175-177; J. Радонић, *Споразум у Тати*, 174-175, 192-193; ИСН II, 214-215; Иван Божић, *Дубровник и Турска*, Београд, 1952, 34; Михаило Динић, *За историју рударства II*, Београд, 1962, 20; за преглед литературе о том питању в. М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 129.

⁷²¹ Ђурађ се женио најмање два пута, највише порода имао је са Јерином. в. ИСН II, 218; Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд-Бања Лука, 1999. 99-100.

у 1425. године, али деспот Стефан није дочекао њихов крај.⁷²² Тада Турци освајају Ниш и Крушевац (1426) и опседају Ново Брдо које Срби и Дубровчани бране (1427).⁷²³ По споразуму у Тати Београд је предат Угрима, док Голубац није јер је заповједник града, Јеремија, тражио откуп, а кад га није добио предао је град Турцима, чиме је значај Београда додатно порастао.⁷²⁴ Око Голупца Турци и Мађари воде борбе (1428) па закључују мир током кога Жигмунд гради нови град наспрам Голупца.⁷²⁵ Ђурађ је противно споразуму из Тате задржао Мачву.⁷²⁶ Срби закључују примирје са Турцима уз тешке обавезе - харач већи од ранијег, војна помоћ Османлијама и гаранција да Мађари не прелазе преко деспотове територије (која тада обухвата сљедеће територије: Дунав на сјеверу, без Београда, на истоку до Голупца, Сталаћ, Кипријан на ушћу Топлице у Мораву, Лесковац до Новог брда; на југу до Новог Брда и даље ка Дривасту; на западу Бар, Будва и Котор па долином Лима до Добруна, преко Сребренице а одатле Дрином до Саве).⁷²⁷ Утврђени градови Крушевац и Ниш су турске тврђаве чиме, уз губитак Београда и Голупца, Ђурађ остаје без најважнијих градова (разлог због кога зида нову престоницу, Смедерево, за шта је морао добити дозволу од султана).⁷²⁸ Византијски цар Јован VIII Палеолог потврђује деспотско достојанство Ђурађу (1429), али му ускоро Зета измиче контроли – осамостаљују се Црнојевићи, а јавља се и наводни потомак Балшића, Стефан Балшић Марамонте, (1429) мада нешто касније Ђурађ успијева да поврати контролу над Зетом (1430).⁷²⁹ Након пада Солуна, деспотов двор преплављен је Грцима (деспот није жалио новца за откуп робља) којима је Ђурађ наклоњен због своје жене, а њен брат Тома Кантакузин задобија велики утицај на двору (изградња Смедерева и главнокомандујући одбрамбене војске).⁷³⁰

У спору Твртка II и Дубровника, Ђурађ стаје на страну Дубровника (1430) и наноси тежак ударац Твртку.⁷³¹ Мир је склопљен 1432. године - Ђурађ је проширио своју територију добивши са друге стране Дрине Зворник и Теочак, чиме је Сребреница добила залеђе.⁷³² Из свега овог видимо да је деспот водио офанзивну политику према Босни, а помирљиву према Венецији (у Зети).⁷³³ Године 1432. истиче трогодишње примирје између Угарске и Турске и нови рат је на помолу.⁷³⁴ Ђурађ покушава склапањем нових родбинских веза

⁷²² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 99-104; *ИСН II*, 218.

⁷²³ Михаило Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, 1958, 20-21; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 108-109; М. Динић, *За историју Рударства II*, 47-48; Исти, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник ФФ 11-1, 1970, 245; Иван Божић, *Дубровник и Турска*, 33-35; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 99-104; *ИСН II*, 218-20.

⁷²⁴ Исто.

⁷²⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 102-103, 110-116; *ИСН II*, 220-224.

⁷²⁶ *ИСН II*, 215.; о вјеродостојности текста споразума у Тати в. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 350-351; Сима Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Браничево, Пожаревац, 1968, 12-13; Јован Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима*, Нови Сад 1905, 49-50; исти, *Споразум у Тати*, 117-232 (посебна студија гдје указује на низ недостатака); Lajos Thallóczy, *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, 1895, 325-326; Иван Божић, *Средњовјековни Паиштровићи*, ИЧ 9-10, 1959, 159; Михаило Динић, *За историју Рударства I*, Београд, 1955, 73; исти, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, ИЧ I, 1935, 362; исти, *Сребреник крај Сребренице*, ЛАС СКА 161, Београд 1934, 195.

⁷²⁷ Š. Ljubić, *Listine IX*, 14-15: Љубо Спаравало, *О граничном камењу између средњовјековног Хума и Зете које спомиње Мавро Орбин*, ИГ 1-2, Београд, 1979, 89-95; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 125-126; *ИСН II*, 222.

⁷²⁸ Момчило Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 14-15; *ИСН II*, 222-224.

⁷²⁹ Који се од тада назива „Ђурађ по милости божијој Рашког краљевства деспот и Албаније господар“ в. L. Thallóczy – A. Aldasy, *Diplomatarium*, 95, 98, 142, 158, 164-166, 191, 206; током градње Смедерева - „В Христа Бога благоверни деспот Гург, господин Србљем и Поморју зетском; заповешћу његовом сазида се овај град овај в лето 6938“ (1430) в. *Записи и натписи I*, 84; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 147; *ИСН II*, 226-227.

⁷³⁰ *ИСН II*, 228.

⁷³¹ М. Динић, *За историју рударства I*, 73-74; *ИСН II*, 235-236.

⁷³² Константин Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека, Београд, 1959, 252 (нап.120), 295 (нап.274); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 124; *ИСН II*, 236.

⁷³³ Исто.

⁷³⁴ *ИСН II*, 236.

учврстити свој положај – кћерку Катарину удаје за грофа Улриха Цељског, а другу ћерку Мару за султана Мурата II, уз велики мираз и уступање Топлице и Дубочице.⁷³⁵ Ускоро се дешава устанак у Албанији, на лажну вијест о Муратовој смрти (1433), али Ђурађ не узима учешће чак ни кад се Жигмунд укључи у тај рат (1435).⁷³⁶ На сабору у Братислави (1435) Србија је укључена у систем одбране јужних угарских граница, мада успијева да избјегне разарања током сљедећег угарско-турског сукоба 1435-1437 године.⁷³⁷

Након Жигмунда, на власт долази Алберт Хабзбуршки што је испровоцирало Мурата II који ускоро креће једном војском на Угарску, другом на Србију јер му се и Ђурађ, својим држањем, замјерио током ранијег угарског упада на српске територије под османском влашћу.⁷³⁸ Иако је Ђурађ неким уступцима покушао да умири султана, он лично стиже пред Смедерево које опседа три мјесеца након чега деспот бјежи у Угарску, град бране његов син Гргур и Тома Кантакузин, али Смедерево ипак пада 18. августа 1439. године.⁷³⁹ Ускоро Ђурађ покушава да покрене нови напад на Османлије уз помоћ угарског краља Алберта који умире 1439. године па је Ђурађ принуђен да се нагоди са Турцима којима предаје Смедерево, а заузврат добија некадашње области Бранковића, уз, подразумијевајућу, вазалну обавезу.⁷⁴⁰ Ђурађ се, такође, мијеша и у борбе за угарски пријесто настојећи сина Лазара оженити Албертовом удовицом Елизабетом, па је због тог неуспјелог покушаја изгубио половицу својих посједа у Угарској, након чега бјежи у Зету одакле покушава организовати ослобођење деспотовине.⁷⁴¹ Османлије уцјењују његову главу због чега је деспот принуђен склонити се у Дубровник (што Османлије замјерају Дубровчанима) док су његови синови, Гргур и Стефан заробљени и одведени у Цариград гдје су ослијеplени.⁷⁴² Ново Брдо тада пада први пут (1441) чиме Ђурађ губи цијелу деспотовину што је деспота још више приближило Угарској.⁷⁴³ По његовом одласку из Зете за превласт се боре Стјепан Вукчић Косача и Венеција.⁷⁴⁴ Ђурађ подржава Венецију, која 1443. године по завршетку борби контролише приморје од Котора до Бојане.⁷⁴⁵ Деспот је радио и на смиривању ситуације у Угарској која је настала разводом Владислава и Елизабете (након измиривања са краљем посједи му више нису одузимани).⁷⁴⁶

⁷³⁵ Стојан Новаковић, *Царица Мара, Балканска питања*, Београд, 1906, 193, 199, 202-203; Недим Филиповић, *Неколике биљешке око Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд, 1970, 124; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 140; *ИСН II*, 241.

⁷³⁶ *ИСН II*, 242-243.

⁷³⁷ *ИСН II*, 243-244.

⁷³⁸ Иван Божић, *Две белешке о Филипу де Диверсису*, Зборник ФФ 11-1, 1970, 319-326; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 239-272; *ИСН II*, 246.

⁷³⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 239-272; *ИСН II*, 241-253.

⁷⁴⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 272-357; *ИСН II*, 250-260.

⁷⁴¹ Јелисавета/Елизабета је изјавила да ће радије поћи за римокатоличког сељака, него за шизматика, в. Ј. Радонић, *Западна Европа*, 92; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 273-274; *ИСН II*, 250-251; Ђурађ јавља Венецији своје планове у вези Угарске. в. Archivio di Stato Venezia - ASV. *Senatus Secretae Deliberationes*, XVI 6v. (по новом 7v); Š. Ljubić, *Listine*, IX, 118; о Ђурађевом боравку у Дубровнику уп. Јојко Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik, 1936, 81-88; 160 000 дуката као поклад у Дубровнику в. Чedomил Мijatовић, *Деспот Ђурађ Бранковић I*, Београд, 1880, 298-299.

⁷⁴² *ИСН II*, 250-251; Š. Ljubić, *Listine*, IX, 118.

⁷⁴³ М. Динић, *За историју рударства II*, (нап. 60); за турске изворе о паду Новог брда в. Глиша Елезовић, *Турски споменици I-1*, Београд, 1940, 1113-1124; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 296; *ИСН II*, 252-258.

⁷⁴⁴ Сима Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд, 1964, 46-70; *Историја Црне Горе II/2*, Титоград, 1970, 198-209; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 290-292; *ИСН II*, 253; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 266-275; такође в. Иво Стијепчевић - Ристо Ковачевић, *Хранићи-Косаче у которским споменицима*, Београд, Историјски часопис V, 1955, 315.

⁷⁴⁵ Исто.

⁷⁴⁶ Угарски краљ назива Србе „нашим Рашанима“ в. Сима Ћирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, Зборник МСИ I, 1970, 79-82; *ИСН II*, 255.

Сабор у Будиму је одржан 1443. године на залагање кардинала Чезарнија, Јањоша Хуњадија и Ђурађа Бранковића - одлучено да се крене у поход против Турака (Османлије су се налазиле у тешком положају због рата у Караманији).⁷⁴⁷ Здружена војска коју су водили краљ Владислав, Јањош Хуњади и деспот Ђурађ ускоро стиже до Софије и Пловидва, али су због зиме принуђени да се врате.⁷⁴⁸ Приликом повратка наносе два пораза Турцима (1444).⁷⁴⁹ Тако успјешан поход је утицао на поробљене народе па ускоро избија устанак у Новом Брду, Ђурађ заузима Сребреницу коју је раније Стефан (Стјепан) Томаш преотео Турцима, а пошто је султану потребан мир поставља се и питање обнове Деспотовине приликом чега се као спорно питање појављује Голубац.⁷⁵⁰ Због сукоба на истоку (Караманија) султан Мурат II пристаје на десетогодишњи мир и захтјева српско-угарског посланства.⁷⁵¹ Јула 1444. године деспоту враћају 24 града чиме област Бранковића долази под двоструку српско-турску управу.⁷⁵² Мада је Србија била опустошена, деспотов успјех је у томе што је повратио државу и то у још већем обиму него раније.⁷⁵³ Ипак, није могао мирно владати јер се Владислав спремао за рат, а деспот Ђурађ, који је био добар познавалац прилика на Западу (неслога), али и турске снаге, био је, сасвим разумљиво, против нових сукоба, који не би могли заобићи ни територију деспотовине.⁷⁵⁴ Ускоро, долази до битке код Варне у којој су Османлије уништиле крсташе, краљ Владислав је погинуо као и кардинал Чезарину, док се Хуњади спасао бјекством, а на власт долази Мехмед II освајач.⁷⁵⁵

Многи дијелови раније деспотове државе још нису били под његовом влашћу, мада се убрзо нагодио са Стјепаном Вукчићем Косачом који му враћа Горњу Зету, Медун и Соко док Венеција није била вољна вратити Будву, Бар и Дриваст.⁷⁵⁶ Скендербег (иначе, сродник Бранковића) напада Млечане 1447. године, вјерује се да му је новчано помагао деспот који то није могао искористити јер је био заузет на другој страни тј. око Сребренице око које се, као важног рудника, спорио са Стефаном (Стјепаном) Томашем у више наврата (иако је деспоту помагао херцег, чак су и Турци провалили, Сребреница је и даље остала спорна).⁷⁵⁷ Мурат II након повратка на пријесто 1446. године напада морејског деспота Константина Палеолога који се ширио на рачун турских вазала.⁷⁵⁸

⁷⁴⁷ О Караманидима в. Cailah Jackson, *Reframing the Qarāmānids: Exploring Cultural Life through the Arts of the Book*, Al-Masāq: Journal of the Medieval Mediterranean 33 (3), 2020, 257–281; О Караманском рату и његовим импликацијама в. М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 321, 339, 341, 354; *ИСН II*, 255–257.

⁷⁴⁸ У вези битке између Пирота и Ниша, на планини Куновици 2. јануара 1444. године, Турке је издао Турахан-бег кога је наводно потплатио деспот Ђурађ в. Љубомир Стојановић, *Родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927, 234; *ИСН II*, 256; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 326–328.

⁷⁴⁹ Исто.

⁷⁵⁰ М. Динић, *За историју рударства I*, 76; *II*, 62; исти, *Сребреник крај Сребренице*, Глас 161, 1934, 185; исти, *Грађа за историју Београда, II*, 55; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 279; К. Жиречек, *Историја Срба I*, 367; Nicolae Jorga, *Notes et extraits II*, 401, нап.4; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 332; *ИСН II*, 256–257.

⁷⁵¹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 116; *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes II*, ed. E. Darko, Budapestini, 1922, 88–89; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 335–357; исти, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, ИГ 1–2, 1970, 24; *ИСН II*, 258; ако је судити по турским изворима деспот Ђурађ је даровима и митом вратио своје посједе в. Г. Елезовић, *Турски споменици I*, 1131, 1138–1139.

⁷⁵² Исто.

⁷⁵³ *ИСН II*, 258.

⁷⁵⁴ Момчило Спремић, *Дубровник и Арагноци*, Београд, 1971, 18; *ИСН II*, 258.

⁷⁵⁵ Franz Babinger, *Von Amurath zu Amurath. Vor und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)*, Oriens 3–2, 1950, 229–265; Gavro Škrivanić, *Zašto despot Đurađ nije učestvovao u bici na Varni 1444.*, Vesnik Vojnog muzeja 16, 1970, 227–230; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 354–356; *ИСН II*, 258–260.

⁷⁵⁶ Сима Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, 80; Исти, *Историја Босне*, 279–281; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 357–358; *ИСН II*, 260–261.

⁷⁵⁷ С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, 99, 103–105; Исти, *Историја Босне*, 279–281; М. Динић, *За историју рударства I*, 76–79; *Историја Црне Горе 2/2*, 212–215; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 369; *ИСН II*, 258–261.

⁷⁵⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 369–370, 376; *ИСН II*, 262.

Ђурађ је неослијеђеног сина Лазара оженио Јеленом, ћерком његовог брата Томе Палеолога и том приликом од изасланика византијског цара поново добио деспотску титулу.⁷⁵⁹ Након смрти Јована VIII Палеолога на византијски пријесто долази Константин XI Палеолог Драгаш, син Јелене Драгаш чиме се српски и византијски двор још јаче повезују.⁷⁶⁰

У Угарској на пријесто долази Ладислав Посмрче који има тек неколико година па Јањош Хуњади (који жели освету за пораз на Варни) избија у први план.⁷⁶¹ Тражи од деспота да учествује што деспот одбија спомињући споразум који има са портом.⁷⁶² Хуњади нешто касније проваљује у Србију пљачкајући све до сукоба са Турцима на Косову 1448. где је поражен, али се опет спашава бијегом приликом чега га деспот заробљава.⁷⁶³ Мађари су обећали 100 000 дуката на име почињене штете док би као залог за исплату дуга (као талац) деспоту био предат Хуњадијев син Ладислав (уговором је било предвиђено да у случају новог рата угарске трупе неће ићи кроз Србију).⁷⁶⁴ Стјепан Вукчић Косача, са којим је деспот час у добрим, час у лошим односима, од 1449. године титулише се као херцег од Светог Саве имајући у виду да је Растко Немањић прије одласка у манастир владао Хумском земљом, али и чињеницу да се на херцеговој земљи налази Милешева, гдје су се у то доба налазиле мошти Св. Саве.⁷⁶⁵ Са једне стране, краљ Стефан (Стјепан) Томаш деспоту оспорава Сребреницу, али му је у страху од Турака (са којима је деспот у добрим односима) 1451. године предаје, док са друге стране, у Приморју у спору са Венецијом деспот не рјешава ништа ни војним ни дипломатским путем.⁷⁶⁶

Послије пораза на Косову, Угарска је заузета својим проблема (Хуњади је заузет са присталицама Ладислава) док Турска жели мир.⁷⁶⁷ Деспот се појављује као посредник приликом чега двије страна договарају седмогодишњи мир.⁷⁶⁸ Тада је договорено да Србија и Влашка плаћају пола харача док би Босна плаћала пун износ, уз опрост ранијих дугова, Турцима и Мађарима дозвољено је да тргују у Деспотовини, али угарски сабор није прихватио деспотове приједлоге те папа ослобађа Хуњадија обавеза око Смедеревског споразума.⁷⁶⁹ Хуњади заузима деспотове посједе у Угарској што је још један разлог због кога деспот брижљиво чува односе са портом све до доласка Мехмеда II (1451-1481).⁷⁷⁰

Након смрти деспота Ђурађа (1356) долази до борбе међу српском властелом, првенствено између чланова деспотове породице мада је, и поред тога, Деспотовина била исцрпљена

⁷⁵⁹ Bariša Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris, 1961, 347 (бр. 1090, 1110); уп. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 128; Владимир Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, Глас 156, 1933, 145-157; Бранислав Недељковић, *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића*, Зборник ФФ 8-2, 1964, 479-523; Јорјо Тадић, *Промет путника у старом Дубровнику*, Дубровник, 1939, 89-94; Божидар Ферјанчић, *Деспоти у Византији јужнословенским земљама*, Београд, 1960, 191-192; Љ. Стојановић, *Родослове и летописи*, 235.

⁷⁶⁰ *ИСН II*, 262.

⁷⁶¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 407; *ИСН II*, 263.

⁷⁶² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 398-404

⁷⁶³ Исто.

⁷⁶⁴ *ИСН II*, 263-265.

⁷⁶⁵ С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, 106-108; А. Ивић, *Када је и од кога Стјепан Вукчић добио титулу „херцега од светог Саве“*, Летопис МС 230, 1905, 80-94; Lajos Thallóczy, *Studien zur Geschichte der Familie Kosača und der Hercegowina*, Studien zur Geschichte Bosniens und Hercegowina im Mittelalter, Munchen-Leipzig, 1914, 146-159; *ИСН II*, 265.

⁷⁶⁶ *ИСН II*, 265.

⁷⁶⁷ *ИСН II*, 267.

⁷⁶⁸ Исто.

⁷⁶⁹ J. Teleki, *Hunyadiak kora X*, 243-244; *ИСН II*, 267, 289-293.

⁷⁷⁰ Исто.

сталним борбама - било са Турцима било борбом између Турака и Угарске која је вођена на територији Деспотовине, а да ситуација буде још гора тад се појавила масовна глад и куга док је народ у појавама небеских знамења („звјезде репатице“) себи предвиђао још веће невоље.⁷⁷¹ Ђурђа је наслиједио син Лазар (носио титулу деспота од 1446. године) који 15. октобра 1457. године склапа уговор о миру са Мехмедом II уз плаћање харача чији је износ био нешто мањи него раније (деспот Лазар није држао Ново Брдо).⁷⁷² За склапање мира залагали су се и браћа Анђеловићи, Михаило који је био веома утицајан на деспотовом двору (предводио туркофилску струју) и Махмуд, румелијски беглербег.⁷⁷³ Лазар је у лошим односима Угарском, пошто је Михајло Силађи често упадао у Деспотовину, а султан је очекујући да ће заузети противугарски став прихватио Лазара као новог деспота.⁷⁷⁴ Силађи (намјесник 14-годишњег Матије Корвина) је, иначе, од раније противник деспота Ђурђа и Лазара па се може рећи да је у Угарској, од које су Срби очекивали помоћ у борби против Османлија, побиједила странка против које је српска страна одраније водила борбу.⁷⁷⁵ За српску страну то је био незгодан сплет околности.⁷⁷⁶ Лазар није дуго владао (умро 20. јануара 1458. године), а до сукоба у породици ће доћи након смрти деспотице Јерине, маја исте године након чега, као поборници турске политике бјеже Турцима Гргур, султанија Мара и Тома Кантакузин.⁷⁷⁷ Пошто Лазар, није имао мушких потомака наслиједила га је ћерка Јелена (Јелача) у чије име управља намјесништво - Лазарева удовица деспотица Јелена, Стефан (ослијепљени деспотов син) као губернатор (обоје више наклоњени Угарској) и Михаило Анђеловић, велики војвода.⁷⁷⁸ Ускоро, краљ Стефан (Стјепан) Томаш заузима Сребреницу и 11 тврђава у околини и настоји да преузме Деспотовину путем женидбених веза, тј. удајом Јелаче, кћерке деспота Лазара, за његовог сина Стефана што је подржавао и угарски краљ Матија Корвин вјерујући да ће такво уједињење ојачати јужну границу Угарске (сам краљ Томаш је обећао да ће лично кренути у крсташки рат), док су Турци подржавали Михаила Анђеловића кога су и грађани Смедерава признали за деспота.⁷⁷⁹ Михаило је марта 1458. године у град пустио субашу са једним турским одредом који су на улазним вратима истакли турску заставу, што је изазвало револт изненађеног становништва па долази до покоља у коме су побијени Турци, али и Срби који су их подржавали док је сам Анђеловић затворен.⁷⁸⁰ За деспота је проглашен слијепи Стефан, 31. марта 1459. године, који обећава уступке мађарском краљу Матији Корвину (1458-1490), а по смрти деспота Лазара Угарском су се проносили гласови да је он Србију оставио папском легату.⁷⁸¹

⁷⁷¹ ИСН II, 303-305.

⁷⁷² Викентиј Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена II*, Београд, 1882, 87-90, 215-216; Стојан Новаковић, *Последњи Браковићи у историји и народном предању*, 1456-1502, Нови сад, 1886, 2-3; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 625-661; ИСН II, 303-304.

⁷⁷³ као дјечак био заробљен 1427. бјежећи из Новог Брда. Турци су га одвели у ропство где је преведен ислам, добио име Махмуд и напредовао као војсковођа. Њихова мајка је остала хришћанка, живјела у Цариграду уживајући благонаклоност султана још 1463. године. уп. Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад, 1968, 98; Иван Божић, *Колебање Махмуд-наше Анђеловића*, Прилози за КЈИФ 41/3-4, 1975, 159-171; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 611-624; ИСН II, 304.

⁷⁷⁴ ИСН II, 303-306.

⁷⁷⁵ Силађи је био и шурак Ј. Хуњадија в. М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 534, 553-558, 562, 565-567, 573, 578-579, 589, 595, 606-609, 612-616, 621-622, 626-628, 639; ИСН II, 306.

⁷⁷⁶ Уп. ИСН II, 303-314.

⁷⁷⁷ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 241; Georgios Sphrantzes, *Memoarii 1401-1477*, ed. V. Grecu, București, 1966, 108; В. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, 396 (бр. 1350); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 591; ИСН II, 305.

⁷⁷⁸ ИСН II, 306-311.

⁷⁷⁹ Склапање брака са „краљем Илира“ в. *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes II*, 216-217; Franjo Rački, *Prilozi za sbriku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU, Zagreb, 1867, 156-158; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 242, 244; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 628-634; ИСН II, 306-308.

⁷⁸⁰ В. Макушев, *Историјски споменици II*, 114-115; ИСН II, 306-308.

⁷⁸¹ Исто.

Махмуд Анђеловић након неког времена заузима цијелу Деспотовину, сем Смедерева чији су браниоци склонији да приме турску власт, него неизвјесну потпору Запада (са надирућом турском војском стиже други слијепи деспотов син Гргур).⁷⁸² У Смедерево долази и краљевић Стефан (Стјепан) Томашевић са стрицем војводом Радивојем, али то није могло спасити Деспотовину тим прије што је турска војска ускоро опколила Смедерево, а раније обећана угарска помоћ није стизала.⁷⁸³ Војвода Радивоје видјевши да не може одбранити Смедерево, преговора о предаји града тражећи слободан одлазак посланства што су Турци прихватили (али не и излазак угарске посаде коју су заробили) и по други пут у двадесет година ушли у Смедерево, без борбе, 20 јуна 1459. године што је уједно био и крај Деспотовине.⁷⁸⁴

Овдје треба примјетити, иако су Стефан Лазаревић и Ђурађу Бранковић успјели ојачати централну власт, окупити српске снаге (повремено ослоњени на Угарску или у сукобу са њом), и тако пружити дуг и жилав отпор Турцима, стални ратови исцрпљивали су њену економску моћ, стога су Ђурђеви насљедници остали без прихода, земља је опустошена, рудници и тргови заузети или порушени, феудална класа заузета међусобним борбама, гледала је своје тренутне интересе доводећи на тај начин земљу у расуло.⁷⁸⁵ Мада су Турци и физички уништили већину српског племства што је довело до пропасти српског феудалног друштва (са падом Деспотовине и пропашћу њене феудалне класе разбијена је и њена управна организација), поједини припадници српског племства уклапају се у турски феудални систем, чиме су, појединачно и привремено, успјели да сачувају споје посједе.⁷⁸⁶ Црква је донекле наставила традиције старе српске државе држећи се старих српских закона иако су Турци убрзо укинули Српску патријаршију подредивши је Цариградској, након чега је престао да се окупља велики црквени сабор и многе епископије дуго су остајале упражњене, јер су бивши епископи убијени или избјегли пред Турцима).⁷⁸⁷ Борба против Турака, у којој су Срби од свих балканских народа пружили највећи отпор, на овај или онај начин трајала је готово сто година да би након пада Деспотовине почео је најмрачнији период у српској историји.⁷⁸⁸

Пред турским пустошењима дио народа бјежи ка сјеверу у Угарску или ка Приморју, одакле због огромног прилива становишта дубровачка влада организује да их бродовима пребаци у Апулију, а прилив становишта се наставио и касније.⁷⁸⁹ Нешто раније, у доба Деспотовине многи Срби су се пресељавали у Банат, Срем, Бачку да би након пада Деспотовине пресељавање постало масовно.⁷⁹⁰ Угарска је на Деспотовину гледала као на бедем против Турске на својим јужним границама, а након пада Деспотовине јој је

⁷⁸² Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успонеме или Турска хроника*, Споменик 107, 1959, 39; *ИСН II*, 309.

⁷⁸³ *ИСН II*, 309-313.

⁷⁸⁴ Из Смедерава су пред пад мошти св. Луке пренесене у Теочак, а одатле у Јајце. уп. М. Динић, *За историју рударства I*, 86; *ИСН II*, 312-313.

⁷⁸⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 625-661; *ИСН II*, 314-329.

⁷⁸⁶ Видјети обимом незнатан, али значајан, прилог од неколико страна Симе Ђирковића објављен као допуна књиге Стојана Новаковића, *Историја и традиција*, Београд, 1982, кроз који се најбоље могу сагледати основне контуре развоја српске властеле; Немања Лемајић, *Средњовековно наслеђе као социолошки основ дефинисања српске елите XVI века*, Војвођански простор у контексту европске историје, 2011, 203, 199-216.

⁷⁸⁷ За однос освајача према цркви у том првом периоду османске владавине в. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 2002, 277-301 (за период Ђурађа Бранковића в. 181-187, 214, 303, 309, 315, 344).

⁷⁸⁸ *ИСН II*, 313.

⁷⁸⁹ *Историја Црне Горе 2/2*, 219-228; *Историја народа Југославије I*, 461-464; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 239-272; *ИСН II*, 266-267.

⁷⁹⁰ О Срему в. Михаило Динић, *Средњовековни Срем*, Гласник ИДНС 4, 1931; *ИСН II*, 314-330.

одговарало да се Срби населе у Јужну Угарску одакле могу као шајкаши бранити јужне границе.⁷⁹¹ Срби су насељавани у Срем и између Тамиша, Мориша и Тисе чиме су ти крајеви добијали још веће српско етничко обиљежје (угарско становништво одраније се повлачило ка сјеверу).⁷⁹² Неки српски великаши су добијали посједе у Угарској.⁷⁹³ Матија Корвин је између 1479-1483. године преселио у Јужну Угарску око 200 000 Срба из чега се види да је све рађено уз одобрење угарских власти, а настављено је и током XVI вијека.⁷⁹⁴ Путописци говоре да је у то вријеме XVI в. Србија слабо насељена и пушта.⁷⁹⁵ Дешава се и да Турци пресељавају Србе на исток, па тако знамо да су становници Новог Брда насељени у близини Цариграда као и становници Београда након његовог пада, док су у освојене крајеве Турци насељавали Турке и Цигане.⁷⁹⁶ Пад Деспотовине омео је развој српског народа, неке дијелове и искључио из токова европске историје на пар вијекова.⁷⁹⁷

На крају поглавља треба примјетити, као и у случајевима осталих јужнословенских земаља, дуготрајну мрежу родбинских веза. Поред династичких веза из доба Уроша I, које су поменуте у поглављу о Босни, овдје видимо и неке нове. У хаотичним временима, након Немањине смрти и сукоба његових синова Вукана и Стефана око његовог наслеђа, Србија је унесена у титулатуру угарских краљева. Наиме, угарски владар који је подржавао једну страну, кроз тај свој утицај покушавао је остварити и своје експанзивне циљеве. Наравно, и претходне родбинске везе са српском династијом су, вјероватно, имале одређену улогу у схватањима угарских владара око њиховог права на околне земље са чијим су династијама од раније у сродству. Нешто касније, видимо краља Драгутина као блиског сродника Арпадоваца, који чак иступа као претендент на угарски пријесто, у име једног свог сина, док је други син требао наслиједити српски пријесто што је довело је Драгутина у незгодан положај. Са једне стране, покушавајући истакнути једног свог сина као кандидата за угарски пријесто био је увучен у сукобе са олигарсима у Угарској, док је са друге стране покушавао своје другом сину обезбиједити српски пријесто, у складу са ранијим Дежевским споразумом, кога се краљ Милутин није придржавао. У овом периоду, поред Драгутина, налазимо и Милутина као зета угарског краља Ладислава IV. Формална основа угарских претензија требала би се, између осталог, тражити у таквим родбинским везама успостављеним током претходних вијекова, документованим и мање документованим, као и у универзалистичким схватањима тога доба.⁷⁹⁸

⁷⁹¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 625-661; *ИСН II*, 314-330.

⁷⁹² *ИСН II*, 314-330.

⁷⁹³ *ИСН II*, 445-479; Више о Бранковићима в. D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*; Иван Божић, *Белешке о Бранковићима*; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 625-661.

⁷⁹⁴ Само у једном наврату Павле Кињижи превео је преко Дунава 60 000 Срба в. *ИСН II*, 386-390.

⁷⁹⁵ За ову тему види више: *Света земља у српској књижевности од XIII до краја XVIII века*, приредио Томислав Јовановић, Београд 2007; Динко Давидов, *Поклоничко путовање Јеротија Рачанина у Јерусалим 1704-1706*, *Летопис Матице српске*, Нови Сад 2006, 734-744; Олга Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, *Годишњак града Београда XIII*, Београд 1966, 49-64; Бенедикт Курипешкић, *Путопис кроз Босну, Србију и Румелију*, Београд 2001; Радован Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, Београд 1961; уп. са нешто каснијим периодом Љубомир Никић, *Белешке Пола Рикoa из године 1665. са путовања из Једрена до Београда*, *Годишњак града Београда IX-X*, Београд, 1962, 125-139; као и Evlija Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Сарајево 1967.

⁷⁹⁶ насеље Београд у околини Цариграда и данас постоји; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 244-263; Радован Самарцић, *Сулејман и Рокселана*, Београд 1976, 61-82; Иларион, Руварац, *О светињама београдске цркве 1521. године*, *Гласник СУД* 49, 1881, 1-5; Александар Дероко, *Београдска икона Богородице у Цариграду*, *Старинар* 3-4, 1952-1953, 217-221; 5-6, 1954-1955, 363-364; *ИСН II*, 313, 468; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић...*, 880; о Ромима в. Душанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе, Сарајево*, 1978, 234; Ђ. Петровић, *Цигани у средњовековном Дубровнику*, *Зборник ФФ XIII/1*, Београд 1976, 123-158; Михаило Динић, *Из Дубровачких архива III*, 196 (бр. 41); Иван Божић, *Дубровник и Турска*, 88; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 331.

⁷⁹⁷ Уп. *ИСН II*, 303-330, 431-491.

⁷⁹⁸ Ради бољег схватања духа времена уп. Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд, 1935; К. Филозоф, *Повест о словима - Житије деспота Стефана Лазаревића*; К. Михаиловић из Остроанице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*; А. Ивић, *Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе*; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена*; С.

БУГАРСКА

Говорећи о Бугарској у титулатури угарских краљева морамо прво примјетити да се ради о областима на крајњем сјеверозападу тадашње Бугарске, што значи да се ради о готово занемарљивим дометима угарских владара у том правцу експанзије.⁷⁹⁹ Због свог положаја Бугарска је била много мање угрожена угарском експанзијом, него касније турском, тако да се може рећи да је епоха угарске „владавине„ над Бугарском (тј. малим дијелом Бугарске) маргинална епизода угарске и бугарске историје.⁸⁰⁰ При томе треба имати у виду сљедеће догађаје. Године 1266. војска краља Стефана V заузеле су Видин успостављајући угарску контролу над западном Бугарском.⁸⁰¹ Након што је сукоб између Беле IV и Стефана V поново избио 1263. године (иако су се помирили већ 1265. године) подвојеност Угарске је остала све до Белине смрти 1270. године.⁸⁰² Као млади краљ, Стефан V је самостално водио спољну политику те је поред ратовања уз свог оца 1266. године такође дао подршку бугарском цару Константину Тиху, супротстављајући се Јакову Светиславу, који је из Видина владао сјеверозападном Бугарском.⁸⁰³ Након што је угарска војска заузела Видин, створена је Видинска бановина, а угарски владари узимају титулу владара Бугарске, коју су носили све до 1918. године.⁸⁰⁴ Колико се радило о фикцији видимо по томе што је и у сљедећем вијеку (1365) краљ Лајош I, који је као и његови претходници носио титулу владара Бугарске, морао покренути кампању за поновно освајање Видина, којим је тада владао Иван Страцимир, и током своје владавине успоставио Видин као, углавном, независну област унутар II Бугарског царства.⁸⁰⁵

Новаковић, Срби и Турци; С. Новаковић, Последњи Бранковићи; Г. Елезовић, Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15. века, 51-125; К. Јиречек, Историја Срба I-II.

⁷⁹⁹ „Stephanus dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie Bulgarieque rex“ (1270) - Стефан V (савладар; краљ Мађарске 1270-1272), в. *Codex diplomaticus Regni Croatiae*. V, 546; „Ladizlaus Dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruiae, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque rex“ (1284) - Ладислав IV "Куманац" (краљ Мађарске 1272-1290), в. *Monumenta Hungariae historica IX*, 388, Doc.# 275; „Andreas dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque rex“ (1294) - Андрија III „Млечанин“ (краљ Мађарске 1290-1301), в. *Codex diplomaticus Regni Croatiae VII*, 172, Doc.# 151; „Ladizlaus dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque Rex, Magnifici domini Wenczelai Boemie et Polonie Regis primogenitus“ (1303) - Вацлав (краљ Мађарске 1301-1305; краљ Бохемије - као Вацлав III - и Пољске 1305), в. *Imre Nagy, Iván Nagy, Dezső Véghelyi, Codes diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő = A zichi és vásonkeői gr. Zichy család idősb ágának Okmánytára* (Pesten : 1871) I, 107, Doc.# 120; „Otto dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque Rex“ (1306) - Отон III Вителсбах, (краљ Мађарске 1305-1307; војвода Доње Баварске), в. *Imre Nagy, Nagy, Gyula, Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis = Anjoukori okmánytár* (Budapest : A Magyar tudományos akadémia, 1878-) I, 117, Doc.# 109; „Karolus dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque Rex“ (1307) - Карло I Роберт (краљ Угарске 1301/1308 – 1342), в. *Codex diplomaticus Hungaricus*. I, 131, Doc.# 124; Рокаи, нав.дјело, 53-71; „Karolus dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque rex“ (1322. године), в. *Codex diplomaticus Regni Croatiae IX*, 95; Doc.# 81; За ово поглавље значајна је синтеза Група Аутора, *Историја Бугарске*, Београд (Клио), 2008, 96-133.

⁸⁰⁰ Исто.

⁸⁰¹ <http://eurulers.altervista.org/hungary.html>; Рокаи, 49-51.

⁸⁰² Рокаи, нав.дјело, 49-51.

⁸⁰³ Исто.

⁸⁰⁴ Исто.

⁸⁰⁵ Иван Божилов, Иван Страцимир, цар във Видин (1352/1353 - 1396). Фамилијата на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография, Софија: Българска академия на науките (1994), 202.

Последица Ивановог одбијања да призна угарску врховну власт и постане вазал краља Лајоша I је опсада Видина и његов пад под угарску власт 1365. године.⁸⁰⁶ Иван Страцимир и његова породица су том приликом одведени као заробљеници (између осталих и Доротеја, која се касније удала за краља Твртка, блиског сродника угарске краљице Јелисавете и постала дворска дама мајке Лајоша I, тј. краљице мајке).⁸⁰⁷ Након освајања Видина, Мађари су успоставили своју административну контролу над читавом облашћу. Прво је њоме управљао Петар Химфи, гроф Пожуна, а касније Денис Лацкфи, који је носио титулу "војвода Трансилваније, управник Видина и господар Темишвара и Солнока".⁸⁰⁸

Мађари су уз помоћ фрањеваца започели покатоличавање локалног православног становништва Бугарске.⁸⁰⁹ Иако је трајало кратко, угарски извори тврде да је око 200.000 људи, отприлике трећина популације области, преобраћено на католицизам (бројка се сматра претјераном), а такве угарске акције око вјерског преобраћања одбијале су локално становништво.⁸¹⁰ Биљешка са маргине у једној православној вјерској књизи из тог периода одражава овај сентимент (угарска власт била је извор велике патње за људе).⁸¹¹ Цар Иван Александар, владар Бугарске у Трнову и отац Ивана Страцимира, покушао је да поврати контролу над Видином.⁸¹² Искористио је прилику када је византијски цар Јован V Палеолог био заточен у Видину, а гроф од Савоје, Амадео VI, водио кампању на бугарском Црноморском приморју.⁸¹³ Иван Александар је формирао коалицију и успио је да преговорима врати Видин тако да је угарска окупација Видина окончана 1369. године.⁸¹⁴ Упркос почетним неуспјесима када су Мађари привремено поново преузели контролу над градом, преговори између Угарске и Ивана Александра (са савезницима), резултирали су враћањем Видина Бугарској.⁸¹⁵ Касније, пред продором Османлија, последњи насљедници бугарске царске династије Шишмановаца, браћа Константин и Фружин, нашли су се у Угарској, краљевини која је само неколико деценија раније представљала пријетњу њиховој земљи.⁸¹⁶ Упркос њиховим настојањима да добију подршку Угарске, нису могли повратити власт.⁸¹⁷ Судбина њихових потомака у Угарској остала је непозната.⁸¹⁸ Ако су постојали, током друге половине XV и XVI вијека, више нису играли значајну улогу у односима између Угарске и Османског царства.⁸¹⁹ Ипак, током раних деценија XVI вијека угарски краљеви и османски султани знали су да је Бугарска "terra cesaris Sysman".⁸²⁰

⁸⁰⁶ Исто.

⁸⁰⁷ Исто; Група Аутора, *Историја Бугарске*, Београд (Клио), 2008, 105-115.

⁸⁰⁸ И. Божилов, нав.дјело, 202.

⁸⁰⁹ И. Божилов, нав.дјело, 202.

⁸¹⁰ Исто.

⁸¹¹ Исто, 209 (нап.бр. 61).

⁸¹² Исто, 202.

⁸¹³ Исто.

⁸¹⁴ Исто.

⁸¹⁵ Христо Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, София, 1998, 110-131.

⁸¹⁶ А. Крстић, *Чланови династија...*, 404.

⁸¹⁷ Исто; О Шишмановцима и овом периоду бугарске историје в. Петър Никовъ, *Турското завладяване на България и сдбата на последните Шишмановци*, Известия на Историческото дружество въ София, 1928, 7-8, 41-112.

⁸¹⁸ Исто; у вези родбинских веза бугарске династије уп. Иван Божилов, *Фамилията на Асеневци (1186-1460)*. Генеалогия и просопография, София, 1985.

⁸¹⁹ Исто; за овај период значајно је дјело Иван Божилов, Васил Гюзелев, *История на средновековна България VII-XIV век*, История на България в три тома, том I, София, 1999.

⁸²⁰ Исто.

У случају Бугарске, гдје Угарска контролише један мали дио територије, поред војних и дипломатских настојања, такође, видимо и покушај да се преко родбинских веза то подручје чвршће укључи у угарски феудални систем. С обзиром на блиско сродство краља Твртка са угарским двором, у том свјетлу можемо, између осталог, гледати и на његов брак са Доротејом Видинском, кћерком бугарског (видинског) цара Ивана Страцимира, иначе штићеницом угарског краља Лајоша и његове мајке, чија је дворска дама била. Овакво задирање угарског краља у питања женидбе својих поданика није било неуобичајено.⁸²¹

⁸²¹ За приказ односа Угарске и Бугарске током средњег вијека уп. Христо Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, София, 1998, 110-131; А. Крстић, *Чланови династија...*, 152-174.

ЗАКЉУЧАК

Средњовјековна Угарска имала је значајан утицај на сусједе. Током политичке, војне експанзије и економског успона, наметала је власт околним земљама и народима. Ово је укључивало и земље Балканског полуострва. Циљ истраживања овог рада је да анализира улогу титулатуре у процесу угарског ширења на рачун својих јужнословенских сусједа, обраћајући пажњу на могуће формалне основе за такву експанзију. При томе, рад је посебну пажњу посветио родбинским везама.

У првом дијелу рада имамо кратак приказ околности које су претходиле крунисању угарских владара, а након тога кроз набрајање титула, рад приказује територијално ширење Угарске. Кроз дуготрајне процесе обликовања територијалних аспирација и промјена власти, можемо примјетити да су политички односи у јужнословенским земљама, сасвим разумљиво, били дубоко повезани са широм геополитичком сликом тог времена. Околности карактеристичне за јужнословенски простор огледају се и у сложеним односима између различитих деноминација унутар ових земаља које су се одувијек налазиле на главним правцима кретања освајача. Кроз изворе се уочава и то да се угарска експанзија тј. њен формални основ може посматрати и у оквиру ширег и сложеног европског система династичких бракова и савеза. Такве династичке везе угарске династије са јужнословенским могле су бити основ за касније претензије поготово јер су се близина тих земаља, а неријетко и унутрашње подјеле, наметала као природни правци експанзије. Кроз приказ титулатуре у овом раду се уједно и указује на процесе дугог трајања и континуитет територијалних аспирација који су од угарских владара, заједно са круном, могли преузети Хабзбурзи. Осамостаљивање обласних господара у Србији и Босни требамо гледати као дио ширег контекста, као дух времена јер се сличан процес са сличним катастрофалним посљедицама паралелно дешавао и у Угарској. Многи кључни догађаји јужнословенске историје постају јаснији тек када се посматрају у ширем оквиру друштвених и политичких дешавања тог периода, поготово у вези са угарском историјом. На основу доступних извора и литературе, дотичемо и нека занемарена питања и аспекте угарске титулатуре као и њене улоге у дуготрајном процесу ширења угарске власти те се може рећи да титулатура угарских владара представља фасцинантан аспект средњовјековне историје и политике. Историја балканских простора обиљежена је низом промјена и територијалних амбиција разних завојевача, а које су обликовале ток догађаја кроз вијекове, остављајући трајан утицај на савремено друштво. Ови дуготрајни процеси дубоко су укоријењени у свијести балканских народа. Кроз вијекове, ове амбиције су усмјеравале ток историјских догађаја. Узимајући у обзир, поред титулатуре која је тема овога рада, етничку разноликост угарског краљевства као и неке спорадичне трагове владарске идеологија (први угарски краљ Стефан у својим Институцијама каже да је „земља која има само један језик и један обичај слаба и склона паду“) можда би један од закључка требао бити и на трагу тврдње о одређеним универзалистичким стријемљењима

угарских владара. Поријекло тих стријемљења би се могло пратити до првих вијекова мађарске историје кад је византијски утицај био веома јак.

При разматрању прошлости Хрватске, Далмације и Славоније у контексту угарске експанзије, сусрећемо се са неколико значајних момената. Постоје контроверзе око припадности одређених регија (да ли је Славонија припадала Хрватској, Угарској или била нека сива зона), као и статуса загребачке бискупије (Загреб је био центар Славоније, због чега је питање бискупије успут и споменуто). Експанзија Угарске у овом правцу, поред близине и унутрашњих конфликта у тим областима имала је и формално-правну основу у родбинским везама између угарске и хрватске народне династије. Наиме, хрватска краљица Јелена Лијепа, сестра угарских краљева Гезе I и Ладислава I, настојала је да, након смрти мужа, свог брата Ладислава I доведе на хрватски пријесто, а за шта је имала подршку дијела хрватског племства. Ова ситуација довела је до угарске интервенције и првог великог територијалног проширења на штету разједињених сусједа. У вези са овим дијелом хрватске историје, историографија је критички оспорила одређене историјске изворе на којима се заснивају нека тумачења овог периода хрватске историје. Из горенаведеног, могу се примјетити и неке разлике у „статусу“ ових јужнословенских земаља, том приликом унесених у титулатуру угарских владара. Наиме, док су Хрватска и Славонија чврсто интегрисане у систем Краљевине Угарске, са свим правима и обавезама које је то укључивало, Далмација је повремено мијењала врховног господара не губећи своја, од старине, утврђена права. Након слабљења Византије, под чијом је врховном влашћу била, Венеција се у том дијелу Медитерана појављује као неко ко полаже право на византијско наслијеђе. Убрзо, и Угарска постаје битан чинилац, па је Далмација након угарских војних успјеха унесена у титулатуру угарских краљева. Током наредних вијекова угарска и млетачка врховна власт над Далмацијом су се смјењивале, али су далматинске комуне (тада још увијек већински романске, што ће се временом промијенити) у стварности биле су прилично самосталне и, у зависности од околности, бирале коме ће се врховном господару приклонити.

Говорећи о Босни, већ смо примјетили да се њени први помени у изворима везани за односе Србије и Угарске. На основу извора не можемо бацити превише свјетла на те догађаје али видимо да је бан Босне већ тада потражио уточиште у Угарској, што може бити важна индиција. Не знамо каква је обећања он тада могао дати у замјену за угарску подршку, али држимо да је сама та околност значајна. Два вијека касније видимо одређене догађаје који су везани за породицу рашког великог жупана Уроша I. Постоје нека тумачења да је Рама (која се у угарским изворима некад изједначавала са Босном) том приликом унесена у титулу угарских владара као мираз за рашку принцезу Јелену. Палатин Белош, формално други човјек краљевине (а у стварности, због малољетности владара онај који одлучује о свему), син рашког великог жупана Уроша I и брат угарске краљице Јелене, играо је важну улогу у Угарској тог времена чиме су значајно продубљене везе између Србије и Угарске. Тиме је, вјероватно, дат додатни легитимитет угарским претензијама. Белош је такође играо улогу у унутрашњим сукобима у Угарској. Након што је изгубио политички утицај, његова породица је наставила да игра значајну улогу у Угарској и Славонији. Бан Борић је имао знатно скромнију улогу у збивањима тог времена. Различите интерпретације историјских извора стварају супротстављене представе о његовој улози и везама босанске државе са Угарском. У то вријеме Угарска је настојала да

наметне своју власт у Босни, што ће остати константа у односима све до пропасти босанске државе. Бана Борића у изворима налазимо као угарског вазала који је учествовао у ратовима против Византије. Након подршке губитничкој струји у Угарској, различито се тумачио његов нестанак са историјске позорнице. Посједовао је имања у средњој Славонији, а његово потомство спомиње се и касније. Од краја XII вијека појавио се низ оптужби да је Босна легло јереси. Такве, у то вријеме веома озбиљне, оптужбе ишле су на руку угарским претензијама према Босни и били формални поводи за притиске и касније крсташке походе. Босански владари морали су да се приклоне папи и угарској круни, додуше формално, користећи сваку прилику да ојачају своју самосталност. Може се примјетити да су током каснијих деценија босански владари, чланови њихових породице и босанска властела стицали посједе у Угарској, углавном у Славонији, што је додатно везивало Босну за Краљевину Угарску. Крајем XIII вијека, кнезови Брибирски (каснији Шубићи) привремено су успоставили власт над Босном, али се бан Стјепан II Котроманић успио вратити и, нешто касније, учврстити на власти. Његова лојалност угарској круни му је осигурала подршку угарских краљева. То омогућило даље јачање његове власти у Босни као и ширење граница државе. Бан Стјепан II постао је жупан двије жупаније у Угарској, што је додатно ојачало његов положај. Иако је његова оданост дошла у питање током угарско-млетачких ратова, ова епизода није значајно угрозила његову позицију. Брак његове кћери са угарским краљем Лајошем I представљао је важан корак у учвршћивању веза са угарском круном. Банова смрт онемогућила је да Босна има већих користи од нових околности, а босанска принцеза, која је постала краљица Угарске, није битније ојачала везу између двије земље. Твртко I, њен први рођак, постаће један од њених главних противника.

Крајем XIV вијека Босна је поново постала у већој мјери зависна од Угарске, након кратког периода успона под краљем Твртком I. Твртко је у почетку био обавезан краљу Лајошу I, али је касније проширио своју државу на рачун Угарске. Међутим, доба владавине Жигмунда Луксембуршког означио је крај босанских амбиција на западу. Жигмунд је организовао војне експедиције у Босну у покушају да преузме контролу, али је ускоро тамо наишао на новог и јаког противника - Османлије. У вријеме Жигмундове владавине, босанска држава постаје поприште сукоба између Угарске и Османлија. Долазило је до династичких сукоба и честих смијена на пријестолу, а владари, претенденти и обласни господари обраћали су се Угарској или Порти за подршку, чиме се ситуација све више компликовала. Стефан (Стјепан) Томаш није испуњавао обавезе према угарској круни, његове снаге нису учествовале у угарским походима. Међутим, када је то било корисно, настојао је да обезбеди помоћ од Рима и Будимпеште. Под притиском Османлија, његов син, краљ Стефан (Стјепан) Томашевић активно се укључује у политику Матије Корвина, али не успијева у одбрани Босне. Матија Корвин постигао је да се значајни дијелови Босне нађу под угарском влашћу што је трајало све до слома угарског система јужних граница. Након пада Босне, притиснут османским напредовањем, Владислав Херцеговић је стигао у Угарску крајем XV вијека. Постао је вазал краља Матије и задржао титулу "херцега од Светог Саве", али није успео да одигра очекивану улогу. Након Мохачке битке, Херцеговићи су преселили у Ердељ и дјеловали као угарска властела до почетка XVII вијека.

Анализирајући тадашње односе између Босне и Угарске, не можемо занемарити значај родбинских веза: брак између кћерке бана Босне, Стјепана II Котроманића, и угарског краља Лајоша I, бан Твртко I, најближи рођак угарске краљице Јелисавете, оженио се Доротејом Видинском, кћерком цара Видинске Бугарске, иначе дворском дамом угарске краљице-мајке. Његов син Твртко II је за своју супругу узео је Доротеју Горјанску, из угледне угарске породице Горјански, са којом је орођен био и кнез Лазар Хребељановић. Ови бракови, све више су уводили Босну у угарски феудални систем. Међудинастичке везе доприносиле су легитимитету угарских претензија на Босну. Можемо примјетити тенденцију угарских владара да се Босна што чвршће integriше у систем Краљевине Угарске (попут Хрватске и Славоније) при чему се нису бирала средства (од оптужби за јерес, крсташких похода, укључивања босанског племства у угарски феудални систем), а што је угарским владарима повремено полазило за руком. Са друге стране видимо снажан отпор у Босни. Без обзира на такав несталан однос може се рећи да су културни, политички и сви други утицаји Угарске на Босну били веома снажни и да је она некад више, некад мање била интегрисана у угарски систем, али никад на дуже вријеме потпуно ван њега. Ако би се у једној реченици требао описати однос између Краљевине Угарске и њене бановине (касније краљевине) Босне можда би најприкладнија опаска била да је Босна била ђудљиви вазал Угарске, некад под јачом, некад под слабијом контролом, вазал који је користио сваку прилику да се осамостали колико год је било могуће у датим околностима. За разлику од Хрватске угарски владар у Босни није имао сталне приходе што је још један детаљ који може говорити о (не)успјеху угарских настојања. Посматрајући Србију и узимајући у обзир раније поменуте везе из доба Белоша које, поред хаотичних прилика на почетку владавине Немањиних насљедника, кад су Угарски владари кроз подршку једној од сукобљених страна покушавали да остваре своје експанзивне циљеве, можемо примјетити формални основ за угарска посезања за тим јужнословенским областима. Касније видимо и да је Стефан Драгутин повезан са Угарском. Он је учврстио свој положај у угарском феудалном систему, између осталог, и кроз брак са угарском принцезом. Након што династија Арпада изумре, Драгутин покушава да обезбеди пријесто за свог сина. Пошто је, по Дежевском споразуму, један син требао да преузме српски пријесто, а другог је покушао да истури као претендента на угарски пријесто био је увучен у борбе на два фронта. Родбинске везе увлачиле су га у династичке сукобе и у Угарској и Србији за које није имао довољно снаге. Његова политика после његове смрти показала је своја ограничења, али је и допринијела јачању веза подунавских и посавских крајева са Србијом, што је послужило као основ за касније успјехе српских владара у том правцу.

Последње раздобље средњовјековне српске државе под владавином деспота из породица Лазаревића и Бранковића, обиљежено је интензивном борбом против Османлија и дубљим везама са Угарском. Српска држава није се могла одбранити од Османлија ни уз подршку Угарске, као што ни Угарска није сачувала свој утицај на југу. Каснији деспоти Србије у Срему су током седамдесетак година били чувари јужних граница Угарске и носиоци српских државно-правних традиција. Њихов положај био је значајно другачији од оних које су имали Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић у Угарској (иако су формално били угарски барони). Као владари српске државе, Стефан и Ђурађ били су независнији према угарској круни. Углед каснијих деспота у српској средини био је неоспоран. Као дио војно-одбрамбеног система земље, укључени су у одбрану Угарске. Угарски краљеви су их

позивали, додјељивали им посједе и титуле. Промијењене околности након османских освајања однијеле су титулу српских деспота са историјске сцене. Што се тиче Србије, за разлику од претходно споменутих јужнословенских земаља власт Угарске над тадашњом Србијом била је у скоро потпуности фикција (сем неких пограничних области), али се може примјетити да је, временом, то уношење Србије у титулатуру угарских краљева (почетком XIII в.), прерасло у политички циљ и програм који се сукцесивно (и дугорочно) настојао остварити. Наредних деценија, у више наврата Угарска је упадала у Србију, користећи сваку прилику, али се територијално доста мања Србија показала као достојан противник. У доба кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића и Србија постаје вазал Угарске, а сам деспот укључен је у угарски феудални систем. Упади су се наставили и у каснијем османском периоду. Такве претензије преко угарске круне касније су преузели Хабзбурзи да би се коначни расплет ситуације око тих претензија десио 1914-1918. године, уз покушај ревизионизма таквих рјешења 1941-1945. године.

У случају Бугарске, видимо да Угарска има контролу над одређеним мањим територијама на сјеверозападу Бугарске, покушавајући да та подручја чвршће интегрисати у угарски систем. Родбинске везе такође играју значајну улогу и у овом контексту нпр. брак краља Твртка са Доротејом Видинском, кћерком бугарског цара Ивана Страцимира. Касније, браћа Константин и Фружин Шишман, чланови бугарске царске династије, потражили су уточиште у Угарској бјежећи од Османлија. Упркос њиховим напорима и борби за подршку Угарске, нису успели да поврате власт у својој земљи. Судбина њихових потомака у Угарској остала је непозната, а они су играли небитну улогу у угарско-османским односима. Ако је власт над Србијом била фикција, власт над, још удаљенијом, Бугарском у том периоду, била је још мање од тога. Осим неких рубних области, Угарска није дугорочно нити ефективно имала контролу над Бугарском.

Узимајући у обзир све горенаведено, видимо да су угарски владари родбинске везе, сасвим у духу тог времена, користили као средство за спровођење своје политике. Формалне поводе за угарске претензије, неку врсту легализације, треба тражити управо у таквим родбинским везама, документованим и мање документованим (и договорима и миразима). Иако детаљи неких договора и неке везе нису добро познати, овакве родбинске везе су свакако имале значајан утицај на историјске догађаје тог периода и могле бити формални повод за угарске претензије. Ту се виде и неке универзалистичке претензије које су у Угарску могле доћи из Византије, током раног периода угарске историје, кад је византијски утицај био веома јак (видимо и византијски изглед првобитне круне, иначе касније надограђиване, а постоје и неке грчке повеље угарских владара, изјаве угарских владара које потврђују постојање одређеног универзалистичког погледа на свијет). Кроз те формалне поводе, вјештим искориштавањем неслоге у оближњим земљама са једне, и укључивањем локалне властеле у угарски систем, са друге стране, рад је анализирао како се тај процес експанзије одвијао. Прво истицањем претензија кроз титулу, а затим, некад и вишевијековним, настојањем да се разним средствима (војним, дипломатским, новим брачним везама) те земље трајно укључе (поготово Босна) у *Archiregnum Hungaricum*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Archivo di Stato Venezia - ASV. *Senatus Secretae Deliberationes*, XVI 6v. (по новом 7v).

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustranta I, Vindobonae, 1913.

Anjou-kori Oklevéltár VIII (AO VIII), szerk. L. Blazovich, Budapest-Szeged, 1993.

Bonfinis, Antonius de, *Rerum Hungaricarum decades V*, Fontes 31, Sophia 2001.

Архиепископ Данило, *Животи краљава и архиепископа српских*, Београд, 1935.

Baroni, Caesaris, Raynaldi O., Lederchii J., *Annales ecclesiastici, denuo excusi et ad nostra usque tempora perducti ab A. Theiner*, XXVII–XXXI, Barri–Ducis, Parisius, Friburg Helvetiae 1874–1880.

Béla emlékezete, (=BKE), Szerk. Kristó Gy. – Makk F. Budapest 1981.

Bertényi, Iván, *Kis magyar címertan*, Budapest, 1983.

Брокијер, Бертрандон де ла, *Путовање преко мора*, Београд 1950.

Chalcocandylae, Laonici, Historiarum Demonstrationes II, ed. E. Darko, Budapestini, 1922.

Chronicon pictum Vindobonense, ed. E. Szentpètery, *Scriptores rerum Hungaricarum I*, Budapest, 1937.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, (= CD) ed. Tade Smičiklas, Zagreb, 1904.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III, (= CD) ed. Tade Smičiklas, Zagreb, 1905

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae V, (= CD) ed. Tade Smičiklas, Zagreb,

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae VI, (= CD) ed. Tade Smičiklas, Zagreb,

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IX, (= CD) ed. Tade Smičiklas, Zagreb,

Csóka, János Lajos, *A latinnyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. Században*, Budapest, 1967.

Čelebija, Evlija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1967.

Чremoшник, Грегор, *Историски споменици Дубровачког архива III/1. Канцелариски и нотариски списи (1278–1301)*, Београд, 1932.

Чremoшник, Грегор, *Канцеларијски и нотарски списи (1278-1301)*, Београд, 1932.

Deutsche Reichstagakten VII, Gotha, 1878.

- Динић, Михаило, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, ЈИЧ I, Београд, 1935.
- Динић, Михаило, *Грађа за историју Београда у средњем веку I–II*, Београд, 1951, 1958.
- Динић, Михаило, *За историју Рударства I*, Београд, 1955.
- Динић, Михаило, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд, 1958.
- Динић, Михаило, *За историју рударства II*, Београд, 1962.
- Динић, Михаило, *Одлуке већа Дубровачке републике I–II*, Београд 1951, 1964.
- Динић, Михаило, *Из Дубровачких архива III*, Београд, 1967.
- Динић-Кнежевић, Душанка, *Дубровачки архив као извор за проучавање подручја данашње Војводине у средњем веку*, ЗИМС 19, 1979.
- Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Београд, 1988.
- Fejér, György, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, (=Fejér CD), Budae, 1829.
- Fejér, György, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II*, (=Fejér CD), Budae, 1829.
- Fejér, György, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, VIII/2*, (=Fejér CD), Budae, 1832.
- Fejér, György, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, X, 4*, (=Fejér CD), Budae, 1841.
- Fermendžin, Euzebije, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registris ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrebiae 1892.
- Гавриловић, Славко, *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку I–VI*, Београд, САНУ, 1989–2011.
- Gelchich, József, Thallóczy Lajos, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest 1887.
- Gergely, Kiss, *Monasterium sive cellarum donatio a dilecto filio nostro, Ladislavo Ungarorum rege*, in: *Történeasz*, 3, Pécs, 1995.
- Gerics, József, *Egyház, állam, gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Budapest, 1995.
- Gesta regum Sclavorum I*, прир. и прев. Dragana Kunčer, Београд, 2009.
- Gesta regum Sclavorum II*, прир. и прев. Тибор Живковић, Београд - Острог, 2009.
- Глиша Елезовић, *Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15. века (Ашик-наша Заде и Дурсун-бег)*, Браство 26, 1932.
- György, Györfly, *A XII. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikájához*, in. *Történelmi Szemle*, 1967.
- Gyula, Pauler, *II. Géza orosz-görög háborúi 1148–1156*, In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1890?
- Gunjača, Stjepan, *Historia Salonitana maior*, Rad JAZU, 283, 1951.
- Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, București, 1887.
- Innocentii III Romani pontificis regestrorum sive epistolarum*, *Patrologia cursus completus, seria latina*, ed. J. P. Migne, vol. 214–216.
- Ioannes, Lucius, *Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere de regno Dalmatiae, & Croatiae. Variae lectiones Chronici Ungarici manuscripti cum editis. Venetiis: Typis Stephani Curtij*, 1673.
- Ioannis Cantacuzenos eximperatoris historiarum libri IV, I*, ed. L. Schopen (I–III), Bonnae, 1828–1832.
- Jorga, Nicolae, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle I–VI*, Paris 1899–1916.
- Károly Róbert emlékezete. (KRE)*, Szerk. G. Kristó – F. Makk, Budapest, 1988.

- Képes Krónika (KK)*, ford. Bellus I, Budapest, 1986.
- Knieszsa, István, *Magyarország népei a XI. Században*, in: Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulójára II, Budapest, 1938.
- Константин Филозоф, *Повест о словима - Житије деспота Стефана Лазаревића* (Стара српска књижевност у 24 књиге; књига 11), Београд, 1989.
- Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успонеме или Турска хроника*, Споменик 107, Београд, 1959.
- Kristó Gyula, *A feudális szétagolódás Magyarországon*, Budapest, 1979.
- Kristó Gyula, *A királyi vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1988.a.
- Kristó Gyula, *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3.)*, Szeged, 1993.
- Курипешкић, Бенедикт, *Путонис кроз Босну, Србију и Румелију*, Београд 2001.
- László király emlékezete, szerk. Györffy György, Budapest. (=LKE), 1977.
- Les Registres d'Alexandre IV, recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican I*, ed. M. Bourel de la Roncière, Paris 1895.
- Les Registres d'Innocent IV, publiés ou analysés d'après les manuscrits originaux du Vatican et de la Bibliothèque Nationale III*, ed. E. Berger, Paris 1897.
- Ljetopis Popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950.
- Ljubić, Šime, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike I–X*, Zagreb 1868–1891.
- Ljubić, Šime, *Commissiones et relationes Venetae I*, Zagrabiae, 1876.
- Magyarország története tíz kötetben, I/1-2*, Budapest. 1984.
- Makk, Ferenc, *Magyar külpolitika (896.-1196)*, Szeged. 1993.
- Makkai, László, *Erdély a középkori magyar királyságban*, in: Erdély története. I, Budapest, 1986.
- Макушев, Викентије, *Прилози к српској историји 14. и 15. века*, Гласник СУД 32, 1871, 164–208.
- Макушев, Викентий, *Исторические памятники Южныхъ Славянъ и соседнихъ имъ народовъ I*, Варшава, 1874.
- Макушев, Викентије, *Историски споменици Јужнога Словенства и околних народа II*, Београд, 1882.
- Mályusz, Elemér et al., *Zsigmondkori oklevéltár I–X*, Budapest 1951–2007.
- Mályusz, Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, 1971.
- Mályusz, Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Budapest, 1988.
- Marino Sanuto *Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai I–III*, ed. G. Wenzel, Magyar Történelmi tár 14 (1869) 3–282; 24 (1877) 3–300; 25 (1878) 3–390.
- Marina Sanuda *Oдношaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom I–III*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 5 (1859) 1–160; 6 (1863) 161–475; 8 (1865) 1–256.
- Милинчевић, Васо, *Грађа из Венецијанског архива о Ангорској бици 1402*, ИГ 1–2, 1982, 119–128.
- Мирковић, Лазар, *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд, 1936.
- Monumenta Hungariae historica IX*, 1860.
- Monumenta Ragusina. Libri reformationum I–V*, Zagrabie 1879–1897.
- Murator, Ludovico Antonio, *Rerum Italicarum Scriptores XII* (=RIS), 340 E.
- Nagy, Iván, Nyáry Albert, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából (1458–1490) I–IV*, Budapest 1875–1878.

- Nagy, Imre et al., *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–VIII*, Győr, Budapest 1865–1891.
- Nagy, Imre, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII*, Budapest 1878–1920.
- Nagy, Imre, Nagy, Gyula, *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I = Anjoukori okmánytár*, Budapest, 1878.
- Nagy, Imre, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő VI (=Codex Zichy)*, Budapest, 1894.
- Nagy, Imre, Nagy, Iván, Véghelyi, Dezső, *Codes diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő I = A zichi és vásonkeői gr. Zichy család idősb ágának Okmánytára*, Pesten, 1871.
- Никић, Љубомир, *Белешке Пола Рикоа из године 1665. са путовања из Једрена до Београда*, Годишњак града Београда IX–X, Београд, 1962.
- Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. Bekker, Bonnae 1835.
- Орбини, Мавро, *Краљевство Словена*, Београд, 2016.
- Pressutti, Pietro, *I registi del pontefice Onorio III dall' anno 1216. all' anno 1227*, I, Roma, 1884.
- Ransani, Petri, *Epitome rerum Hungaricarum*, Fontes 31, Sophia 2001.
- Радонић, Јован, *Дубровачка акта и повеље I/1, 2–II/1*, Београд 1935–1938.
- Rački, Franjo, *Notae Ioanis Lucii*, Starine 13, 1881.
- Rački, Franjo, *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest Srednjega Veka*, Književnik 1, 1864.
- Rački, Franjo, *Prilozi za sbriku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU, Zagreb, 1867.
- Rački, Franjo, *Rukopisi tičući se južno-slovinске povjesti u arkivih srednje i dolnje Italije*, Rad JAZU 18, 1872, 205–258.
- Самарџић, Радован, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI–XVII века*, Београд 1961.
- Schwandtner, Johann Georg von, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–III*, Vindobonae 1746–1748.
- Scriptores rerum Hungaricarum I ed. E. Szentpétery, Budapestini*, (=SRH), 1937/38.
- Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum II*, (=SRH II), ed. E. Szentpétery, Budapestini 1937–1938, 1999²
- Smičiklas, Tadija i dr., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II–XX*, (=CD) Zagreb 1904–2002.
- Smičiklas, Tade, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II*, (=CD), Zagreb 1904–1916.
- Соловјев, Александар, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, Архив АСЈЕ 3, 1926.
- Sphrantzes, Georgios, *Метоарии 1401–1477*, ed. V. Grecu, București, 1966.
- Стојановић, Љубомир, *Стари српски Записи и натписи I*, Београд, 1902.
- Стојановић, Љубомир, *Родослове и летописи*, Сремски Карловци, 1927.
- Szántó, Konrád, *A katolikus egyház története I*, Budapest, 1987.
- Šišić, Ferdo, *Priručnik izvora hrvatske historije I/1 (do god. 1107.): uvod, natpisi i isprave*, Zagreb: Kr. hrv. slav. dalm. zemaljska vlada, 1914.
- Тадих, Јорјо, *Писма и упутства Дубровачке републике I*, 1935.
- Теодосије, *Житија*, Београд, 1998.

Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon X–XII*, Pesten 1853–1857.

Thallóczy, Lajos, Áldásy, Antal, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526, Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum 2*, Budapest 1907.

Thalloczy, Lajos, *Studien zur Geschichte der Familie Kosača und der Hercegowina, Studien zur Geschichte Bosniens und Hercegowina im Mittelalter*, München-Leipzig, 1914.

Thallóczy, Lajos, Barabás Samu, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus = A Frangepán család oklevéltára*, Budapest, 1910-, (=Monumenta Hungariae historica) I. Diplomataria.

Theiner, Augustinus, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II*, (=MH) Romae 1859–1860, Osnabrück 1968.

Theiner, Augustinus, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* (1198–1549) I–II, (=MS) Romae 1863, Zagrabiae 1875.

Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagreb, 1894.

Thurocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum I*, Textus., ed. Galántai. E. et Kristó, J. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum), Budapest, 1985.

Thwroc, Joannis de, *Chronica Hungarorum, Scriptores rerum hungaricarum I*, ed. J. G. Schwandtner, Vindibonae, 1766.

Византијски извори за историју народа Југославије I-4, (=ВИИИЈ) Београд, 1955-1971.

Wenzel, Gusztáv, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus = Árpádkori új okmánytár, VI*, Pest 1860-1874, (=Monumenta Hungariae historica).

Windecke, Eberhard, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, ed. W. Altmann, Berlin 1893.

Зиројевић, Олга, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда XIII, Београд 1966.

ЛИТЕРАТУРА

Ács, Zoltán, *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*, Budapest, 1984.

Ančić, Mladen, *Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb, 2001.

Ančić, Mladen, *Neočekivani pobjednik: uspon Karla Roberta do vlasti*, Miscellanea Hadriatica et Mediterranea, VII, 2020.

Ančić, Mladen, *Od zemlje do kraljevstva: Mjesto Bosne u strukturi Archiregnuma, Hercegovina*, 2015.

Ančić, Mladen, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljecu*, Zadar - Mostar 1997.

Andrić, Stanko, *Potonuli svijet: rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest: Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, 2001.

Angold Michael, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London – New York, 1984, 114-194.

Antoljak, Stjepan, *Milan Sufflay kao paleograf i diplomatičar*, Arhivski vjesnik 38, 1995.

Атанасовски, Вељан, *Пад Херцеговине*, Београд, 1979.

Атанасовски, Вељан, *Турско-угарски сукоби до 1402*, Историјски гласник 1-2, Београд 1959, 93-121.

Babić, Ante, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1972.

- Бабић, Борис, *Византија и Босна*, Бања Лука: Филозофски факултет, 2016, 27-34.
- Babinger, Franz, *Von Amurath zu Amurath. Vor und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)*, Oriens 3-2, 1950.
- Бабингер, Франц, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад, 1968.
- Barada, Miho, "*Dalmatia Superior*". Rad JAZU, 1949.
- Barabás, Gábor, *The Titles of the Hungarian Royal Family in the Light of Hungarian and Papal Sources in the First Half of the Thirteenth Century*. Bárány, Attila, "*The Expansion of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages (1000–1490)*", in Nóra Berend, *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*. Ashgate Variorum, 2012.
- Barnes, Thomas Garden, *Shaping the Common Law: From Glanvill to Hale, 1188–1688*. Stanford University Press, 2008.
- Bartlett, Robert, *England Under the Norman and Angevin Kings: 1075–1225*. Oxford, 2000.
- Bartoniek, Emma, *A magyar királyválasztási jog a középkorban*, Századok, 1936.
- Bartoniek, Emma, *A magyar királyválasztásról*. Századok, 1923-1924.
- Bartoniek, Emma, *Az Árpádok trónöröklési joga*, Századok, 1926.
- Basić, Ivan, *Toma Arhiđakon, Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, Pro Tempore, IV-4, 2007.
- Bellamy, Alex J., *The Formation of Croatian National Identity: A Centuries-old Dream*, Manchester University Press, 2003.
- Berend, Nora, Laszlovszky, József, Szakács, Béla Zsolt, *The kingdom of Hungary*, In Berend, Nora (ed.). *Christianization and the Rise of Christian Blagojević, Anita, Zemljopisno, povijesno, upravno i pravno određenje istočne Hrvatske – korijeni suvremenog regionalizma*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci XXIX-2, 2008.
- Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus', c. 900-1200. Cambridge University Press, 2007.
- Benda, Kálmán, (ed) *Magyarország történeti kronológiája ("The Historical Chronology of Hungary")*. Budapest, 1981.
- Bertényi, Iván, *A magyar korona története*. Budapest, 1986.
- Blagec, Ozren, *Slavonski i Hrvatski Sabori u Križevcima*, Cris : Journal of the Historical Society of Križevci XIV-1, 2012.
- Blagec, Ozren, *Hrvatski podbanovi i župani Zagrebačke i Križevačke županije od sredine 16. do sredine 18. stoljeća*, Cris, XIII- 1, 2011.
- Bónis, György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.
- Bošnjak, Arijana Kolak, *Izbori u Riječkoj županiji i njezini zastupnici na Hrvatskom saboru 1861. godine*, Povijesni prilozi 61, 2021, 467-483.
- Божић, Иван, *Белешке о Бранковићима 1460-1480*, сепарат, Београд, 1976.
- Божић, Иван, *Две белешке о Филипу де Диверсису*, Зборник ФФ 11-1, 1970.
- Божић, Иван, *Колебање Махмуд-паше Анђеловћа*, Прилози за КЈИФ 41/3–4, Beograd, 1975, 159–171.
- Божић, Иван, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд, 1952.
- Божић, Иван, *Средњовековни Паићковићи*, ИЧ 9-10, 1959,
- Brandt, Miroslav, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb, 1980 (1995²)
- Berzeviczy, Klára, *King Béla III of the Árpád Dynasty and Byzantium—Genealogical Approach*, Genealogy 2022.
- Brković, Milko, *Datacija u ispravama hrvatskih narodnih vladara*, Croatica Christiana periodica, XV-27, 1991.

- Brook, Kevin Alan, *The Jews of Khazaria*, Rowman & Littlefield, 2009.
- Budak, Neven, *Hrvatska i Bizant u 10. stoljeću*, Tabula 12, 2014.
- Budak, Neven, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994, 45 (pdf).
- Bubalo, Đorđe, Katarina Mitrović, Radmila Radić, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Beograd, 2010.
- Бубало, Ђорђе, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године, ур. М. Спремић, Научни скупови САНУ књ. 134, Одељење историјских наука, књ. 32, Београд, 2011, 229–243.
- Бубало, Ђорђе, *Титуле Вукана Немањића и традиција Дукљанског краљевства*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија - Зборник радова, 2011, 79-95; Катарина Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, Српска краљевства у средњем веку - зборник радова, Краљево 2017.
- Бубало, Ђорђе, *Територијална компонента краљевске титуле Немањића, у Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, Београд, 2019.
- Благојевић, Милош, Дејан Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад, 2000.
- Божилов, Иван, *Иван Срацимир, цар във Видин (1352/1353 — 1396). Фамилијата на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопографија*, София: Българска академия на науките, 1994,
- Божилов, Иван, Гюзелев, Васил, *История на средновековна България VII–XIV век*, История на България в три тома, том I, София, 1999.
- Божилов, Иван, *Фамилијата на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопографија*, София, 1985.
- Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged 13 (2017).
- Craciun, Doina Elena, *From "Adoption" to "Appropriation": Accomodating the Holy Hungarian Kings in the Noble Milieus of Late Medieval Hungary*, in *Cuius patrocinio tota gaudet regio. Saints' Cults and the Dynamics of Regional Cohesion*, Zagreb, Hagiotheca, 2014.
- Curta, Florin, Stuckey, Jace, *Charlemagne in medieval East Central Europe (ca. 800 to ca. 1200)*, Canadian-Slavonic pappers LIII, 2011.
- Curta, Florin, *Oblivion and invention. Charlemagne and his wars with the Avars*, 2021, Frühmittelalterliche Studien.
- Curta, Florin, Stephenson, Paul, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*. Cambridge University Press, 2006.
- Whitten, Sarah, *Franks, Greeks, and Saracens: violence, empire, and religion in early medieval southern Italy*, *Early Medieval Europe* 27 (2), 2019.
- Цвијић, Јован, *Балканско полуострво*, Београд, 1996/2000.
- Cvitanić, Antun, *Prilog proučavanja specifičnosti dalmatinskog statutarnog prava*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji XXII-1, Split, 1980.
- Ћирковић, Сима, *Историја средњовековне босанске државе (=Историја Босне)*, Београд, 1964а.
- Ћирковић, Сима, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд, 1964б.
- Ћирковић, Сима, *О једном посредовању деспота Стефана између Угарске и Турске*, Истраживања 16, 2005.
- Ћирковић, Сима, *Работници, војници, духовници*, Београд, 1997.
- Ћирковић, Сима, „Насељени градови“ *Константина Порфирогеннта и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37, 1998.

- Ћирковић, Сима, *Један прилог о бану Кулину*, ИЧ IX-X, 1959.
- Ћирковић, Сима, *Голубац у средњем веку*, Браничево, Пожаревац, 1968.
- Ћирковић, Сима, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, Зборник МСИ I, 1970.
- Ћоровић, Владимир, *Историја Босне*, Београд, 1940.
- Ћоровић, Владимир, *Историја српског народа*, Београд, 2010.
- Ћоровић, Владимир, *Питање о поријеклу Котроманића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1925,
- Ћоровић, Владимир, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас САН 167, 1935
- Ћоровић, Владимир, *Женидба деспота Лазара*, Глас 156, 1933.
- Дабић, Војин, *Војна крајина: Карловачки генералат (1530-1746)*. Београд, 2000.
- Давидов, Динко, *Поклоничко путовање Јеротија Рачанина у Јерусалим 1704-1706*, Летопис Матице српске, Нови Сад 2006.
- Dall'Aglio, Francesco, *Rex or Imperator? Kalojan's Royal Title in the Correspondence with Innocent III*, Studia Ceranea 9, 2019.
- Damjanović, Dragan, *Srednjovjekovno-barokna đakovačka katedrala i njezina sudbina*, Radovi - Zavod za hrvatsku povijest, Nr. 40, 2008.
- Davis, Paul K., *100 Decisive Battles: from Ancient Times to the Present*, Oxford University Press US, 2001.
- Deér, Josef, *Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft. In: Archivum Europae Centro-Orientalis, II*, 1936,
- Дероко, Александар, *Београдска икона Богородице у Цариграду*, Старица 3-4, 1952-1953; 5-6, 1954-1955.
- Deželić, Velimir, *Zagrebačka vlaškoulička općina*, Narodna starina, II-5, 1923.
- Димитиријевић, Сергије, *Новчане емисије краља Драгутина, Владислава II, и краља Милутина*, Старица 27, 1976.
- Димитров, Христо, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, София, 1998.
- Динић, Михаило, *Средњовјековни Срем*, Гласник ИДНС 4, 1931.
- Динић, Михаило, *Јован Ангел „dominus Syrmiae”*, ГИДНС 4, 1931а.
- Динић, Михаило, *Стефан Драгутин „rex Serviae”*, ГИДНС 4, 1931б.
- Динић, Михаило, *О Николи Алтомановићу*, Београд, 1932.
- Динић, Михаило, *Сребреник крај Сребренице*, ГЛАС СКА 161, Београд 1934.
- Динић, Михаило, *Из прошлости Срема*, Гласник ИДНС 8, 1935.
- Динић, Михаило, *Земље херцега Светога Саве*, Глас 182, Београд, 1940.
- Динић, Михаило, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ 1, 1948.
- Динић, Михаило, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас 203, 1951.
- Динић, Михаило, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана I, Београд, 1951.
- Динић, Михаило, *Растислалићи, Прилог историји распадања Српског царства*, ЗРВИ 2, 1953.
- Динић, Михаило, *Михаило Динић, Три повеље из исписа Ивана Луџа*, Зборник ФФ 3, 1955.
- Динић, Михаило, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ III, 1955а.
- Динић, Михаило, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, ЗМСДН 14-15, 1956.

- Динић, Михаило, *Српска владарска титула за време царства*, Зборник радова САН LIX – Византолошки институт књ. 5, Београд, 1958.
- Динић, Михаило, *Comes Constantinus*, ЗРВИ 7, 1961.
- Динић, Михаило, *Област Бранковића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. 26 (1-2), 1960, 21-22 (=Српске земље 165-166).
- Динић, Михаило, *Из наше раније прошлости III. Кћери краља Драгутина*, Прилози КЈИФ. 30, 1964.
- Динић, Михаило, *Власти у време Деспотовине*, Зборник ФФ 10/1, 1968.
- Динић, Михаило, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978.
- Динић, Михаило, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ, 1948.
- Динић, Михаило, *Дубровачка средњовјековна караванска трговина*, ЛИЧ 3, 1937.
- Динић-Кнежевић, Душанка, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад, 1986.
- Динић-Кнежевић, Душанка, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске*, ЗМСИ 37, 1988, 7–42.
- Dinić-Knežević, Dušanka, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4, 1975.
- Дошлић, Дејан, *Мотив љиљана (крина) У српској историји*, Зборник радова Република Српска – Положај, Историја, Идентитет, Бања Лука, 2023, 31-51.
- Dubravica, Branko, *Političko-teritorijalna podjela i opseg civilne Hrvatske u godinama sjedinjenja s vojnom Hrvatskom 1871–1886*, Politička misao 38 (3), Zagreb, 2002, 159–172; ;
- Duroselle, Jean-Baptiste, *Europe: a history of its peoples*, Viking, 1990.
- Елезовић, Глиша, *Турски споменици I-1*, Београд, 1940, 1131, 1138-1139.
- Elter, Istvan, *Remarks on Ibn Haууan's report on the Magyar raids on Spain*, Magyar Nyelv 77, 1981.
- Engel, Pal, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU, Zagreb, 16/1988.
- Engel, Pál, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895– 1526*, London–New York, 2001.
- Džaja, Srećko M., *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu krune, grba i biskupije*, Jukić, 15, Sarajevo, 1985.
- Ферјанчић, Божидар, *Деспоти у Византији јужнословенским земљама*, Београд, 1960.
- Ферлуга, Јадран, *Византијска управа у Далмацији*, Београд, 1957.
- Filipović, Emir O., *Heraldički problem vladarskog i državnog grba Bosne prema koncepciji Rave Anđelića*, Zbornik o Pavlu Anđeliću, Franjevačka teologija Sarajevo, Sarajevo, 2008.
- Филиповић, Недим, *Неколике биљешке око Смедерева, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, Београд, 1970.
- Fine, John Van Antwerp, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, 1994.
- Font, Marta, *Magyarok és szlávok az Árpád- kor végéig*, in: Árpád előtt és után, Szeged, 1996.
- Font, Marta, *Ugarsko kraljevstvo i Hrvatska u srednjem vijeku*, Povijesni prilozi 28, 7-22, 2005.
- Фостиков, Александра, *О Дмитру Краљевићу*, ИЧ 49, 2002, 47–65.
- Фостиков, Александра, *Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем XIV века (1395–1399)*, БГ 3/4, 2006, 29–50.
- Fügedi, Erik, *Befogadó: a középkori magyar királyság*, in: Történelmi Szemle, 1971.
- Fügedi, Erik, *Ispánok, bárók, kiskirályok*, Budapest, 1986a.
- Fügedi, Erik, *"Könyörülj, bánom, könyörülj"*, Budapest, 1986 b.
- Fügedi, Erik, *Uram, királyom*, Budapest, 1974.

- Gioanni, Stéphane, *The bishops of Salona (2nd-7th century) in the Historia Salonitana by Thomas the Archdeacon (13th century): history and hagiography*, in *Écrire l'histoire des évêques et des papes*, Fr. Bougard and M. Sot (edd.), Brepols, 2009.
- Godkin, Edwin Lawrence, *The History of Hungary and the Magyars* (Notable American Authors Series), Reprint Services Corp, 1992.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995.
- Gortan, Veljko, *Ivan Lučić i Trogirski kodeks Petronijev*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti JAZU VI, 1969.
- Gračanin, Hrvoje, *Ljetopis popa Dukljanina i južni smještaj Moravske kneževine*, Spomenica dr. Tibora Živkovića 193-201, Beograd, 2016.
- Granic, Stan, *From Fur Money to Modern Currency: The Kuna*, Review of Croatian History. Zagreb: Croatian Institute of History. IV (1), 2008.
- Група аутора, *Историја Црне Горе I*, Титоград, 1967.
- Група аутора, *Историја Црне Горе II/1*, Титоград, 1970.
- Група аутора, *Историја Црне Горе II/2*, Титоград, 1970.
- Група аутора, *Историја народа Југославије*, I, Београд, (=ИНЈ), 1953.
- Група аутора, *Историја српског народа I-II*, Београд (=ИСН), 1994.
- Група аутора, *Историја Бугарске*, Београд 2008.
- Gubcsi, Lajos, *Hungary in the Carpathian Basin*, Budapest, 2011.
- Guldescu, Stanko, *History of Medieval Croatia*, Hague, 1964.
- Gunjača, Stjepan, *Uz rukopise Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium Tome arcidakona splitskog*, Razprave - Dissertationes SAZU, V, 1966, (Hauptmannov zbornik).
- Györffy, György, *King Saint Stephen of Hungary*. Atlantic Research and Publications. 1994.
- Halmágyi, Miklós, *A magyarok nyilaitól*, Aetas, Szeged, 2007, 22 (3).
- Hanak, Peter, *Ungarn in der Donau-Monarchie*, Wien-Munchen-Budapest 1984.
- Hardy, Duncan, *Dynasty, territory, and monarchy in the late medieval Holy Roman Empire: the 'Valois' of Burgundy (1363-1482) and the 'Habsburgs' of Austria (1365-1519)*, Conference: Dynasty and Dynasticism 1400-1700, University of Oxford, 2016, (pdf).
- Heather, Peter, *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*, Pan Macmillan, 2012.
- Hecht, Winfried, *Die byzantinische Aussenpolitik zur zeit der letzeten Komnenkaiser (1180-1185)*, Neustadt-Aisch 1967.
- Heka, László, *Analiza Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe (U povodu 150. obljetnice Austro-ugarske nagodbe)*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta Rijeka XXXVIII-2, 2017, 855-880.
- Heka, László, *Hrvatski ban: prava i ovlasti tijekom tisućgodišnje opstojnosti: mađarska ustavno-povijesna perspektiva*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 44-II, 2023..
- Heka, Ladislav (László), *Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2007, XXVIII-2, 931–971.
- Heka, László, *Hrvatsko-ugarski odnosi od srednjega vijeka do nagodbe iz 1868. s posebnim osvrtom na pitanja Slavonije*, Scrinia Slavonica 8 (1), 2008.
- Heka, Ladislav (László), *Odnosi od srednjeg vijeka do Nagodbe iz 1868. s posebnim osvrtom na pitanje Slavonije*, Scrinia Slavonica 8, 2008, 152-173.
- Heka, László, *Ugarski palatin Nikola II. Gorjanski u hrvatsko-ugarskoj povijesti (palatinska loza Gorjanskih)*. Cris, XIX (1), 2017.
- Хожинга, Јохан, *Јесен средњег века*, Нови Сад, 1991.

- Horecky, Paul Louis, *East Central Europe. A Guide to Basic Publications*, Chicago 1969.
- Huszar, Lajos, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*, München 1979.
- Ивић, Алекса, *Када је и од кога Стјепан Вукчић добио титулу „херцега од светог Саве“*, *Летопис МС* 230, 1905.
- Ивић, Алекса, *Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, Загреб, 1914.
- Ивић, Алекса, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад, 1929.
- Ивковић, Милка, *Установа "младог краља" у средњовековној Србији*, *Историјски гласник* 3-4, 1957.
- Jackson, Cailah, *Reframing the Qarāmānids: Exploring Cultural Life through the Arts of the Book*, *Al-Masāq: Journal of the Medieval Mediterranean* 33 (3), 2020.
- Jakšić, Nikola, *Materijalni odrazi Kolomanove vojne u Sjevernoj Dalmaciji*, *Povijesni prilozi* XVII, 1998.
- Jardas, Mladen, *Značenje i uloga Luke Rijeka u prometnom i gospodarskom razvitku Republike Hrvatske*, *Pomorski zbornik* 47-48, 2013.
- Jareb, Mario, *Kuna kao simbol novčane vrijednosti i heraldički znamen u prošlosti i sadašnjosti*, *Povijesni prilozi* 62, 2022.
- Јиречек, Константин, *Војна цеста од Београда до Цариграда и балкански кланци*, *Зборник Константина Јиречека I*, Београд, 1959.
- Jireček, Konstantin, *Geschichte der Serben I*, 1911.
- Јиречек, Константин, *Историја Срба I–II*, Београд 1952; *Зборник Константина Јиречека I*, ур. М. Динић, Београд, 1959.
- Јиречек, Константин, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, *Зборник Константина Јиречека*, Београд, 1959.
- Joye, Sylvie, *Carolingian rulers and marriage in the age of Louis the Pious and his sons*, in *Gender and historiography. Studies in the earlier middle ages in honour of Pauline Stafford*, London: Institute of Historical Research, 2012.
- Juhász, Péter, *Az Árpádok trónöröklési rendje a 10–12. században (The order of succession in the Árpád dynasty between the 10th and 12th centuries)*, *Aetas* 32 (3), Szegeden, 2017.
- Калмет, Жан, *Феудално друштво*, Сарајево, 1964.
- Калић, Јованка, *Рашки велики жупан Урош II*, *Зборник радова Византолошког института (=ЗРВИ)* 12, 1970, 21-39;
- Калић, Јованка, *Жупан Белош*, *ЗРВИ* 36, 1997, 63—81.
- Калић, Јованка, *Палата српских деспота у Будиму*, *Зограф* 6, 1975.
- Калић-Мијушковић, Јованка, *Београд у средњем вијеку*, Београд, 1967.
- Kann, Robert A., *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*. University of California Press, 1980.
- Karbić, Damir, *Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)*, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 22, 2004.
- Karbić, Marija, *Posjedi plemićkog roda bana Borića do sredine XIV vijeka*, *Scrinia Slavonica* V, 2005.
- Katičić, Radoslav, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, in *Toma Arhiđakon: Historia Salonitana*, Split, 2007.
- Kiss, István, *Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban*, *Századok*, 1928.

- Klaić, Nada, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb, 1994,
- Klaić, Nada, O. Mandić, "Pacta conventa" i "dvanaest" hrvatskih bratstava", *Historical Journal*, Croatian Historical Society. XI–XII, 1958–59,
- Klaić, Nada, O. Mandić, "Pacta conventa" i "dvanaest" hrvatskih bratstava", *Historical Journal*, Croatian Historical Society. XI–XII, 1958–59.
- Klaić, Nada, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1975.
- Klaić, Nada, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, 1976.
- Klaić, Nada, *Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«*, *Historijski zbornik* 11-12, 1958–59.
- Klaić, Nada, *Tzv. Pacta conventa ili tobožnji ugovor između kralja Kolomana i Hrvata 1102. godine*, *Historijski pregled* 6, Zagreb, 1960, 107-20. i *Zadarska revija* 6, 1983, 671-6.
- Klaić, Vjekoslav, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb, 1882.
- Klaić, Vjekoslav, *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svrška XIX. Stoljeća I*, Zagreb, 1975.
- Klaić, Vjekoslav, *Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća*, *Rad JAZU* 130 (1897), 1-85.
- Klaić, Nada– Petricioli, Ivo, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zadar, 1976.
- Ковачевић-Којић, Душанка, *Градска насеља средњовековне босанске државе, Сарајево*, 1978,
- Kolesarić, Petra, *Povijesne okolnosti u Engleskoj i Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu u vrijeme nastanka Velike povelje sloboda i Zlatne bule Andrije II*, *Essehist* 10, 2019.
- Коган, Владимир Михайлович, *История дома Рюриковичей*, Издательский дом "Бельведер" Санкт-Петербург, 1993.
- Костренчић, Марко, *Fides Publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата*, Београд, 1930.
- Krekić, Bariša, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris, 1961,
- Kristó, Gyula, *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest, 1988 b.
- Kristó, Gyula, *Az Aranybullák évszázada*, Budapest, 1976.
- Kristó, Gyula, *Csák Máté*. Budapest, 1986.
- Kristó, Gyula, Makk, Ferenc, *Az Árpád-ház uralkodói [Rulers of the House of Árpád]*, Budapest, 1996.
- Kristó, Gyula, *Magyarország története, 895-1301 (The History of Hungary, 895-1301)*, 1998.
- Kristó, Gyula, *Nem magyar népek a középkori Magyarországon (Non-Hungarian Peoples in the Medieval Hungary)*. Budapest, 2003.
- Križko, Pál, *Az 1563. évi koronázási ünnepély*, Századok, 1877.
- Крстић, Александар, *Чланови династија југоисточне Европе у средњовековној Угарској*, Нови Сад, 2014. (докторска дисертација у рукопису)
- Kubinyi, András, *A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata*, in: *Századok*, 128, 1994.
- Ласкарис, Михаило, *Византијске принцезе у средњовековној Србији*, Београд, 1990.
- Laszlo, Péter, *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*, Leiden-Boston, 2012.
- Laurent, Vitalien, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie, à la veille de la quatrième Croisade*, in: *Revue historique du sud-est européen* 18, 1941. Laurent, Vitalien, *Rome et Byzance sous le pontificat de Célestin III (1191-1198)* in: *Echos d'Orient* 39, 1941/42.
- Guilland, Rodolphe, *Byzance et les Balkans sous la règne d'Isaac II Ange 1185-1195*, in: *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines* 2, 1964, 125-138.

- Лемајић, Немања, *Средњовековно наслеђе као социолошки основ дефинисања српске елите XVI века*, Војвођански простор у контексту европске историје, 2011.
- Лемајић, Ненад, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево, 2006.
- Leyser, Karl, *Medieval Germany and its neighbours, 900-1250*, Bloomsbury, 1982.
- Мађаш Унгер, Сабољч, Ото, *Историја Мађарске*, Софија, 1968.
- Makk, Ferenc, *The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest, 1989.
- Makka, Laszlo, *The Hungarians' Prehistory, their Conquest of Hungary, and their Raids to the West to 955*, A History of Hungary, ed. Peter F.
- Macan, Trpimir, Željko Holjevac, *Povijest hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1992.
- Мажнарић, Иван, "Plemstvo dvanaest plemena" *Kraljevine Hrvatske u hrvatskoj enciklopedičkoj obradbi od kraja XIX. stoljeća*" *Studia lexicographica* (in Croatian) 2 (3), 2008.
- Маликовић, Драги, *Политички односи Котора и Дубровника током XIV почетком XV века*, Зборник радова Филозофског факултета XL/ Косовска Митровица, 2010.
- Mandić, Dominik, *Bosna i Hercegovina: Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 1978.
- Margetić, Lujo, *Cetinski sabori u 1527*, Senjski zbornik XVII, 1990.
- Marković, Ivan, *Dukljanskobarska Metropolija*, Zagreb 1902.
- Марковић, Петар, *Одношаји између Србије и Угарске од 1331. до 1355. године*, Летопис МС 221, 1903
- Mažuran, Ive, *Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija od 1239. do 1536. godine*, Diacovensia: teološki prilozi III-1, 1995.
- Matijević Sokol, Mirjana, *Archdeacon Thomas of Split (1200–1268) – A source of early Croatian History*, Review of Croatian History III -11, 2007.
- Михаљчић, Раде, *Крај Српског Царства*, Београд, 1975.
- Мијатовић, Чедомил, *Деспот Ђурађ Бранковић I*, Београд, 1880.
- Митровић, Катарина, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, Српска краљевства у средњем веку: зборник радова, Краљево, 2017.
- Moravcsik, Gyula (Ford.), *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest, 1988.
- Moravcsik, Gyula, *Bizánc és a magyarság*, Budapest, 1953.
- Moravcsik, Gyula, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1975.
- Moravetz, Orsolya, *The Hungarian Holy Crown*, Budapest, 2018.
- Мргић-Радочић, Јелена, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд, 2002.
- Мргић, Јелена, *Северна Босна XIII–XVI. век*, Београд, 2008.
- Nekić, Antun, *Slavonia and Transylvania (1272-1342): Oligarchs, King's Men, and the (Trans)Formation of the Local Noble Communities*, *Povijesni prilozi* 61, 2021.
- Недељковић, Бранислав, *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића*, Зборник ФФ 8-2, 1964
- Никовъ, Петър, *Турското завладѣване на България и сѣдбата на последнитѣ Шишмановци*, Известия на Историческото дружество въ София, 1928.
- Novak, Ana, *Gorski arhidaconat Zagrebačke biskupije od 1334. do 1501. godine (Povijesni razvoj crkvenoadministrativnoga područja)*, Загреб, 2011, (doktorska disertacija u rukopisu).
- Новаковић, Стојан, „Бащина" и „бољар" у југословенској терминологији средњег века, Глас СКА 92, 1913.
- Новаковић, Стојан, *Царица Мара, Балканска питања*, Београд, 1906.
- Новаковић, Стојан, *Историја и традиција*, Београд, 1982, (прилог Симе Ћирковића објављен као допуна књиге).

- Новаковић, Реља, *О години преноса Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу*, Хиландарски зборник 1, 1966, 91-113.
- Новаковић, Стојан, *Последњи Браковићи у историји и народном предању*, 1456-1502, Нови сад, 1886, 2-3.
- Новаковић, Стојан, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању 1456–1502*, Историја и традиција (= Изабрана дела Стојана Новаковића III, прир. С. Ћирковић, Београд, 2001).
- Новаковић, Стојан, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд, 1893, (=Изабрана дела Стојана Новаковића III, прир. С. Ћирковић, 2001, 1–306).
- Новаковић, Стојан, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48, 1880, 2.
- Оксфордска историја средњевековне Европе*, Београд, Clio, 1998
- Острогоски, Георгије, *Историја Византије*, Београд, 1998.
- Ottewill-Soulsby, Samuel, 'Those same cursed Saracens': Charlemagne's campaigns in the Iberian Peninsula as religious warfare, *Journal of Medieval History*, 42.4, 2016.
- Паулер, Јулије, *Како и када је Босна припала Угарској*, ГЗМ 2, 1890.
- Пеинтер, Сидни, *Историја средњег века*, Београд, 1997.
- Петровић, Ђурђица, *Цигани у средњовековном Дубровнику*, Зборник ФФ XIII/1, Београд 1976
- Печикан, Овидиу, *Историја Румуна*, Београд, 2015.
- Preiser-Kapeller, Johannes, *The marriage network of high medieval Europe (1000-1200 AD) based on 200 selected marriages of members of royal houses and of other royal and non-royal houses*, Eu. Stammtafeln, graphs and maps, ÖAW, 2018.
- Попов, Димитар, Божилов, Иван, Георгијева, Цветана, Косев, Константин, Пантев, Андреј, Баева, Искра, *Историја Бугарске*, Београд (Клио), 2008.
- Pražák, Richard, *The Legends of King Stephens*, Budapest, 1 (2) 1985, 163–178; читав спис в. Hartvic, *Life of King Stephen of Hungary*" (Translated by Nora Berend), *Medieval Hagiography: An Anthology*. Routledge, 2001.
- Пурковић, Миодраг Ал., *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац. 1934.
- Пурковић, Миодраг Ал., *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор, 1956.
- Пурковић, Миодраг Ал., *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн, 1957 (Београд 1996²).
- Пурковић, Миодраг Ал., *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд, 1978.
- Rady, Martin, *The Habsburgs*. Penguin Random House UK, 2020.
- Radojčić, Nikola, *Dva poslednja Komnena na carigadskom prijestolju*, Zagreb, 1907.
- Радојчић, Никола, *Промјена у српско-маџарским односима крајем XII века*, Глас 214, 1954.
- Raffensperger, Christian, *Runaway Rulers: Marriage, Power, and Building a Wider Medieval Europe*, *Royal Studies Journal (RSJ)* VIII-II, Winchester University Press, 2021
- Радојчић, Никола, *Српски државни сабори*, Београд, 1940
- Radonitch, Yovan, *Histoire des Serbes de Hongrie*, Paris. 1919.
- Радонић, Јован, *Споразум у Тати 1426. године и српско-угарски односи од XIII—XVI века*, Глас 187, Београд, 1941.
- Радонић, Јован, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад, 1905.
- Ranki, Gyorgy, *Hungary and European Civilization*, Budapest, 1989.
- Рокаи, Петар, Ђере, Золтан, Пал, Тибор, Касаш, Александар, *Историја Мађара*. Београд, Clio, 2002.
- Rosenwein, Barbara H., *A short history of the Middle Ages*, University of Toronto Press, 2009.

- Reuter, Timothy, *The New Cambridge Medieval History: c. 900-c. 1024*, Cambridge University Press, 1995.
- Reuter, Timothy, *Germany in the Early Middle Ages 800–1056*. New York, 1991.
- Руварац, Иларион, *О кнезу Лазару*, Нови Сад. 1887.
- Руварац, Иларион, *Прилози к познавању извора српске историје*, ГНЧ 14, 1894, 209–238;– Зборник Илариона Руварца I, ур. Н. Радојчић, Београд, 1934.
- Руварац, Иларион, *О светињама београдске цркве 1521. године*, Гласник СУД 49.
- Самарцић, Радован, *Сулејман и Рокселана*, Београд 1976.
- Sandler Stanley, *Ground warfare: an international encyclopedia*, I-I, Santa Barbara, 2002.
- Света земља у српској књижевности од XIII до краја XVIII века, приредио Томислав Јовановић, Београд 2007.
- Szöcs, Tibor, *A nádori intézmény korai története, 1000–1342 (An Early History of the Palatinal Institution: 1000–1342)*, Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatások Irodája. I, 2014.
- Seton-Watson, Robert William, *The southern Slav question and the Habsburg Monarchy*, 1911.
- Синдик, Душан, *Ко је аутор оснивачке повеље храма св. Николе у Хвосну*, ИЧ 19, 1972.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 2002, Spinei, Victor, *The Romanians and the Turkic nomads north of the Danube Delta from the tenth to the mid-thirteenth century*, BRILL, 2009.
- Soldo, Ante, *Takse »Servitium Commune « kod nas kroz XIV i polovicom XV stoljeća*, Arhivski vjesnik 9 (1), 1966.
- Спаравало, Љубо, *О граничном камењу између средњовековног Хума и Зете које спомиње Мавро Орбин*, ИГ 1-2, Београд, 1979.
- Spinei, Victor, *The Romanians and the Turkic nomads*, 69-75; видјети и припадајуће одреднице у Kristó Gyula, *Encyclopedia of the Early Hungarian History - 9-14th centuries*.
- Спремић, Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд-Бања Лука, 1999. 99-100.
- Спремић, Момчило, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник ФФ 11-1, 1970
- Спремић, Момчило, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972.
- Спремић, Момчило, *Турски трибатури у XIV и XV веку*, ИГ 1-2, Београд, 1970.
- Спремић, Момчило, *Дубровник и Арагноци*, Београд, 1971.
- Станојевић, Станоје, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави*, Београд 1912.
- Станојевић, Станоје, *Брачни уговор српске краљице Констанце*, Из наше прошлости I, Београд, 1934.
- Станојевић, Станоје, *Да ли је краљ Урош 1268. године заробљен од Мађара*, Глас 164, 1935.
- Станојевић, Станоје, *Две српске краљице*, Рашка I, 1929.
- Станојевић, Станоје, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, Глас 153, 1933.
- Станојевић, Станоје, *О Филипу Маџарину*, Гласник ИДНС 4, 1931.
- Станојевић, Станоје, *О напади краља Андрије II на Србију због прогласа краљевства*, Глас САН 161, 1934.
- Станојевић, Станоје, *Пипо Спано, прилог српској историји почетком XV века*, Београд, 1901.
- Станојевић, Станоје, *Стефан Првовјенчани*, Годишњица Николе Чупића 43, 1934.
- Станојевић, Станоје, *Студије о српској дипломатици*, Интитулација, Глас 92, 1913.
- Станојевић, Станоје, *Студије о српској дипломатици*, Потпис, Глас 106, 1923.

- Стефан Првовјенчани, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовјенчаног*, изд. В. Ђоровић, Светосавски зборник књ. 2, Извори, Београд, 1938.
- Steindorff, Ludwig, *Die dalmatinische Städte im 12. Jh*, Stadteforschung A/20, Köln-Weimar, 1984.
- Stephenson, Paul, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge University Press. 2004.
- Стијепчевић, Иво – Ковачевић, Ристо, *Хранићи-Косаче у которским споменицима*, Београд, Историјски часопис V, 1955.
- Sugar, Peter F., Péter Hanák, *A History of Hungary*, Indiana University Press, 1994.
- Sudár, Balázs, *Bektaşi Monasteries In Ottoman Hungary*. Akadémiai Kiadó, Vol. 61, No. 1/2, Budapest, 2008.
- Sugar, Péter Hanák, Tibor Frank, Indiana University Press, 1990.
- Szeberényi, Gábor, *A Pacta conventa és a középkori horvát nemesi társadalom*, Középkortörténeti tanulmányok, Szeged, 2007.
- Szücs, Jenő, *Az utolsó Árpádok*, Budapest, 1993.
- Szücs, Jenő, *Szlavóniai báni dénárok Erdélyben* In: Századok, 120, 1986.
- Šidak, Jaroslav, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest, I. Do ukidanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj G. 1848.*, Zagreb, 1952.
- Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb 1925.
- Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*, Zagreb, 1944.
- Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata, Pregled povijesti hrvatskog naroda 600.-1526 I*, Split, 2004.
- Шкриванић, Гавро, *Путеви у средњовјековној Србији*, Београд, 1974.
- Škrivanić, Gavro, *Zašto despot Đurađ nije učestvovao u bici na Varni 1444.*, Vesnik Vojnog muzeja 16, 1970.
- Švob, Držislav, *Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova*, Zagreb, 1956.
- Шуица, Марко, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, Историјски часопис LVIII, 2009.
- Тадић, Јорјо, *Промет путника у старом Дубровнику*, Дубровник, 1939.
- Thallóczy, Lajos, *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, 1895
- Thallóczy, Lajos, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Minchen-Leipzig, 1914.
- Tóth, Endre, *The Holy Crown of Hungary*, Budapest, 1996 (2000²).
- Tóth, Gergely, *Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája. (A Lutheran country history in a neo stoic frame. The Monarchia of Péter Révay)*, Budapest, 2014.
- Various authors, *Santa Coloma de Farners a l'alta edat mitjana: La vila, l'ermita, el castell*, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXIII, Girona, 1994.
- Vajay, Szabolcs de, *Das "Archiregnum Hungaricum" und seine Wappensymbolik in der Ideenwelt des Mittelalters*, Überlieferung und Auftrag: Festschrift f. Michael de Ferdinandy z. 60. Geburtstag, 1972.
- Vego, Marko, *Povijest Humske zemlje (Hercegovine) I*, Samobor, 1937,
- Васић, Милан, *Исламизација на Балканском полуострву*, Бања Лука, 2005.
- Веселиновић, Андрија, *Држава српских деспота*, Београд, 2006.
- Weisz, Boglárka, *Royal Revenues in the Árpadian Age*, In Laszlovszky, József; Nagy, Balázs; Szabó, Péter; Vadas, András (eds.). *The Economy of Medieval Hungary*. BRILL, 2018.
- Wertner, Mór, *Az Árpád-házi bánok*. In: Századok, 1909.

Zirojević, Olga, *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru: Konvertiti - kako su se zvali*, Подгорица, 2001.

Zsoldos, Attila, *The Árpáds and Their Wives Queenship in Early Medieval Hungary 1000-1301*, Roma 2019.

Zombori, István, Cséfalvay, Pál, De Angelis, Maria Antonietta, *A Thousand Years of Christianity in Hungary – Hungariae Christianae Millennium*, Budapest, 2001.

Zsolt, Németh, *A magyar Szent Korona*, BKL Kiadó, 2007.

Živković, Pavo, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata Bosnaske posavine do početka XX. stoljeća*, Mostar: 1994.

Živković, Pavo, *Socijalne promjene na dvoru bosnaskih kraljeva tijekom 14. i 15. stoljeća (Primjeri nastanka novog plemstva u Bosni)*, Radovi 21, Zagreb, 1988.

Živković, Pavo, *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*, Osijek, 2002, 11-12.

Живковић, Тибор, *Бан Борић*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 5, 2008.

Živković, Tibor, *Dva pitanja iz vremena vladavine kralja Bodina*, ZRVI 42, 2005.

Živković, Tibor, *Duklja između Raške i Vizantije u prvoj polovini XII veka*, ZRVI 43 2006.

Живковић, Тибор, *Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I*, ИЧ 52, 2005, 9–22.

Живковић, Тибор, *Портрети српских владара (IX-XII век)*, Београд, 2006.

Живковић, Тибор, *Рама у титулатури угарских краљева*, ЗРВИ XLI, Београд, 2004, 153-164.

ЛЕКСИКОНИ И ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

Лексикон српског средњег вијека (=ЛССВ), Београд, 1999.

Oxford Dictionary of Byzantium II, ed. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford, 1991.

Синиша Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до пол. 16. века*, Београд 2014.

Gyula Kristó, (ed), *Korai Magyar Történeti Lexikon – IX-XIV század (=KMTL)*, (*Encyclopedia of the Early Hungarian History - IX-XIVth centuries*), Budapest, 1994.

Christopher Coredon, *A Dictionary of Medieval Terms & Phrases* (Reprint), Woodbridge, 2007.

Encyclopædia Britannica, Cambridge University Press, 1911.

ИНТЕРНЕТ РЕСУРСИ

Österreichisches Staatsarchiv (Аустријски државни архив): <https://www.oesta.gv.at/>

Magyar Nemzeti Levéltár (Национални архив Мађарске): <https://mnl.gov.hu/angol>

Oklevelek: <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>

Хиландарска повеља:

https://www.rastko.rs/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/stefan-sabrana_02_c.html

Енциклопедија Британика: <https://www.britannica.com/topic>

Енциклопедија ХЛЗ Мирослав Крлежа: <https://enciklopedija.hr/>

The Catholic Encyclopedia. New Advent: <http://www.newadvent.org/cathen/07547a.html>

<https://www.academia.edu>

Локација топонима Рашка страна в. <https://maps.app.goo.gl/hZyTxu8yPz3fDtXYA>

Nenad Jarić Dauenhauer, Gordan Ravančić, Miljenko Hajdarović, *Rušimo hrvatske mitove - Zašto se još uvijek bojimo istine o ulasku Hrvata u Mađarsko kraljevstvo?*
<https://www.index.hr/vijesti/clanak/rusimo-hrvatske-mitove-zasto-se-jos-uvijek-bojimo-istine-o-ulasku-hrvata-u-madjarsko-kraljevstvo/996279.aspx>

János M. Bak, *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, Utah State University, 2019.
https://digitalcommons.usu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=lib_mono

Commentarius De Sacra Regni Hungariae Corona (Аугсбург) и *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae* (Франкфурт 1659.) детаљно изложио чувар круне, Петер Реваи *Magyar életrajzi lexikon* II. (L–Z). Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, 1969.
<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC12527/12956.htm>
<https://europeanconservative.com/articles/essay/the-holy-crown-of-hungary-a-symbol-of-nationhood/>

Дигитализована *Chronica Hungarorum/Thuróczy Chronicle* (A magyarok krónikája) на:
<https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=inc1143&lang=en>
<http://mek.niif.hu/10600/10633/pdf/10633.pdf>
<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg156/0028/image,info,thumbs>

<http://eurulers.altervista.org/hungary.html>

1464. évi II. törvénycikk a Szent Korona megőrzéséről (О чувању Свете круне):
<https://web.archive.org/web/20160208000302/http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=748>
(пристуљено 18.8.2023)

БИОГРАФИЈА

Миладин Вуковић рођен је у Бањој Луци 26.07. 1978. Похађао Гиманзију и Техничку школу. Основне студије по старом програму завршио је 2009. године. Дио основних студија од 2003. до 2005. године провео је на Geisteswissenschaftliche Fakultät, Karl-Franzens Universität Graz. Том приликом је стекао диплому "Vorstudienlehrgang für ausländische Studierende". Мастер студије по новом програму уписао је школске 2020/21 годину. До сада је положио испите са просјеком 9.83. Свакодневно се у преписци служи енглеским и немачким језиком, има пасивно знање руског. Служи се и међуславенским језиком (конструисаним језиком који је разумљив свим Словенима) и повремено учествује у активностима међународних удружења који даље развијају тај језик. Самим тим има висок степен разумијевања слједећих језика: пољски, чешки, словачки, бугарски. Познаје арабицу (са јужнословенском алхамијадо књижевношћу) и латински језик. Занима се за вјештачку интелигенцију и њену примјерну. Посједује низ ИТ компетенција. Спортиста. Посједује ИЛС лиценцу.

УНИВЕРЗИТЕТУ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ПОДАЦИ О АУТОРУ ОДБРАЊЕНОГ МАСТЕР РАДА

Име и презиме аутора мастер рада: **Миладин Вуковић**

Датум, мјесто и држава рођења аутора: **26. 7. 1978. године, Бања Лука, СФРЈ**

Назив завршеног факултета аутора и година дипломирања: **Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2009. године**

Датум одбране завршног/дипломског рада аутора: **17. 7. 2009.**

Наслов завршног/дипломског рада аутора: **АЛЕКСАНДАР МАКЕДОНСКИ**

Академско звање коју је аутор стекао одбраном завршног/дипломског рада: **Дипломирани професор историје - 240 ECTS**

Академско звање које је аутор стекао одбраном мастер рада: **Мастер историје – 300 ECTS**

Назив факултета на коме је мастер рад одбрањен: **Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци**

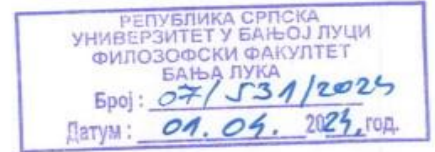
Наслов мастер рада и датум одбране: **Јужнословенске земље у титулатури угарских владара. Датум одбране: 22. 4. 2024**

Научна област мастер рада према CERIF шифрарнику: **Историја средњег вијека, CERIF: Н 220**

Имена ментора и чланова комисије за одбрану мастер рада: **Ментор: проф. др Аранђел Смиљанић; Чланови комисије: проф. др Александра Костадиновић-Рачић, проф. др Павле Драгичевић, проф. др Борис Бабић**

У Бањој Луци, дана 12. 4. 2024.

КОМИСИЈА ЗА ОЦЕНУ МАСТЕР РАДА

Јужнословенске земље у титулатури угарских владара

Кандидата Миладина Вуковића

НАУЧНО-НАСТАВНОМ ВИЈЕЋУ

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

УНИВЕРЗИТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ

На сједници Научно-наставног вијећа Филозофског факултета одржаној 28. јуна 2023. године, Одлука бр. 07/3.1113-34/23 именовани смо у Комисију за оцјену мастер рада **Јужнословенске земље у титулатури угарских владара** кандидата Миладина Вуковића.

Комисију чине:

- 1) Др Александра Костадиновић Рачић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци, предсједник;
- 2) Др Борис Бабић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци, члан;
- 3) Др Павле Драгичевић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци, члан;
- 4) Др Аранђел Смиљанић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци, члан – ментор.

Након увида у мастер рад, Комисија подноси следећи:

ИЗВЈЕШТАЈ

Увод

Мастер рад Јужнословенске земље у титулатури угарских владара кандидата Миладина Вуковића садржи 106 страница ћириличног текста са 821 напоменом.

Садржај мастер рада по насловима и поднасловима изгледа овако:

УВОДНА РАЗМАТРАЊА	1
ИЗВОРИ	7
КРУНИСАЊЕ УГАРСКИХ КРАЉЕВА	12
ТИТУЛАТУРА УГАРСКИХ КРАЉЕВА – ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЗЕМЉЕ	17
ДАЛМАЦИЈА, ХРВАТСКА, СЛАВONIЈА	18
РАМА (БОСНА)	37
СРБИЈА	56
БУГАРСКА	80
ЗАКЉУЧАК	83
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	88
БИОГРАФИЈА	106

Преглед извора и литературе, материјал и метод рада

У старијој историографији није се превише пажње обрађало на питања владарске идеологије, у којој је важно мјесто припадало облицима титулатура. У центру пажње је била политичка историја и догађаји и процеси који су је пратили. Услиједио је један период у коме се пажња почела све више окретати ка економској и друштвеној историји, па и свакодневном животу. Али питање идеологије остајало је и даље по страни. Тек у новије вријеме почело се више пажње поклањати различитим видовима идеологија током Средњег вијека, што је свакако позитиван

корак напријед. Међу њима можда и највише материјала за конкретнија истраживања пружају документарни и наративни извори који свједоче о различитим облицима владарских титулатура у Средњем вијеку. То је посебно уочљиво у титулама које су носили угарски владари. Они су кроз њих испољавали своју реалну моћ или аспирације на поједине територије. Иако ово дјелује као веома занимљива тема, она у прошлости није била детаљније обрађивана. Истина, историчари су се у својим радовима, различитих намјена и обима, дотицали тих титула, али без превелике анализе или „удубљивања“ у ту тему.

Изворна грађа је неуобичајено широка и углавном је документарног карактера. Кандидат је то уочио користећи бројна издања извора, као и релевантну литературу о чему свједочи број напомена (821), као и списак извора и литературе који износи чак 18 страница. При томе се није фокусирао на издања на српском или сродним језицима, већ се ослањао и на литературу са енглеског и њемачког говорног подручја.

Након хеуристичке фазе, услиједила је анализа прикупљених извора и литературе, коришћење или одбацивање појединих података како би се на задовољавајући начин написао мастер рад, а то је значило одредити вриједност и значај различитих владарских титулатура у савременим историјским контекстима. Имајући у виду бурна дешавања током Средњег вијека, ратне сукобе, промјене табора, дипломатске активности, различите интересе (појединачне и групне) не изненађује да се владарска титулатура мијењала. У анализи свих тих дешавања и процеса кандидат Миладин Вуковић користио је адекватан научни метод.

Резултати и научни допринос истраживања

Резултати до којих је у свом истраживању дошао кандидат Миладин Вуковић су задовољавајући. По њему титуле нису биле само формалне, већ су имале и дубоко симболичко значење. Оне су одражавале сложене односе моћи између различитих група и територија са владарем на врху пирамиде моћи у оквиру ширег и сложеног европског система династичких бракова и савеза. Такве везе угарске династије са јужнословенским династијама биле су основ за касније претензије.

Тим више јер се близина тих земаља наметала као природни правац експанзије. Нема дилеме да су у питању били процеси дугог трајања будући да су континуитет територијалних аспирација од угарских владара, заједно са круном, у каснијем времену преузели Хабзбурзи. У праву је кандидат Миладин Вуковић када указује да је наша средњовјековна прошлост неодвојива од угарске. Битан је и један од његових закључака у којима указује да је титулатура угарских владара фасцинантан аспект средњовјековне историје и политике. Њен развој и промјене одражавају шире друштвене, политичке и цивилизацијске промјене и токове тог времена. Рад је веома обиман и садржи мноштво различитих података који се на директан или посредан начин дотичу теме истраживања.

Закључак и приједлог

На основу наведеног, Комисија доноси закључак да је кандидат Миладин Вуковић, након положених испита током мастер студија, приступио истраживању и писању мастер рада **Јужнословенске земље у титулатури угарских владара**, при чему је уложио извјесни напор и смисао за синтезу и уобличавање резултата истраживања. Комисија има задовољство да Научно-наставном вијећу Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци предложи усвајање Извјештаја, те на тај начин кандидату омогући одбрану мастер рада.

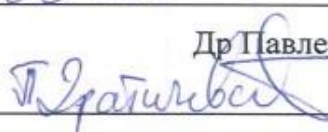
У Бањој Луци, 25. март 2024.

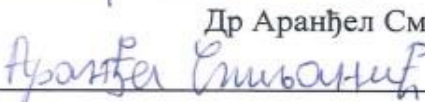
КОМИСИЈА:

Др Александра Костадиновић Рачић

 Др Борис Бабић

 Др Павле Драгичевић

 Др Аранђел Смиљанић

Изјава 1

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је
мастер рад

Наслов рада Јужнословенске земље у титулатури угарских владара

Наслов рада на енглеском језику *South Slavic Lands In The Titles Of Hungarian Rulers*

- ☐ резултат сопственог истраживачког рада,
- ☐ да мастер рад, у цјелини или у дијеловима, није био предложен за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- ☐ да су резултати коректно наведени и
- ☐ да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Бањој Луци 12. 4. 2024

Потпис кандидата

НИНАДИН ВУКОВИЋ

**Изјава којом се овлашћује Филозофски факултет
Универзитета у Бањој Луци да мастер рад учини јавно доступним**

Овлашћујем Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци да мој мастер, под насловом Јужнословенске земље у титулатури угарских владара који је моје ауторско дјело, учини јавно доступним.

Мастер рад са свим прилозима предао сам у електронском формату, погодном за трајно архивирање.

Мој мастер рад, похрањен у д и г и т а л н и р е п о з и т о р и ј у м Универзитета у Бањој Луци, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце

Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство - некомерцијално - без прераде

4. Ауторство - некомерцијално - дијелити под истим условима

5. Ауторство - без прераде

6. Ауторство - дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Бањој Луци 12. 4. 2024.

Потпис кандидата

СНИДАН ВУКОВИЋ

Изјава 3

**Изјава о идентичности штампане и електронске верзије
мастер рада**

Име и презиме аутора Миладин Вуковић

Наслов рада *Јужнословенске земље у титулатури угарских владара*

Ментор проф. др Аранђел Смиљанић

Изјављујем да је штампана верзија мог мастер рада идентична електронској верзији коју сам предао за дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци.

У Бањој Луци 12. 4. 2024.

Потпис кандидата

МИЛАДИН ВУКОВИЋ